A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA

ÚJ FOLYAM

VOINOVICH GÉZA

ARANY JÁNOS ÉLETRAJZA

1860—1882

*

ARANY JÁNOS
ÉLETRAJZA

1860—1882

IRTA
VOINOVICH GÉZA

*

BUDAPEST
KIADJA
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1938

53505. — Révai-nyomda, Budapest.

ARANY JÁNOS.

Schrecker Ignácz fényképész felvétele, 1865.,
a M. T. Akadémia tagjainak arcképalbuma számára.

ARANY JÁNOS ÉLETRAJZA
1860–1882

IX.

Arany életmódja Pesten. — A hatvanas évek elejének hangulata. — A Szépirodalmi Figyelő és a Koszorú. — Arany kritikai és aesthetikai nézetei. — Írói arcképek. — A Kisfaludy-Társaság igazgatása. — A Shakespeare-fordítások. — A magyar Molière megindítása.

Mikor Aranynak Pestre költözési szándékáról hallott, Gyulai Pál az írta barátjának: „Te igen magányba vonultál, te igen magadba sülyedtél, s magamról tudom, hogy semmi sincs veszélyesb, mint az embernek sokat társalogni magával“ (1860 aug. 20.). Valóban, bármennyi gonddal és elfoglaltsággal járt is új munkaköre, e változás kiemelte Aranyt fásultságából; az irodalmi foglalkozás, a baráti kör felüdítette, az éledő nemzeti élet fölpezsdítette munkakedvét, új erőt nyert költői nagy alkotásra.

Októberre igyekezett Pestre, hogy az Akadémia nagy-gyűlésére már helyben lehessen.[1] „Szállást nehéz volt kapnom, mert hamar kellett és rendkívüli időben ... Mindazáltal kaptam, ... nem is drágán, csakhogy nem épen a város közepén. A Széna-tér közelében van az. ... az Üllői-út és egy mellék-utcza sarkán,

[1] 2-án már Pesten volt, aznap írta alá a lap szerződését Heckenasttal.

mely utóbbira a kapu is nyílik, s melynek *három pipa utcza* az ő classicus neve, szám no. 11."[2] Ez van a lap címlapján, mint „szerkesztőségi szállás". Mikor át akarták keresztelni Kisfaludy nevére, Arany verset rögtönzött e „tragikomikus pipák reménybeli távozásáról" a *Figyelő*-be[3] (I. 271. l.). Alkalomadtán máskor is gúnyolta e nevet (a *Figyelő*-ben, I. 655. l.). Ma Erkel-utca a neve; a házon emléktábla jelöli, hogy itt lakott a költő 1864 tavaszáig. A kis utcára a telek nem volt kiépítve, a kapun túl csak kerítés húzódott. E kapun jártak be látogatóba Eötvös József és Kemény Zsigmond, Jókai, Csengery, Gyulai, Salamon Ferenc, Gönczy Pál, s ha vidékről feljöttek: Lévay, Szász Károly (Tompa ez években nem fordult meg Pesten); ide hordták kéziratait a fiatalok: Győry Vilmos, Szilády Áron, Thaly Kálmán. E küszöböt az egész akkori irodalom tapodta. Keresztül kellett menni az udvaron, a sarokban volt a grádics.[3] A lakók külvárosi nép volt; eleinte panaszkodott rájuk, nem hitte, hogy sokáig ott marad, de csak 64-ben hurcolkodott át az Üllői-útra (7. sz.), két házzal feljebb a Kálvin-tér felé. A „Hausbogen"-be Schriftstellernek írta be magát; az adóhivatal ezt betűszedőnek vette, e szerint rótta ki adóját.[4] „Lakásom ... 4 jó szobás szállás, — írja Tompának — baj az, hogy a központtól kissé távol, hogy második emelet ... de már igen lakályossá tettük" (61 aug. 25.). „A kilátás excellens, de félek, hogy a

---

[2] Tompának, 1860, Mihály nap. Kiadva a *Budapesti Szemlé*-ben, 71. köt. 135. l.

[3] Csiki Kálmánné, Gönczy Etelka úrnő közlése.

[4] Arany László megjegyzése a Tompához írt, 1861 aug. 25-iki levélben.

télen át szellősnek fog bebizonyulni".[5] Est-szürkületben ez ablakokból nézett el az alacsony háztetők fölött kelet felé, maga elé képzelve szülőhelyét, a kertet, hol kedves fái bodorodva nőnek, a síkot, hol Toldi bujdokolt, a Tisza partját, hol képzeletében hún sereg rajzott, kürtök rivalltak, Atilla sátra állt. Innen figyelte a nagy város életét.

Laci egyelőre Nagykőrösön maradt, hogy a gimnázium utolsó osztályát a megszokott iskolában végezze el, 59-ben, 60-ban. „... igyekeztünk neki olyan helyet keresni, hogy legalább anyagilag ne érezze, hogy tőlünk távol van",[6] — írja édesanyja. Vizsga után egyké barátjával diákosan, gyalogszerrel országot látni indult Erdélybe, egy osztálytársukhoz. Tiszáné is hívja őket László fia birtokára, Csányba. Barangolásuk augusztus elejétől szeptember közepéig tart.[6/a] Megfordultak Kolozsvártt, Marosvásárhelyen s bejárták a szász földet és Háromszéket. Juliska sűrűn küldözi leveleit az előre kijelölt városokba. „Apám mindíg előveszi földabroszát s vörös plajbásszal utána jegyzi, hogy merre utazol" — írja (szept. 15., kiadatlan); többször inti atyjok nevében, hogy ha a politikai helyzet miatt zavarok törnének ki, rögtön forduljanak vissza. László iro-

[5] Tompához, 60., Mihálynap. Juliska is azt írja Lacinak N.-Kőrösre okt. 14-én (kiadatlan), hogy a téli hidegtől félnek, „mert a ház szögleten lévén s körötte apróbb házak állván, nagyon ki van a szél rohamának téve. Hanem a kilátás gyönyörű. Egyfelől a fél várost s nem tudom micsoda nevű hegységet, másfelől — ha a gangra kiállunk — az egész szent-Gellértet beláthatni".

[6] Ercsey Sándorhoz, 1860 dec. 21. A nkőrösi Arany-Társaság Évkönyve, 1936—37.

[6/a] Az 1859-iki útról atyja ír Erceynek, aug. 15., szept. 13. — A 60-iki útról megvannak Juliska levelei öcséhez.

dalmi munkát is hoz magával Kőrösről, 35 népmese föl-jegyzését, melyeket Heckenast 1862-ben ki is nyomat. A kötetet László azzal küldi meg Tompának: „Kőrösön gyüjtögettem".[7] A gyüjtésben és leírásban László bizonyára azon tanácsokat követte, melyeket atyja később oly világosan foglalt össze Merényi népmeséinek bírálatában.

Atyja büszkélkedve írja Tompának: „Laci nem felcsapott authornak! Húsz iv népmeséje van már kinyomva Heckenastnál, melyet a nénjével gyüjtöttek még gyerek-korukban, s kap érte 200 forintot".[8] E mesék közt vannak a legnépszerűbb gyermekmesék: *A kóró és a kis madár*, a *Farkas-barkas*, *A kis gömböcz*, *A kis malacz és a farkasok*. Annyira magyar zamatúak, hogy Katona Lajos tizenkilenc népmesetípusra terjedő vizsgálatai során mindössze négyet tud rokon népmesékhez sorozni.[9] Gyulai Pál kimondta, hogy ezek „a legjobban elbeszélt magyar népmesék, csak Kriza néhány népmeséje versenyezhet velök". Az addigi gyüjtéseken — úgymond — igenis megérzett az irodalmi íz, vagy nagyon is népieskedők voltak; ezeket gyermek-ésszel hallgatták föl jegyzőik, híven megtartották emlékükben, „s már koruknál fogva is képesek voltak egész naiv szellemben föl jegyezni".[10]

---

[7] 62 júl. 18., kiadatlan.

[8] 62 jún. 20., kiadatlan részlet.

[9] Katona Lajos *Irodalmi tanulmányai*, kiadta a Kisfaludy-Társaság, sajtó alá rendezte Császár Elemér. I. k. A négy mese: Fehér-ló fia, Dongó meg Mohácsi, Panci-Manci, A kóró és a kis madár.

[10] Gyulai Pál előszava Arany László *Összes művei* IV. kötetéhez, mely a népmese-gyüjteményt foglalja magában, több újjal bővítve, melyeket Arany L. a Gyulai Pállal együtt szerkesztett *Magyar népköltési gyüjtemény*-ben tett közzé.

Juliska már nagy leány, huszadik évében jár. Csengery Antal 1859 őszén Kolozsvárról azt írja feleségének, hogy Szabó Samu marosvásárhelyi tanár „nagyon szerelmes Julcsába. Nagyon kér, ne bocsássuk el Julcsát karácsonyig, mikor feljő. Azt mondta nekem, hogy ő ideált alkotott egy leányról, a minőt nem hitt feltalálhatni az életben. S feltalálta Julcsában, a ki megtestesült egyszerüség, tiszta kedély . . .“ [11] Ez évben még Kőrösről sejtet atyja Erceyvel „komoly szülei gondok“-at. (59 aug. 15); ébredő érzés, szerelmi bánkódás lehetett; ekkor írta atyja versét *J . . . . . hoz;* saját könyvében odaírta mellé: „Nem olvasta soha“. Juliska sokat járt Csengerynéhez; „többnyire ott laktam“ — írja Erceynek (60 nov. 16); nálok is fordult meg fiatalság; társas-játékaikat a költő kedvtelve nézte a szoba sarkából.[12] Juliska levelezget kőrösi barátnőjével, Lengyel Dániel tanár fiatal feleségével, — ki Dalma néven verset is küldött a *Koszorú*-ba, — s 62 elején csöndes dicsekvéssel írja: „Bizony, kedvesem, egy kissé sajnállak benneteket azon a Kőrösön. Nem tudom, mikép szoknám ismét oda, ha valamiképpen oda kellene mennem. Most mi igen kellemesen élünk“.[13] Nem kell valami nagy mulatozást képzelni. „. . . Napjaim, daczára, hogy zajos fővárosban lakom, egész egyszerűségben, munka és olvasás, néha egy

[11] Levél feleségéhez, 59 nov. 25. Csengery Antal *Hátrahagyott iratai és feljegyzései*, 469. l. Csengery mint az Akadémia küldöttségének tagja volt akkor Kolozsvártt, b. Eötvös Józseffel és Danielik kanonokkal, az Erdélyi Múzeum Egylet alakuló ülésén,

[12] Csiky Kálmánné úrnő szíves közlése.

[13] Leveleiből részleteket közöl Széchy Károly: *Arany Juliskáról. Bp. Szemle*, 61. köt. 252. l.

pár jó baráttal összejövés közt telnek el."[14] Margitszigeti sétákról ír, s a Kisfaludy-Társaság felolvasóüléseiről, az estélyekről, melyeket b. Eötvös szándékozott rendezni az Írói Segélyegylet javára; Juliska maga nem készült azokra.

Arany sem bánta meg a cserét, ámbár nem kevés gondja volt. „Annyi kétségtelen előttem, hogy a tanári állást minden esetre el *kellett* hagynom" — írja Tompának, 61 aug. 25-én. „Az a nagy csüggedés, — mondja máskor — melynek Kőrösön martalékja voltam, most nem gyötör annyira. Meggyőződtem, hogy Laczi végett is Pesten kell laknom ... S ha a jövőre kétes a kilátás, azért a jelen nincs minden enyhület nélkül. Naponként, míg melegebb napok voltak, olcsó kirándulás a zöldbe családommal s egyik-másik jó ismerősinkkel, fűszerezte a pesti létet; annyira, hogy elmondhatom — kilenc évig nem szórakoztunk Kőrösön annyit, mint Pesten ez egy év alatt. Pedig szegényesen élünk, nem szükség traktákat adni, pazarolni, hogy az ember egy délutánt kellemesen töltsön. Talán ennek köszönöm kedélyem némi derülését, s önbizalmam erősbültét". (Tompának, 61 aug. 25.) Aranyné is azt írja testvérének, Ercsey Sándornak: „Janimnak nagy kedve van az új pályán, igen sok dolga van mindég és a legnagyobb örömmel teszi; olyan sok derék jó ember közt van itt, úgy szeretik ezek, csak néha az elélhetési félelem miatt aggódik." (1860 nov. 3., kiadatlan.)[15]

Mozgalmas időben érkezett Pestre. A nemzeti, a politikai élet erős hullámokat vetett. Ausztriának

[14] U. o. 255. l.

[15] Ercsey Ernőné úrnő birtokában.

olaszországi veszteségei után mindenki érezte, hogy az elnyomó hatalom meggyöngült, mindenki várta, hogy változásnak kell következnie nálunk is. Arany alig volt pesti lakos, mikor megjelent az októberi diploma. A diploma országgyülést ígér ugyan, de hatáskörét szűkre szabja, közös birodalmi tanács alá rendeli a fontosabb ügyköröket; visszaállítja ugyan a magyar és erdélyi kancelláriát, de ezzel el is szakasztja Erdély únióját, ép úgy Horvát- és Tótországot; e félalkotmány biztosítékául ígér koronázást.[16] Volt ennek — mint Berzeviczy Albert írja — bizonyos ‚negatív jelentősége, mint elfordulásnak a tizenegy éven át makacsul követett rendszertől', de sok jogfeladás lett volna ára.

A vérmesebbek mámorba estek. Pest városa „hazánk viszonyainak ily szerencsés megoldásáért" kivilágításra hívta fel a lakosságot. Deák a jogfolytonosság elvét sértő diplomát nem tartotta helyes útnak a kibékülésre, mégis óvott a tüntetésektől; a kivilágítás csakugyan ablakbeverésekkel végződött. Általában az elégületlenség került felül. Vidéken is izgatott volt a hangulat. Arany levélben intette Kőrösön hagyott fiát: „Megvárom okosságodtól, hogy semmi ilyesbe nem elegyedel, még ha a többi tanuló elég hígvelejű volna is ebben hazafias dolgot látni. Mindenki Pesten, Deák stb. meg vannak győződve, hogy ez éretlenségek nagyon veszélyeztetik a haza ügyét. Édes fiam, légy ildomos..." (60 dec. 5., kiadatlan.)

Arany átélte e hetek izgalmait. A *Pesti Napló*-t

---

16 A diploma szövegét lásd Kónyi Manó: *Deák Ferenc beszédei*, II., a diploma fejtegetését és hatását Berzeviczy Albert nagy művében, *Az absolutizmus kora Magyarországon*, III. köt., XIII. rész.

1855 óta Kemény Zsigmond szerkesztette s Arany azt írja Tompának: „Én mindennapos vagyok a *Napló*-nál, Keménynél; ez egyetlen recreatióm, esti sétáim célpontja". (60 dec. 16)[17] Sokat hallott Csengery Antaltól, aki Deák köréhez tartozott. Gyulai is benne élt a politikában; 67-ben képviselőnek is fellépett Kolozsvártt.[18] Deákkal is sűrűn találkozott, Bezerédj István özvegyének ebédein, „kinél én rendes heti vendég vagyok". (Tompának, 61 febr. 23.) Bezerédj István nevezetes szerepet vitt a harmincas és negyvenes évek országgyűlésein; sürgette az „örök igazság" nevében a közteher-viselést, önként fizetni kezdte adóját, megegyezett jobbágyaival az örök váltság dolgában; meghonosította a selyemtenyésztést, pusztáin kisded-óvót, népiskolát állított, melyekben első feleségének tulajdon leányuk számára írt meséit olvasták, a népszerű *Flóri könyvé*-t. Bezerédj 56-ban elhalt, de özvegye, első feleségének testvére, pesti lakásán, a „Párizsi ház"-ban hetenként összegyüjtötte férje barátait. „Ritka nemes lélek — írja róla Arany Juliska. — Minden héten kétszer nyitja meg szalonját vendégei számára; vasárnap a férfiak ebéden, s szerdán már vegyesen férfiak nőkkel theán vannak nála. Ekkor rendesen mi is, Csengeryék is ott vagyunk. A férfiak közül pedig a pesti

---

[17] Évek óta küldött a *Naplónak* egy-egy verset. 1882 okt. 24-én a *Napló* tárcája *Arany János és a Pesti Napló* címen azt írja: „Ez időtől kezdve nevét a *Napló* minden előfizetési felhívásán feltalálhatjuk. Gyakran írt egyet-mást lapunkba, de nagyon gyakran névtelenül; többször pedig álnév alatt. Politikával sohasem foglalkozott, de a társadalmi kérdésekhez mindig hozzászólt."

[18] Papp Ferenc: *Gyulai Pál politikai és társadalmi köre a kiegyezés korában.* — *Budapesti Szemle*, 1937 szept., 718. sz.

írói kör legelőbbkelői."[19] A vasárnapi ebédekre eljárt Deák, Kemény, Csengery, Horváth Mihály, Gyulai Pál[20], Perczel Béla, Lukács Móricz, Bartal György, Bezerédj László;[21] későbbi években Arany László és Bezerédj Pál. Gondolhatni, miről folyt a beszéd. Erről írja Arany évek multán *A jóságos özvegynek*, ki tőle emlék-sorokat kért:

> Ott, mikor fordúlón volt a *Haza* sorsa,
> (*Bölcse* ajakáról nekem is hullt morzsa),
> Hogy' kössük a multtal a jövendőt öszve:
> Fehér asztalodnál pendült meg az eszme.

Rendes sétahelye a Városliget volt; ott látta Péterfy „vastag bottal kezében, üregébe húzódó érzelmes szemét a földre irányozva". A köröndnél, Deák karszéke körül találkozott barátaival. Aggodalmas hazafisága egyetértett az ő nézeteikkel. Lantján folyvást ott rezgett a nemzet búja, de megrezdült rajta reménye is. A Reményinek írt vers már bízott, hogy „újra érez, újra él e hon"; a Széchenyi-ódában a tavasz lehellete, a gyümölcs biztatása nem pusztán a természet megújhodására vonatkozott. Érzései jobbára ily célzásokba burkolóztak; politikai költeményt nem írt a szabadságharc óta. Most azonban mélyen hatották rá az események, bele látott Deák lelkébe, egy pár költeménye Deákéval rokon hangulatot fejez ki. Egyenesen az októberi diplomára vonatkozik a *Kies ősz*, napja is alá van írva. A csalódás reménnyel, a csüggedés új bizalommal olvad össze; látja, hogy e

[19] Széchy K. cikkében, *Bp. Szemle*, 61. köt. 253. l.
[20] Leopold Samu: *Bezerédj István*, *Bp. Szemle*, 90. köt.
[21] Végh Jánosné Bezerédj Angyalka úrnő közlése.

csalfa őszi napfény „szebb időnek rémes váza", virága bimbó korán lehervad, de velejében Deák bizalmát vallja: hogy ha a megegyezés e kísérlete dugába dől is, vágya és szüksége, szóval ‚*termő elve* ép marad'. Egy ez Deák felfogásával, ki nem tartotta elégnek, amit a diploma ígért, Lónyai naplója szerint mégis oly alapnak veszi, amelyből jó fejlődhetik.[22] Gyulai szerint Deák nem nyilatkozott a diploma felől, nem akart beleavatkozni a dolgok fejlődésébe; Arany sem adta ki költeményét, csak 1861 áprilisában, mikor a kiegyezés kísérletei új útra tértek. Előbb közölte saját folyóiratában (60 dec. 26.) *Rendületlenül* c. költeményét, mely mintegy Vörösmarty *Szózat*-át újítja meg, szívreszkettetőn, a kor viszonyaihoz alkalmazva: óva a hazafiaskodás szeszélyeitől, hiúság csábjától, az érdek-sugallta élelmesség ingerétől, a népszerűség, megalkuvás és kishitűség kísértéseitől. „Lenn a sikamló tér, nyomás felül", — mintha csak Deákot hallanók, amint sógorának beszél az ország ‚kétes helyzetéről': „fenn absolutistikus célok ... alant forradalmi túlfeszített remények". (Ugyanekkor, 61 jan. 9.)[23] Az esztergomi értekezlet, Deák és Eötvös felhivatása az uralkodó elé (dec. 27), mind új tápot adott a bizalomnak, a bécsi sok személyi változás is; Arany a „remények évét" köszönti 1861-ben. Az új év azonban a februári pátenssel köszöntött be, mely mellőzi az októberi diplomában még elösmert történeti jogokat, szigorú államegységet akar felállítani, oly birodalmi országgyűléssel, melyben a magyarság örök kisebbségre lett volna kárhoztatva. E terv megölt minden bizalmat.

---

[22] Kónyi Manó: *Deák Ferenc beszédei*, II. 287. l.

[23] Kónyinál, II. 305. l.

Eötvös azt beszélte Lónyaynak: „Az öreg úr (Deák)... meg van győződve arról, hogy csak forradalmi tér marad fönn a nemzetnek".[24] Arany azt írja Tompának: „Senki sem tudja megmondani, hova lyukadunk ki. Én magam részéről azt hiszem, se alkotmány nem lesz, sem sükeres fölkelés." (61 febr. 23.) E végzetes időben Deák azt írja sógorának: „Kábul fejem, elszorul mellem: ha szembe nézek az események azon chaosával, mi előttünk áll s miből egy elhibázott lépés végveszélybe döntheti a hazát". Egy pillanatra tanácstalanul áll. Sógora azt írta neki, hogy az ország reá néz, tőle vár; erre azt válaszolja: „Szerencsétlenség az országra is, reám is, ha ez így van, mert a baj súlyosabb, semhogy én vagy más abból megmenthetné a hazát, és én magam is szívesen mennék azon ember után, ki erre némi valószínüséggel kecsegtető utat tudna mutatni". (Jan. 9.)[25] A helyzet azonban ismét javult; az országgyűlés április 2-ára összehivatott, hogy képviselőit a birodalmi tanácsba megválassza. Deák dolgozni kezdett feliratán. Új remény szállott a szivekbe, habár kétség és aggodalom között. „Lelkem telve aggodalmakkal közügyeink miatt, — írja keresztleányának Deák, — ... nincs elegendő nyugalom keblemben s a mély aggodalom folyvást azon tárgyhoz köti minden gondolatomat, mi ez aggodalmat okozza". (61 ápr. 20.)[26] Így festi e kétséges hónapok remegését Arany *Magány*-ban c. költeménye; feltűnik benne Deák alakja: „Vár tétován a nép, remegve bölcse", — sőt az előbbi levél pillanatnyi tehetetlenségének érzése is: „Nem mindíg ember, a ki sorsot intéz;

[24] U. o. 359. l.

[25] U. o. II. 307. l.

[26] Kónyi, III. 10. l.

— Gyakran a bölcs is eszköz, puszta báb; S midőn lefáradt az erőtelen kéz, A végzet tengelye harsog tovább". A vers végsoraiból mégis bizalom hangzik ki, a nemzet életerejébe és sorsába vetett hit. E három költemény nem csak Arany aggodalmait fejezi ki, hanem Deákét is, s az egész nemzet érzését: fájdalmát, elszánt kitűrését, törhetlen reményét.[27] Arany Deáknak halálakor (1876) is állított emléket; az Akadémia tőle kért ódát gyászünnepére, de „a már akkor nagy beteg költő nem vállalván el a megbízást, 100 arany pályadíj tűzetett ki" — mondja pályanyertes ódájának jegyzetében Szász Károly.[28] Arany mégis áldozni kívánt Deák szellemének; költeménybe fogott *A jó öreg úrról*, mely egy remek hasonlattal Deák egész nagyságát csodálatos mélységgel fejezi ki.

A 61-iki országgyűlésre Szalonta Aranyt kívánja követének megválasztani. Tisza Kálmán maga keresi fel; földijeinek megemlékezése meghatja, mégis azt írja Rozványnak: 48 óta „öregbedett tapasztalásom és megtanultam, kiki a maga szerepében" (61 márc. 3.). Az országgyűlés nem is hosszu életű; minthogy ragaszkodott a jogfolytonossághoz, feloszlatták (aug. 22.), s megint a nyilt erőszak következett.

---

[27] E költeményekben találkozik néhány szó, melyek — a mi nála nem ritka eset — leveleiben vagy egy-egy régebbi versben jegecültek ki. A *Rendületlenül*-ben „*be*-vérző honfiseb": Széchenyi halálakor írja Csengerynek (60 ápr. 23.) „Gondolod, nem sírtam-e titkon, *belül vérző szívvel* vérkönyűket..." A *Magányban* gondolata, hogy a mártír-tetem „magát kiforrja", megvan a *Névnapi gondolatok* 5-ik versszakában. Ugyanígy *A lejtőn* végsorának hasonlata egy évvel előbb egy levélben tűnik fel, Szászhoz, (56 máj. 7.): „úgy vagyok, mint ki ösmeretlen mély vízbe lábol, minden lépést félve teszek".

[28] Kisebb költeményei, II. köt.

Azt lehetett várni, hogy a politikai élet ébredése erősebb érdeklődést kelt az irodalom iránt, mely egy évtizeden át buzgón élesztgette a nemzeti érzést s pótolta szinte az egész közéletet. A Kisfaludy-Társaság föléledése biztató jel volt. Arany jó reménnyel indíthatta meg folyóiratát. A kiadó lelkes körlevéllel fordult a hazafiakhoz: „Arany János, a költő, a magyar nemzet ünnepelt dalnoka, Pestre teendi lakását! Általános örömkiáltás fogadja a fővárosba való jövetelét! Vajha az összes nemzet kezet nyujtana, hogy most élő legünnepeltebb költőjét a haza szívében állandóan megtarthassa". Lévay tartott ugyan „lapjaink jelen áradatától", mégis bízott, mert „a te neved, ízlésed, szellemi értéked olyan-e, hogy aggódnunk kelljen új vállalatod fölött épen mozgalmas napjaink jobbra fordulni indult viszonyai között?" (60 szept. 2., kiadatlan). E remény azonban csalóka volt. A nemzet fásultsága elhatott e térre is. Kazinczy Gábor ez években panaszolta: „Gyermekkoromban még, emlékezem, nem olvasó házaknál is *esemény* volt egy-egy *poétai* mű; leírta, tanulta mindenki... kérdem, ki érdeklődik most?"[29] Éppen a politikai közélet vont magára minden érdeklődést, utóbb pedig az új családás ernyedtsége s a gazdasági nyomorúság hangolta le a kedélyeket. B. Eötvös József a Kisfaludy-Társaság első újabb közülésén (1862 febr.) kénytelen volt megállapítani, hogy „nagy kötelességeink háttérbe szorítják a tisztán művészi és irodalmi érdekeket"; Greguss titkári jelentése is hangoztatta, hogy „a közfigyelem folytonosan és szinte kizárólag az ország ügyeire irányozva... iga-

[29] Lévaynak, 1864 febr., márc. *Irodalomtört. Közlemények*, 1931. 465. l.

zán alig lehet vala csodálni, ha nemzetünk végkép meg is feledkezett volna e szerény társaságról" — s az egész irodalomról.[30]

Mindez Arany kedélyén is éreztette hatását.

A lapot október elsején akarta megindítani,[31] évnegyed küszöbén, hanem az engedélyt csak szept. 10-én írta alá a rendőri főhatóság, Worafka.[32] E késedelem maga is kárral járt az előfizetésben.

A lap 1860 nov. 7-én indult meg. Címe: *„Szépirodalmi Figyelő.* Megjelenik minden szerdán. Előfizetés helyben házhoz hordva, vidéken postai szétküldéssel, félévre 5 ft., egész évre 10 ft." Arany neve csak az utolsó oldalon, a legalsó sorban van kitéve, mint „felelős szerkesztő és laptulajdonos". Szerződés szerint Heckenast „a lap szellemi részének kiállítására 3000 forintot ad évenként (52 ív), ezer példányon felül pedig mindeniktől öt forintot". Biztatták, hogy ebből 1200 ft-ja megmaradhat. „Ezek kilátásaim. Jó része ‚földiekkel játszó égi tünemény' biz ennek, de már benne vagyok és evickélnem kell, ahogy tudok".[33] Lévay is hamarosan rájön: „Lehetetlen, hogy a szépirodalmi vállalatok némi kárát ne vallják e rendkívüli és várandós izgalomnak" (60 nov. 28., kiadatlan). Szegény szerkesztő is mindjárt írja Szásznak: „Az isten akárhová tette volna *most* ezt a constitutiót". (60 nov. 15.). Aranyné is panaszolja öccsének: „Rosszabb időben alig jöhettünk volna fel, minden ember a politikával van elfoglalva, a szépirodalmi dolgokra kevés a

[30] *Évlapok*, új folyam, I. k.

[31] Szásznak, 60 aug. 10.

[32] Az engedély-okirat megvan.

[33] Tompának, 1860, Mihálynap. *Bpesti Szemle*, 71. köt.

kilátás" (60 dec. 21.).[34] Hozzá még a szerződésben benne volt: „Ha az első év végével nem haladna 750-et az előfizetők száma, Heckenast lemondhat a kiadásról". (Tompának, 1861 aug. 25.) Ercseyt most nagyon elfoglalt atyja helyett Juliska tájékoztatja új helyzetükről. „... apámnak nagyon kevés reménye van, hogy sokra fölmehessen, mert ez ideig (60 nov. 16.) csak négyszáz s egynéhány az előfizető. Ezek a pesti urak váltig biztatják, hogy majd új év után jön több is... Apámnak ez mind nem használ semmit, olyan sokat aggódik; nekünk kell vígasztalni, hogy ne csüggedjen; hiszen még alig két hónapja, hogy itt vagyunk, nem mehet minden a legjobban".[35] Új év után csakugyan fölment az előfizetők száma 7—800-ra, de Arany tartott tőle, hogy „az első fél év múlva leapad felényire".[36]

Megélhetésének másik forrása sem sok jóval biztatta. „A Kisfaludy-Társaság 800 frt. évi fizetést biztosított ugyan, de tőkéje oly csekély gyarapodást nyert még eddig, hogy az én 800 forintom csak úgy lenne meg, ha a tőkéből fizetné, s így is 5—6 év alatt az egész tőkét fölemésztené. Kívánhatom-e ezt?"[37] A Társaság részint alapítókat gyüjtött, részint évdíjas pártoló tagokat; az igazgató szerkesztette a pártolók könyvtárát, s jövedelme ezzel állt volna arányban. „Tudniillik: minden ezertől négyszáz forint. Eddig van 113; kevés kilátást nyujt, hogy valami sok ezer legyen" — írja

---

[34] Ercsey Ernőné birtokában (kiadatlan).

[35] Ercsey könyvében, 146—47. l.

[36] Tompának, 61 febr. 23. — Érdekes, hogy Sárosy *Albumá*-nak 57-ben 2000 előfizetője volt, — ha igaz. Abafi: *Sárosy Gyula*. Figyelő, XI. 168. l.

[37] Tompának, 61 aug. 25.

Juliska.[38] Arany maga is azt írja Tompának: „A lap s a Kisfaludy-Társaság pártolói egyaránt 7—800 közt állapodtak meg... Az *alapítás* is oly gyéren ütött ki, hogy fixum fizetésemet is arczátlansággal vehetem fel". (Tompának, 61 febr. 23.) Csengery a theologiai intézettől biztatta némi mellékjövedelemmel, hihetően lecke-adásért (60 jan. 12.), de ez később szóba sem jött, időt sem tudott volna rá szakítani.

Volt hát része Pesten is munkában, kötelességben és gondban.

Feltűnő lehet, ha egy költő életrajzában ennyi szó esik a megélhetés gondjáról. Külföldön ebben a korban ez már nem gátja vagy zsarnoka az írói munkának. Nálunk az irodalom még nem adta meg művelőinek a mindennapi kenyeret, s az író kénytelen idejét és erejét hivatal igájába hajtani. Aranyt folyvást gyötri ez a gond; szeretné biztosítani családját, s magának is módot szerezni aggodalmaktól menten költői munkáinak kiérlelésére.

Barátait még Nagy-Kőrösről felkérte a lap körül való munkálkodásra. Tompán ez időben már bú-kór vett erőt, szeme is meggyöngült,[39] leveleit másnak mondja tollba, csak nevét írja alá; ily állapotban is neki lát és „gyötör" egy verset. (60 szept. 6. *A repkény.*) Gyulai „szívből szer"; „bár lehetne erőm oly nagy, mint vágyam neked szolgálni;" de kétségei vannak: bírálatainak modora nem okoz-e kellemetlenséget a szerkesztőnek, mert ő felindulás nélkül képtelen írni (60 aug. 20.). Lévay készséggel ajánlja munkásságát, ‚a mennyire erőt bír venni erőtlenségén'; (60. szept. 2., kiadatlan); de csak november végén küld —

[38] Idézett levelében, Erceynek.

[39] Levele, 75 május; és Váczy: *Tompa életrajza*, 218. l.

mint mondja — ‚egy ridiculus mus'-t; a megyei élet s a politikai izgalom egészen elfoglalja. Szász az egyetlen, aki tüstént kész a kézirattal, még augusztusban. (*A férfi*, költ., 2. szám.) Ő a legkészségesebb munkatárs; írja is róla Arany Gyulainak, hogy ‚Szász tartja benne a lelket' (60 dec. 21.); Ő „akár miről ír néhány óra alatt cikket" (61 aug. 28.). „Salamon csak a színházra vállalkozott." (Gyulainak, 60 dec. 21.) Erdélyi bizonytalanul ígérget: „nem vagyok egészen magamé s nem lehetek az irodalomé" (60 nov. 9., kiadatl.). Arany panaszolja is Gyulainak: „Leveleim néhánytokhoz, a régi jók közül, kevés visszhangot költöttek ... a többség válaszra is alig méltatott, vagy puszta, határozatlan ígéretnél maradt" (61 aug. 28.). Az első számot csak úgy sikerült kiállítani, hogy kapóra jött Gyulai akadémiai beköszöntője Katonáról.[40] A mellett a szerkesztő kezdett értekezést *Naiv eposzunk*-ról.

Nagyon magas célt tűzött maga elé. Szásznak jóelőre azt írta: „A *képes*kedést hagyom másnak; én a tartalmat akarnám legjobban állítni ki ... — inkább rövid cikket, sokat, sokfélét, mint egyhangú terjedelmest ... Szeretném, ha minden nálunk megjelenő szépirodalmi mű azonnal röviden be is mutattatnék ... Ugyanez történnék a külföld jelesb termékeivel ... Ifjabb tehetségeknek is nyílik tér" (60 aug. 27.). Ezeket ismétli az *Előrajz*, mely az első szám élén s külön is megjelent. A kritika szükségét hangoztatja, előbb rövid jellemzés útján, később, ha érdemes, tüzetes bírálattal; „... elméleti tájékozásoknak is helyt ad az aesthetika körében". — Ez által főleg a készülő s kezdő írókra szándéka hatni, hogy „elvégre kihatoljunk az

[40] Gyulainak, 61 aug. 28.

öntudat nélküli naturalismusból. — Nem a régit az új ellenében, hanem az örök szépet az idő gyarlóságai ellenében, akarjuk képviselni".

Ily célt kitűzni könnyebb, mint — a mások erejével — megvalósítani. Az első számba Tompa adott költeményt, beszélyt Jókai *(A kurucz világ után)*, az Értesítőben két kisebb ismertetés a szerkesztőtől, tudósítás a Kisfaludy-Társaság és az Akadémia munkásságáról, a *Budapesti Szemle* füzeteiről, irodalmi és művészeti hírek, végül új könyvek fölsorolása; mindez állandó rovat maradt. Költeményeket baráti körén kívül Mentovich, Dalmady, Tolnai Lajos, Balogh Zoltán, Bajza Jenő, Győry Vilmos, Thaly Kálmán küldenek időnként. A prózai részbe Jókai mellett Abonyi Lajos, P. Szathmáry Károly, Vadnay, Zilahy Károly, Balázs Sándor, Lauka, Vértesi Arnold dolgozott; a II. félévben s második évfolyamba Fejes István, Torkos László, Szemere Miklós, Tóth Endre, Szász Béla, a második évben Kemény is. Valóban, az egész irodalom egyesült a szerkesztő körül. Bajt jóformán csak a bírálatok okoztak. Maga tisztán látja ezt. „Ha egyéb ellensége nem volna is e lapnak, már az, hogy fele kritika, fele szépirodalom, — veszekedett nehézségeket szül. Hogy' bíráljam én azt kíméletlen keménységgel, kitől a jövő számra czikket, verset, novellát várok? Én elvileg nem vagyok ellene a keményhangú kritikának, de lapomban kivihetetlen. Azért elvül kelle tűznöm: az *igazságtól, meggyőződéstől nem távozva, oly szelíden szólni*, a hogy csak lehet".[41] Ez azonban kivihetetlen volt. Meggátolta egyrészt az írók érzékenysége, mely a legenyhébb megjegyzést is nehezen tűri, másrészt a kri-

[41] Gyulainak, 61 aug. 28.

tikusok hite saját csalhatatlanságukban. Mindjárt elcinte (5. és 6. szám) Szász Károly két számon keresztül ismertette Thaly *Kárpáti Kürt*-jét, méltánylattal, de nem megelégedésére a fiatal költőnek; ez — a szerkesztő kérte ellenére — a megrótt hibák mentegetésével felel, s hogy szántszándékkal választott sokszor oly tárgyat, mely költői alakításra nem, de nemzeti izgatásra alkalmas. A szerkesztő ez álláspontot nem hagyhatta észrevétel nélkül. „A tant, mely e sorokban ki van mondva, nem szeretnők, ha elterjedne. A katona úgy szolgálja legjobban hazáját, ha megfelel a katonai célnak. Bizony a költő is — mint költő — úgy, ha a költői célt semminek alá nem rendeli". Ez Arany kritikai álláspontja.[42] Máskor Vida *Nemzeti Koszorú*-ját ismertette Szász; túlzott dícséretét a szerkesztő négy hasábon át mérsékli, amiért aztán levélben engeszteli Szász Károlyt.[43] Ennyire kiterjedt a szerkesztő gondja és tapintata minden egyes cikkre.[44]

A kritika körül csakhamar elvi vitatkozás fejlődött. B. Jósika Miklós *Regény és regényitészet* c. röpiratában oly kritikai lapot sürgetett, mely modor és

---

[42] Aranynak munkatársai cikkeihez fűzött jegyzeteit elvek szerint összeállította Várdai Béla: *Arany János kritikai álláspontja.* — Beöthy-emlékkönyv.

[43] 61 febr. 13.

[44] Még költeményhez is csatolt megvilágító jegyzetet. Így midőn Gyulaitól *A tyúk és a farkasverem* meséjét adta ki, hozzáfűzte, hogy gyermek-költészetünk parlag mezején örömmel látja e mesét, minőt írni Puskin sem tartotta méltóságán alulinak. Sz. F. 1860 40. sz. Említi e mesét Merényi népmeséinek bírálatában, s egy másik állatmesét a szarka és gilicéről, melyet Gyulai utóbb szintén versbe foglalt. Egyúttal rámutat az igazságszolgáltatás hiányára az *Igazság és Hamisság* meséjének szintén Gyulai-féle feldolgozásában.

pártosság dolgában kifogás alá ne essék. Gyulai állott ki a kritika védelmére, a szabad vélemény jogát vitatva, művekkel és személyekkel szemben, a közjó érdekében, egészen a kíméletlenségig. Korlátja nem lehet a társadalmi becsület és illem, legföljebb a magánviszonyok szentsége, s itt a határt a tapintat jelöli ki. Ez szabja meg a gúny és nevetségessé tétel mértékét is, melynek fegyveréről a kritika nem mondhat le, ha az a sértett erkölcsi érzés vagy józan ész boszúja. E részben a túlságos közérzékenység már cenzurával ér föl. Védelmébe veszi a párthoz tartozást, ha meggyőződést és irányt jelent. E két cikk Gyulai kritikai elveinek alapos kifejtése, nemcsak védelme a kritikának, hanem természetrajza, törvénykönyve.

E fejtegetésre Szász szintén két cikket írt. Képtelenségnek tartja, hogy egy közlönyben bármely elv árnyalati különbségek nélkül érvényesüljön. A művet martalékul engedi a bírálónak, de érzékeny modor dolgában, s az író személyéhez csak annyiban enged hozzáférkőzni, amennyiben a műhöz tartozik; tilt „többet venni bírálat alá, mint amennyi a kritikusnak bírálat végett elébe adatott.“ [45]

Szász már előbb, Zalár-birálatában megcsipkedte Gyulait azon cikksorozatáért, mely még 55-ben jelent meg a *Budapesti Hirlap*-ban, hol *Toldi estéjé*-t is jellemezte, a Petőfieskedőket pedig keményen bírálta. — Gyulai nem bánta; „így legalább nem mondhatják, hogy a *Figyelő* néhány kritikus szövetsége egy csoport író ellen“.[46] Rögtön meg is írta válaszát; „de miután

[45] Arany Szász cikkének egy pontjára is tett megjegyzést, *Szépirod. Figyelő*, 1861. 21. sz. 323. l.

[46] Aranynak, 61 jan. 15., kiadatlan.

te nem igen biztattál, — írja Aranynak, 61 márc. 16., — nehogy kellemetlenséget okozzak neked, nem küldöttem el." Szász újabb cikkeit Arany szerette volna előre leküldeni Gyulainak, de nem volt rá idő, így csak értesítette róluk barátját, „Én polemiát nem akarok; de szeretném, hogy ez által ne elnémulásod, hanem élénkebb föllépted eszközölhetném" (márc. 14. és ápr. 10.). Ezt Szásznak is megírta; szelidített is cikkeinek hangján, mibe Szász beleegyezett.[47] Most Gyulai fog tollat, hiszen egész kritikusi felfogásáért kell helytállania; ha Arany mellőzné a választ, kész saját költségén is kiadni (ápr. 6.). Szásznak Zalár-birálatából indul ki, megtámadt régebbi cikkeit védelmezi, két cikkben pedig álláspontját erősíti meg, végül a *Figyelő*-t sem hagyja megrovás nélkül, mert „mértékben és ítéletben nem ártana egy kissé több egység", bár a szerkesztő több cikket „ellenvéleményét kifejező jegyzetekkel kísért, mert érezte, hogy lapjának iránya felett kötelesség őrködni". E vitában a szerkesztő eddig nem nyilatkozott ugyan, de vagy ki kell jelentenie, hogy ezt nyilt kérdésnek hagyja, vagy végül megszólalnia, máskép Gyulai nem haboznék irodalmi jellemtelenséggel vádolni. Ezzel viszont Gyulai akarja Aranyt belevonni a vélemény-tusába. Szegény szerkesztő hiába békítgette magánlevelekben a birkozókat, Gyulainál Szász védelmére, ennél Gyulai kíméletére téve szót s igazságot osztva közöttük; midőn Szász Gyulainak már első cikkére felszisszent, Arany melléje állott abban, hogy a kritikának nem szükség éles hangon szólnia.[48] Előbb

---

[47] Arany levele Szászhoz, 61 márc. 14., Szász válasza márc. 15.

[48] 30. szám, 478. l.

magánlevélben menti Gyulai előtt szerkesztői nehéz helyzetét (aug. 28.), aztán megírja *Visszatekintés* cikkét. Túlzásnak tartja Gyulai véleményét, hogy a szerkesztő „minden vitánál örökös beavatkozó legyen a más beszédébe", vagy „miután végighallgatta munkatársát, ... nekifordul egy páncélos, paizsos cikkel", tulajdon véleményét emelve ítéletté. Azáltal, hogy a cikket kiadta s vitatni hagyta, „eléggé mutatja, hogy a kérdés *nyilt;* azáltal, hogy hallgat, pedig azt, hogy ő nem bírja, vagy nem látja még idejét, bezárni".

Arany ezzel röviden és világosan jelölte meg szerkesztői álláspontját,[49] de a vitatkozás gordiusi csomóját az ő tolla sem bírta kettévágni. Mintha az írók a politikai szabadság hiányát irodalmi téren akarnák kipótolni, olyan hevesek. Gyulai nem hagyhatta szó nélkül Arany megjegyzéseit s két számon át ír *Egy pár jegyzetet a Visszatekintés*-re. Elismeri, hogy „a szerkesztő nem lehet örökös beavatkozó, ki ütleggel fizeti dolgozótársait", s hogy a szerkesztés nehéz, mert írók s kritikusok közt nincsenek határozott csoportok, ide is, oda is dolgoznak, a lapok pedig oly közönyösek a könyvek iránt, mint maga a közönség. Tudja, hogy a *Figyelő* jeles lap, s heterogén elemek közt tapintatosan megtartja színezetét. Most is átlátja a szerkesztő igazságát, hogy hallgatása nyilt kérdésnek hagyja az ügyet; csakhogy szerinte itt a vita a kritika jogáról foly, ezt bajos kérdésnek hagyni, kivált midőn irodalmi

[49] Thaly Kálmánnal szemben is, ki egy régi vers szerzőjében Balassit sejtette s abból, hogy Arany erre nem tett megjegyzést, egyetértését olvasta ki, megjegyezte: „A szerkesztői felelősség nem terjed annyira, hogy a lapba írók minden hipotézisét is magáévá tegye az által, ha nem kíséri jegyzetekkel." (*Koszorú*, 1864, II. 8. sz.)

lapjaink öt-tíz évig élni tudnak határozott irány nélkül. Átlátja, hogy oly lap ellenében polemizál, melynek inkább mellette akarna küzdeni, mint ellene, mert „egyedül vannak vezérelvei, eszményei, hite".

A polemia tovább is szétágazott. Közben egy bírálat jelent meg a *Figyelő*-ben, Wohl Janka verseiről, szembefordulva Szászszal, ki az író és műve közt válópert indított, s talán itt sem venné tekintetbe a szerző nővoltát és fiatal korát. Még be sem volt fejezve a bírálat, Szász már is mérsékelte elméletének túlzásait (40. sz.). A bíráló, Salamon Ferenc, vizsgálni kezdte a kérdést, külön tanulmányban, *Az ember és író* címen (42., 43. sz.), Gyulaihoz szegődve, mert szerinte az író oly hasonló művéhez, mint két tárgy csak lehet; Szász pedig elvonná az elemzés alól a lélektani részt: az érzelmek mélységét, az eszméket, a vérmérsékletet; vizsgálható így mindössze az összhang, a megtestesítés és kifejezés szempontja. Arany ehhez is jegyzetet fűz; maga is e nézetet vallja, hogy „a művészetit nem kell csupán az executióra szorítani. A fogantás[50] körüli vizsgálat mélyen belenyúl a lélekbe, de azért nem esik kívül a művészeti szempont határain." Szemere Miklós is hozzászólt a kérdéshez, nyilt levélben (51., 52. sz.), Szász mellé állva, mert írójára következtetve a műből, úgy járhatunk, mint Kotzebue embere, ki a koponya-tan szerint fogadta cselédeit s folyvást pórul járt. A vitába beleakaszkodott Brassai is, kinek egy szavától Mentovich érezte sértve magát; mind újra szót kértek, s vitájok a második év felén is végighúzódott. Szemere végül 84 lapra terjedő cikket küldött,

---

[50] E szó mellé saját lappéldányában odaírja, hogy az ő szava.

melyet Arany nem közölhetett; kiadta hát maga.[51] Arany aztán fogta magát, a röpiratból lenyomatta mindazon helyeket, melyeket ő ki akart volna hagyatni a szerzővel;[52] e miatt Szemere egy időre elhidegült Aranytól.[53]

Egy másik cikksorozat is keresztül húzódott jóformán az egész évfolyamon; ez a közbeszédben elharapózott hibákat ostorozta. A nyelv védelme, tisztogatása olyan fontos a szerkesztőnek, mint a műízlés. A *Visszatekintés* csupán kis részben szólt a kritikáról folyó vitának, hat nagy fejezete nyelvi és grammatikai kérdéseket szellőztet. Márciusban ugyanis Brassai a fordításokról kezdett cikksorozatot; nálunk ez kiválóképp fontos, kevés műfajban lévén hazai példánk, már pedig ez fejlesztené az ízlést, ítéletet, íróét s bírálóét, sőt a közönségét is. Brassai jobb fordításokat sürget, melyek a gondolat és stíl hűsége mellett a nemzeti nyelv szellemében szólnának. Kipécéz hibás szavakat (egyeseknek a szerkesztő jegyzetben védelmökre kél), a szenvedő igealakot, kikél a miszerint és miként divata, a személyes névmások (ő) fölösleges használata ellen, kárhoztatja az igekötők ismétlése helyett válaszul adott igen-t. Arany védelmébe vesz néhány szót és szóhasználatot, a szókötés változatos fordulatait; tovább viszi Brassai megrovásait, ‚a szavak teste', a ‚betűchangeirozás' helyett a mondatot, syntaxist nézi s a nyelv szellemét; védi a költői nyelv szabadságait a nyelvtan vastörvényeivel szemben, elnézne bizonyos ‚költői helyesírást' is a jó hangzat fejében (így a

[51] Arany Tompának 62 júl. 28., szept. 24. Levélváltása Szemerével jún. 25. és 29.

[52] 1862 okt. 16-i szám.

[53] Arany Tompának, 63 dec. 13.

mégy-sz, néz-sz féle alakok, a *vala* imperfectum mellőzését), védelmezi a szóösszetételt, mely tömörséget ad; magyarázza az *ő* és *az*, a *de* és *hanem* különbségét. Mindezt nemcsak az élő beszéd, hanem a logica és a nyelv széptani oldala szempontjából is tekinti; „a 20—30 évi zagyva táp által megrontott" nyelvtől az ép nyelvérzékre apellál. Brassai utóbb folytatta fejtegetéseit, magasb szempontból; Humboldt-tal szemben, hogy két nyelv szavai közt a teljes egyértelműség lehetetlen, Kazinczy tépelődését idézi: az energiát áldozni-e fel, vagy az idiotismust? az előbbinek kedvéért élt annyiszor idegen szóval. Brassai az idegen szónak magyar visszaadását követeli, mi helyenként más-más árnyalatú szóval sikerülhet, ha a fordító a szó helyett a mondatot nézi.

E vitatkozások kétségkívül tanulságosak és hasznosak voltak, de Aranynak nem volt ínyére az örökös polemia. „Így csináljuk mi *ritka* közönségünk mulattatására azt a tréfát, hogy míg annyi minden egyébről lehetne írni s beszélni, egymás szavain rágódunk. Kritika kellene s írunk a kritikáról." (Szásznak, 61 aug. 22.)

Tapintata s örökös békítgetése mellett is nem csupán Szemere neheztelt meg, hanem egy ízben Tompa is. A *Figyelő*-ben két névtelen közlemény *(Irányok* és *Némi párhuzam)* irodalmunk egyhangú dal-özönét gáncsolta. Mindkettőt Arany írta. Tompa magát is e tömegbe érezte degradálva, fitymálónak találta a hangot, ócsárlónak a tartalmat (62 júl. 25.). Arany védelmezte a cikket, de úgy, hogy ki lehetett érteni szerzőségét (júl. 28., szept. 13.). Később Tompa újra felolvastatta magának, s kezdett rájönni, hogy „sok igazat mond". (Aug. 10.) Arany azonban nem folytatta

cikkei közlését, bár egy harmadik már szinte készen volt.

Olyan író is akadt, aki őt — nem is általa írt — bírálatért párbajra akarta hívni.[54] Minthogy senkit sem akart megbántani, sok ideje telt békéltetéssel. Erre értette Kazinczy Gábor, mikor azt írta Lévaynak: „Szegény Aranyt a *jóság* fogja felemészteni." (63 dec.)[55]

Általában sok panasza volt a lapra és a szerkesztésre. „A szépirodalmi írók tompa hallgatással, vagy némelyik tán kárörömmel, várták: no lássuk, mi fog történni, milyen lesz az a minta-lap?" (Gyulainak, 61 aug. 28.). „Senki sem akar nekem írni... Beszélyírót nem kapok, még fiatalt sem." (Gyulainak, 60 dec. 21.) „Nagy baj nekem az írók nem léte. Nagy baj, hogy a létező erőket sem lehet concentrálni egy laphoz". (Tompának, 62 jún. 20.) „... A legnagyobb lelki aggodalmak közt (zúgó fejjel) írnom kell mindent... Majd főcikket, majd kritikát, majd — segédforrások nélkül, mert nyomorú cassám nem engedi — külirodalmat. A vers is rám nézne... — novellát magam fordítok!!! szóval le a napi hírekig és correcturáig mindent kell csinálnom." (Gyulaihoz, 61 aug. 28. és Tompához aug. 25.) Pedig többnyire kedve ellen írt cikkeket; nem szerette ‚fahangú' prózáját.[56] A correcturáról Szemerének is írja: „... *én* magam vagyok, ki azzal hetenként két félnapot vesztek. Majd meg-

---

[54] Ercsey, 148. l. Sz... J. írót említi. Székely József lehet, ő írt a *Magyar balladák könyvé*-nek bírálatára (1861 21. sz.) pár éles sort, amelyeket Arany a *Figyelő*-ben — mintegy büntetésül — közreadott. (23 .sz.)

[55] *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1931, 458 l.

[56] Salamon Ferencnek, 57 nov. 20.

vakulok belé... (rendesen éjjel kell csinálni)". (62 jún. 29.) Midőn a *Koszorú* megszűnését jelenti be, búcsú-cikkében felemlíti: „A *Koszorú*-ban ritkán jelent meg kézirat háromszori szerkesztői olvasás nélkül (olvasás, javítás, nyomdai revisio)"... Jókainál tréfás versekkel sürgeti az ígért beszélyeket, Szászt azzal nógatja: „Mingyárt, mingyárt kikopom a kéziratból — igazi hű-hó ez. Majd vers nincs, majd a novella fogy meg; de különösen a bírálatok, könyvismertetések rovata kínoz. Erre nincs ember. Az aggódás miatt nem tudok gondolkozni — mert magam nem bírok vele" (60 dec.). Az első évfolyamba öt nagy értekezést s tizennégy bírálatot írt „... van vagy száz ív kéziratom, a mit mind a *Figyelő* ett meg, kit névvel, kit anélkül" (Tompának, 62 jún. 20.). Ezek nagy része a *Vegyes* rovat irodalmi hírei s új könyvek címjegyzéke; ezeket is maga volt kénytelen írni. A hatóságtól is tartani kellett. Halmágyi Sándor előzetes bírálatra küldi meg egy félig kész elbeszélését s Arany a ‚subiectiv gyávaság' föltevése ellen védekezve, kénytelen azt válaszolni, hogy ‚a kibékülés eme csókos napjaiban, vagy a novella némelyik helye világra nem, — vagy a szerkesztő sötétre kerül'; nem is jelent meg.[57] Tompának *Sirboltban* c. költeményére is azt írja: „Csak le ne foglalják a *haza* szóért. Mert most olyan világ van itt". (62 jún. 20.) Máskor az adókivető hivatal a hirdetések bemutatását követeli; Arany ráírja a parancs hátlapjára: „Válaszoltam, hogy se nem vol-

[57] Mint a kiadatlan levelekből látni, a beszély címe *Elv és előítélet* volt. „Az egész beszély célja: agitatio. Csakhogy becsületes agitatio, arra, hogy a nemzeti vagyont ne fecséreljük és ne játszszuk idegen kézre" — írta a szerző Aranynak, 1862 dec. 7.

tak, se nem vannak, se nem lesznek hirdetések." Nem csoda, ha arra gondol: „Talán — sőt annyi mint bizonyos — októberben megszűnik lapom ... mi lesz utána, nem tudom." (Gyulainak, 61 aug. 28.)

Erre nem került sor, sőt a második évben javult a helyzet. Mintha könnyebben jutna kézirathoz, maga kevesebb ismertető és bíráló cikket kénytelen írni: az első félévben mindössze kettőt; a másodikban egy nagyobb cikk van tőle. Az is könnyít rajta, hogy Gyulai Pestre költözik és segítségére van.

Gyulai 58-ban megházasodott, Petőfiné húgát, Szendrey Marit vette el; Aranynak megvallotta,[58] hogy „a belküzdelmek egész éveit élte át". „Szegénységem, csekély kilátásom a jövőre és Petőfiné példája talán elég ok lett volna arra, hogy visszariadjak, Én, a ki megtanultam a lemondást, talán e szenvedélyt is le tudtam volna győzni, s tán le is győzöm, ha legdémonibb kételyek után is meg nem győződöm, hogy e lyány épen hozzám való." Őt rajzolja nemcsak költeményeiben, hanem a *Nők a tükör előtt* c. beszélyfüzér végén is, mely szintén lyrai vallomás. „A menynyivel rosszabb költő vagyok Petőfinél, az atya annyival engedékenyebb volt irántam." Tanárságot vállalt Kolozsvártt és szeptemberben megesküdtek. Az iskola és a családi élet, neje, fia betegsége elvonták az irodalomtól; gróf Mikó Imre sokat elvett idejéből irodalmi terveihez; segített Krizának a *Vadrózsák* sajtó alá rendezésében, az iskola könyvtárát is rendbehozta. Eleinte nem sokat írhatott Aranynak, inkább a Kolozsvártt lakó néhány írót buzdítgatta. Azonban vonzotta a pesti irodalmi élet. Arany szerette volna fel-

[58] Pest, 58 ápr. 19., kiadatlan.

hozni. Ő rá gondol az írói segély-egylet szervezkedésekor, melynek alapszabályain ő is dolgozott.[59] „Ugy-e elvállalnád a titkárságot, illő fizetés mellett?“ (61 márc. 14.) „Én öt-hatszáz forintnyi fizetésre is örömest fölmennék“ — válaszolja Gyulai (61 márc. 28.). Biztatja barátját: „... ne ijedj meg előre, hogy Pesten is így fogom viselni magamat. Tudok én írni, ha akarok, ha mindjárt rosszat is, a többi a te gondod.“ (62 márc 7.) Novemberben megalakult az egylet, 62 nyarán Gyulai felköltözött.[60] Nemcsak Arany várta; Juliska is örömmel újságolta kőrösi barátnőjének: „Ösmered mind Gyulait, mind Marikát, hogy fölfoghasd az én méltó örömömet. Lakásuk Gyulainé apjának házában lesz, s a tavasszal Csengeryék is odamennek.“ S mikor feljönnek: „... a kedves, szép kis Gyulainé köztünk van végre-valahára. Épen olyan, mint volt, az a mindenki szeretetét megnyerő, s mindenkit lebűvölő teremtés. Fölösleges mondani, hogy gyakran, nagyon gyakran vagyunk együtt.“[61] Szó van róla, hogy Aranyék is a Szendrey-házba költöznek.[62] Egy időre Arany rá is bízta Gyulaira a szerkesztést, csak azt várta meg, míg „belé okik“ s Izsó elkészül az ő mellszobrával, melyet három hétig mintázott; augusztus elején aztán elment Szliácsra, Balassa orvosi tanácsára, ki „Eötvös kértére, magától“ kereste föl (Tompának, 62 júl. 28.) Útját azért is halasztotta, mert „a lap úgy áll, hogy nem tudom, melyik órán

---

[59] Megvan a nyomtatott tervezet, Arany sok mellé írt javaslatával.

[60] Arany Tompának, 62 júl. 28.: „Gyulai ezen hó elején költözött Pestre“.

[61] Széchy cikkében, *Bp. Szemle*, 61. köt. 254., 257. l.

[62] U. o.

mond fel a kiadó: s *akkor* egy az, hogy költeni való pénzem sincs a fürdőre, más pedig, hogy időm sincs, mert azon kell iparkodnom, hogy valami forrást nyissak további existentiámra." (U. o.) Ez a gond kísérte pihenőjére. Családja ezt az időt Szalontán töltötte.[63]

Szliácson jól tölti idejét. „Fekvése igen gyönyörű, ez igazán a *zöld!* Domb oldalán fekszik, keleti oldalán erdős park, utak, sétányok, délre is, nyugatra völgy, azon túl hegyek, északra is kéklő hegyek a Garan kies völgyén túl." Berecz Károly tanácsára a Belvedere épületben lakott, emeleten. „Szeglet szobám van, melyből északra és nyugatra az egész Garan-völgyet, sok apró falut a völgyben s túl a Zólyomi kék hegyeket láthatom." „Dolgozni csendes helyem volna e szerint" — írja feleségének. Eleinte hűvös idő járt; „a vékony *fa-falú* (ámbár *tapaczéros)* szobában is csak 13 fok, a mi bizony kevés". Leírja a fürdő bugyot vető vizét, hol a medence fölül ‚zászlóforma legyezővel hárítgatják a szénsavany gázt'. „Reggel 6-kor már fenn vagyok; 7-ig elvégzem a vízivást, sétával; nyakamba kerítem a zöld köpönyeget s szaladok hegyen-völgyön fel és le. Héttől 8-ig kiadja az idő a reggelizést meg a fürdőt, azután még egyszer befutom a hegyeket." Ebéd után olvasgat. „Laczi Terentiusát szerencsére elhoztam, abból olvasok egy pár jelenést, úgy hogy ez a hat vígjáték, meg egy kevés hirlap, tökéletesen elég olvasmány lesz".[64] A *Testvérek*-ből le is fordít pár sort.

---

[63] Arany szliácsi levelei feleségéhez oda vannak címezve. Ő maga családi leveleiből kitetszően aug. 7-től szept. 10-ig volt távol.

[64] Levelei feleségéhez, 1862 aug. 13., aug. 18., kiadatlanok.

Augusztus 7-től szeptember 11-ig időzött Szliácson. Akkor a *Figyelő* gondja haza hívja, „hogy meglássam, mi lesz, hogy lesz, ha majd sehogyse lesz?“ (Feleségének, aug. 28.)

A fürdőzésnek egyelőre nem sok sikerét látta. „Hasznát még csak ezután fogom érezni. Most gyengébb vagyok, mint azelőtt. Üres, kimerült, fáradt vagyok“ (Tompának, 62 szept. 13.), Később csakugyan javult egészsége.[65] De csakhamar új aggodalom gyötörte Laci miatt, ki typhusba esett s lassan lábadozott.[66]

Gond nehezült rá a *Figyelő* felől is. Gyulai segítségétől azt várta, hogy némi szabad időhöz jut, költői munkához láthat. De még a lap fennmaradása is kétségessé vált. „... *kegyelem* tartja, Heckenast kegyelme“ — írja már tavasszal (Tompának, jún. 20.) „Arról kellene gondoskodnom, hogy a lap bármi *név* alatt s tartalommal, tovább is *megéljen,* mert nála nélkül én sem tudom, hogyan élek meg itt.“ El van szánva „kifordítani a *Figyelő* subáját“. (U. o.) Ez jár eszében Szliácson is. „... vagy át kell alakítanom, — vagy megszünik. 400 előfizetővel nem megy“. (U. a., szept. 24.)

Kritikai folyóiratnak sohasem volt nálunk kelete. Kevés volt a kritikát-álló író, a nagyközönséget pedig a könyvek sem érdekelték valami nagyon, nemhogy a

---

[65] Juliska írta Kőrösre, Széchy cikkében, *Bp. Szemle,* 61. köt. 258. l.

[66] „Laci nehezen épül a typhus után... **ma** kilenced napja, hogy nincs láza.“ (Tompához, 62 nov. 16. írt leveléből kiadatlan részlet; u. ahhoz, okt. 21., kiadatlan.)

bírálatok. Bajza kritikusnak született, mégis el-elment kedve a szerkesztéstől, midőn a *Kritikai lapok* szókimondásáért saját munkatársai is hibáztatták. A Kisfaludy-Társaság *Szépirodalmi Szemlé*-je mindössze egy esztendeig élt. A *Figyelő*-ben pedig túlnyomó volt a kritika, még hozzá a hosszú, részletező bírálat. Szász Károly őszintén megírta, mikor *Az ember tragédiáját* nyolc számon keresztül ismertette: „... magam is megúntam már, képzelem más! Idő kell, míg nyolcz heti ily vexát kihever a publicum". (62 ápr. 2., kiadatlan.) Hiába voltak a szerkesztő fínom aesthetikai fejtegetései, Salamon drámabírálatai; a terebélyes polemiák, a nyelvészeti fejtegetések, a hosszú időre megszakított cikkek nem érdekelték a közönséget. Arany maga is „szaklap"-nak nevezte, mikor megszüntét 62 okt. 30-án az utolsó számban bejelentette.

Tisztában volt vele, hogy „*publikum csődítőbb* alakban" kellene újra éleszteni (Tompához, jún. 20.). „A mulattató részt szaporítnom, a kritikát korlátoznom kellene. Concentrálnom minden szépirodalmi erőt, vagy a javát legalább. Díszesebb, bővebb tartalmú lapot adnom. Nevét is változtatnom". (Tompának, 62 szept. 24.)

Most egyszerre a jóbarátok is előállnak gáncsaikkal és tanácsaikkal. Tompa azt javallja: „Semmi vagy igen kevés kritika. — Legyen kijelentve, hogy a lap szépirodalmi lap lesz, különösen hogy *nőolvasmány* is. — A mostani címet el kell vetni és a leendő egy szóból álljon. Bizony jó lenne egy-két képecskét is adni" (62 okt. 1.). Lévay is elmondja kifogásait. „A *Figyelő* igen *suta* és a *kietlenségig* egyszerű volt. — Tapogatódznunk kell az után is, ami a nőknek tetszik" (63 jan. 9., kiadatlan).

Arany minden tanácsot megfogad. Az utolsó számokban azt hirdeti, hogy a második évfolyam október végével letelvén, a lap újévvel ‚változott címmel, megbővítve, érdekesb s értékesb tartalommal' jelenik meg, oly ‚szépirodalmi s általános műveltség terjesztő lappá' alakítva, mely ‚a nagyobb közönségnek, kivált a női olvasóknak is több, változatosb, érdekesb olvasmányt nyujtson'. Előbb *Szépirodalmi Koszorú* címen folyamodik engedélyért, aztán elhagyja a régire emlékeztető jelzőt s az egyszavas *Koszorú*-nál marad.[67] A terjedelmet megnöveli, számonként félívvel. Előfizetési felhívása képeket is ígér. „... hogy e részben se maradjak hátra, mihelyt az előfizetők száma eléggé biztosít, hogy bukás veszélye nélkül tehetem, azonnal megindítok egy „Magyar költők arcképcsarnokát" önálló mellékletekben. Eleinte legalább kéthavonkint, nagyobb pártolás esetében sűrűbben is." Az írókat azzal szándékozik magához vonni, hogy ezer előfizetőn felül „tantième gyanánt szintén az írók közt osztanám fel a jövedelmet, még utólagosan is". (Tompának, 62 szept. 24.) Előfizetési felhívása is hangoztatja, hogy minden munkát díjazni fog, kivéve oly kezdőket, „kiket csupán művök kiadása által is elégnek tart buzdítani". Az írókhoz ‚Tisztelt Írótárs!' megszólítással külön nyomtatott levél megy,[68] némi panasszal, hogy a *Figyelő*-t nem karolták fel, s némi mentegetődzéssel, amiért „nagyobb tért kelle engedni a tudományos és bírálati résznek, mint eleinte szándéka volt." „Méltányos és igazságos kulcsot állapítottam meg az írók díjazására nézve, mely a szerint növekedik, a mint a közönség

[67] Worafka engedélyei, 62 okt. 9. és nov. 8.

[68] E felhívást közölte Kristóf György, — a *Pásztortűz*-ben, 1930 ápr. 6. szám.

pártolása lapom felé fordul." Ez új gondolat volt. „Az alap-díj eredeti prózai munkáért ívenként 40 ft., könnyebb munkánál, minő a fordítás, átdolgozás 20 ft; vers-költeményért, a darab jóságát (némileg terjedelmét is) tekintve: 20, 15, 10 ft; fordításoknál: 15, 10, 5 ft." (Most saját zsebéből nagyob díjat ad, mint a *Figyelő* tehette, hol egy ív után 30 ft. járt.)[69] Régi munkatársai mellett sok új írót is felszólít, valamennyi jobb tollforgatót,[70] a külföldön élő Jósika Miklóst is; az öreg Fáy Andrást maga keresi föl,[71] „Az írói válaszok minden jóval biztatnak". (Tompának, 62 nov. 16.).

Előbb természetesen kiadó után lát, de nem akad vállalkozó. Heckenast nyáron még ígérte, hogy két hó multán módosítva felújítja a lapot; szeptemberben

---

[69] Lévaynak, 61 okt. 27., kiadatlan.

[70] A felszólításra (Aranynak a M. T. Akadémiában őrzött levelezése szerint) a következők ígérték közreműködésukat: Jósika Miklós, P. Szathmáry Károly, Mentovich, Losonczy László, Szilády Áron, Degré Alajos, Jámbor Pál, Bajza Jenő, Nagy Péter, Dux Adolf, Gáspár János, Thaly K., Szilágyi Sándor, Medgyes Lajos, Kecskeméthy Aurél, Szokoly Viktor, Vida József, Csaplár Benedek, b. Podmaniczky Frigyes, Nagy József, Pesti Frigyes, Tóth Endre, Tóth Kálmán, Győry Vilmos, Lázár Kálmán, Egressy Gábor, Vadnay Károly, Ormós Zsigmond, Remellay Gusztáv, Illésy György, Fábián István, Balogh Tihamér, Wohl Janka, Télfy János, Kerkapoly Károly, Kovács Pál, Szabó Sámuel (Károly fia), Halmágyi Sándor, Révész Imre, Bolnai (Bethlen) Miklós, Imre Sándor, Balogh Zoltán, Dózsa Dániel. Kívülök a fiatalok közül írtak a lapba: Vértesy Arnold, Toldy István, Torkos László, Jánosi Gusztáv, Zsutai, Hiador, Komócsy, Dalmady, Csukássy, Balázs Sándor, Kazár Emil. A szerkesztő tehát elérte azt a vágyát: „Oda szeretném emelni (a lapot), hogy az ifjú nemzedékben becsvágy gerjedne, hogy nevét lapomban nyomtatva lássa." (Szásznak, 60 aug. 27.)

[71] Fáy levele 63 máj. 20., kiadatlan.

azonban kijelenti, hogy több áldozatot nem vállal.[72] Kénytelen rászánni magát, hogy saját kockázatára indítsa meg lapját. 1862 okt. 21. így ír Tompának: „Most, édes barátom, körömre kell állani, mind a tízre. *Kiadója* vagyok lapomnak. Ha megbukom — *én bukom*, pedig tudod, nem igen van miből." Névsort kér tőle „azon t. honfiak és honleányokról, kikről felteszed, hogy gyüjtenének (vagy legalább előfizetnének) lapomra." Tompa küldi is a névsort, társaságban is biztatja az embereket (62 okt. 1.); Lévay is küld 50, Szemere Miklós 23 nevet.[73] A hű Szilágyi István is buzgólkodik.[74] „A sajtó emberül megtette a magáét".[75] Az előfizető-szerzésnek azonban még kézi munkája is mind a szerkesztőre hárul. „Az egész mult hetet programm-hajtogatással, csirizeléssel, czimezéssel töltém. Már vagy ezerkétszáz röppent szét a hazában: s már szállingóznak is az előfizetések hirmondó fecskéi".[76]

---

[72] Pilis-Maróthról, nyaralójából írja, szept. 21. Tanácstalanul áll „vor der apatischen Theilnamslosigkeit des Publicums, als vor der krankhaft aufflackernden Concurrenz." Szerinte nagyobb érdeklődést csak az biztosíthatna, ha Arany maga lépne fel a lap kiadója gyanánt. Ha erre nem szánná el magát, szeretné közreműködését egy időszaki vállalat számára biztosítani, évi 1500 ft. fizetésssel. (A *Koszorú* iratai közt; kiadatlan.)

[73] Lévay, 63 jan. 9. kiadatl.; Arany Tompának, 62 nov. 16.

[74] Ezt a szerkesztői üzenetekből látni.

[75] Tompához, 62 nov. 16.

[76] U. o. — Lelkiismeretessége roppant munkát rótt rá. Értesítette a *Figyelő* előfizetőit, hogy akik octoberen túl is előfizettek, vissza vehetik a beküldött díjnak e két hónapra eső részét; ha nem szólnak, az új lap előfizetésébe tudatik be; a kik pedig a *Koszorúra* így is teljes előfizetést küldtek be, azokat a *Koszorú* 5. száma névszerint elsorolja, kimutatva, kinek mennyi pénz jár vissza.

Az első félévre — várakozáson felül — 1545 előfizetőt jegyezhet fel számadása, miről Juliska is örömmel ad hírt Szalontára.[77]

1863 január 4-én jelenik meg az első szám. Élén gróf Mikó Imre ajánló sorai forgatják a *Koszorú* elnevezést írói koszorúra, ismeretek és műveltség koszorújára, s az olvasókéra, kiknek „a nemzet koszorúsa nyujtja e *koszorút*".[78] A szerkesztő pár szóban mérsékli a dícséretet, s menti az egyszerű külsőt, „mely erős ok, hogy minden figyelem a bensőre irányuljon".[79] E mellett *Irodalmi hitvallásunk* címmel vizsgálni kezdte irodalmunk fogyatkozásait, elsősorban erkölcsi szempontból, az irodalmi méltóság és morál hanyatlását, midőn az *írói* ambitio *emberi* hiúsággá változik, vagy éppen anyagiakra néz. A művészeti oldal vizsgálatával, bár belefogott, adós maradt. Verset Tompától kért „egy hatalmas"-at; *Ikarus*-t küldte; nem bánná, ha Garibaldira értik, kitől sok győzelem után 62 nyarán elfordult a szerencse; „tudod, a publicum nagy garibaldista". (62 dec. 3., kiadatlan.) Eötvös József

---

[77] Széchynél, i. h. *Bp. Szemle*, 62. köt. 258. l.

[78] Mikótól Arany általában „oly nemű társadalmi vagy közmüveltségi cikkeket" kért „(csakhogy rövidebb kidolgozásban), minők a *Budapesti Szemle* füzeteinek oly díszére válnak". (1862 nov. 9.) Mikó nyomott kedélyét emlegette (fiát vesztette el); „valamit, — ha hamar nem is — de az első félévben bizonyára küldeni fogok" — írta válaszában. Cikk helyett ezt küldte. Arany levelét s hátán Mikó fogalmazványát közölte Kristóf György, a *Pásztortűz*-ben, 1930 7. szám, ápr. 6.

[79] Érdekes, hogy a *Koszorú* „programmjából itteni lapok tekintélyes vezetői kihagyni tanácsoltak oly általános frázisokat, melyek az irodalmi pangást s a közönség fásultságát csak amúgy *czélzólag* indokolni akarták a politikai lehangoltsággal". Levele Halmágyi Sándorhoz.

Gondolatok-at közöl, beszélyt Gyulai adott *(Nők a tükör előtt)*. Irodalmunk jobban ki nem tehetett volna magáért. A szerkesztő maga nincs megelégedve. Ki is mondja az első számban, hogy a tartalom ‚csak részben ha elégíti ki a várakozást, a külső puritán egyszerűsége pedig... némelyek visszatetszését vonhatja magára'. Az előfizetés netáni fölöslegét nem tekinti szerkesztői nyereség gyanánt, úgy nézi azt, mint a nemzet közvagyonát az irodalom emelésére. A 2-ik számot már jobb papírra nyomatja, az írói arcképek közlését is megkezdi. Tompa most is hibáztat egyet-mást: „nem közlötted iróid névsorát, ez hiba (62 dec. 3., kiadatl.), a lap még most is *igen okos*... továbbá igen puritán kinézésű". (63 márc. 4., kiadatl.)

Hiába próbál a szerkesztő-kiadó mindent elkövetni, a közönség felbuzdulása nem tart sokáig. Az első számokból még 1800 példányt kell nyomatni, a második félévben leszáll 1200-ra; ezer ívét 50 frt-jával számolja Emich, de a nyomdai javítás, a szétküldés költsége tetemes, minden kép 80—100 forintba kerül s az előzetes költségek, körlevél, előfizetési felhívások is a jövedelmet terhelik. Az első félév efféle kiadása 3820 frt-ra rúg. A szellemi kiállítás kevesebbe kerül, de a szerkesztő most könnyíteni próbál magán valamicskét, Gyulainak havonta 50 frt-ot fizet segítségeért, Szász Bélának az újdonságok összeállításáért 10-et, Aignernek 5-öt az új könyvek rovatáért. Írói tiszteletdíjul 1276 frt-ot ad ki, a szerkesztő 901 frt-ot vehet fel az első félévben. A másodikban leszáll az előfizetők száma 821-re, már „nem sokat kell szállnia azon mértékig, midőn bukás nélkül nem folytathatom". (Tompának, 63 dec. 13.) Takarékoskodni kell a honoráriumok körül; maga számára havonként 100 frt-ot szá-

mít. Tóth Endrének már csak 20 frt-ot küldhet a 63 végén megjelent két versért. „Nagyon szűken jut, csak alig tengek e félévben,... összes honorar. budgetem alig megy többre 500 frt-nál e hat hóra, a többit a ‚szerkesztő úr' havi díjából kell pótolnom" — írja (64 febr. 19., kiadatl. részlet). Abonyi Lajosnak pedig *A mi nótáink*-ból közölt részletért csak tiszteletpéldányt küldhet; „még így is bukom, ha a munkák egy részét t. díj nélkül kapom meg". (64 aug. 3.)[80] 1864 második felében már csak 1102 frt maradna tiszteletdíjakra, beleértve a szerkesztőt is, 65-re pedig 720-ra száll alá az előfizetők száma. Arany mind erről pontos számadást vezet, félévenként költségvetést állít össze előre, számon tartja a befizetéseket, jegyzéket vezet a honoráriumokról, roppant idő- és ideg-ölő munkát veszteget rá. Nem csoda, ha néha elhagyja a béketűrés, helyzete panaszra készti. 63 februárjában már így nyitja meg szívét Tompának: „A mi engem illet: *most* vesződöm igazán. Másfél ív munkát, csak tűrhetőt is, hetenként előteremteni nem könnyű dolog. Ehhez a kiadói vesződség, az előre nem látott, nem számított költségek — időm, kedvem annyira elrabolták, hogy magam képtelen vagyok dolgozni." (Febr. 24., kiadatl.) Az év végén pedig odáig jut: „A ‚szerkesztőség', meglehet, hamarább letelik rólam, mint gondolnám, — de van mégis némi reményem, hogy 8—900 körül csak elkotyog a prenumeráció valameddig. — De már benne vagyok e cigányéletben — majd elcsűröm-csavarom még valameddig, soká, azt hiszem, úgy sem kell. Negyvenhat éves ember vagyok, — ily egészségű *író* ember

---

80 Közölve: *Irodalomtörténeti Közlemények*, XIV., 121—22. l.

nem igen ér mathusalemi öregséget...“ (Tompának, 63 dec. 13.) Néha egészen elönti a keserűség: „Tudd meg, hogy a *respectus* addig tart, míg az ember részt nem kíván abból a konczból, melyen itt marakodnak. Míg én kőrösi tanár voltam, ki volt nagyobb és jobb ember mint én! A mint idejöttem (és azóta mindig): vaskalapos, pedáns tudós lettem, ellensége, elnyomója a fiatalságnak, irígy a Czinke Márton babérjaira, rossz szerkesztő, ki a jók Geschäftjét rontom...“ (63 dec, 13.) Tompa már előbb írta volt: „...nem olyan embernek való a szerkesztés, mint te vagy. — A temérdek kalmár között annak, ki apostolságra adta magát, mulhatlanul el kell vesznie“. (1863 márc. 4.) 64 nyarán a prenumerácio oly leverőleg ütött ki: „több mint 2000 forint deficitben vagyok“ — írja sógorának. (64 jún. 8.) 64 vége felé pedig híre jár, hogy hazaköltözik Szalontára; erre az írók nem küldenek kéziratot, a közönség nem előfizetést. Ezek száma már amúgy is 700-ra apadt, de „az iskolai ifjuság nagyon kap rajta, — annak is volna értelme, hogy az *irodalom érdekében* feltartsam.“ (Tompának, 64 nov. 21.)

Így éldegél a lap, sok bajjal és kevés szerencsével. 1865-ben, az első félév végével megszünik. A szerkesztő a hátlapon több számon át előre hirdeti, hogy „a júniuson túlterjedő előfizetések... készpénzben... június 1-ső napján mind postára tétettek.“ A pénzt pénzeslevélben adja fel s mellé minden előfizetőnek külön levelet ír.[81] Az utolsó számban, mely június

---

[81] A Debreceni Városi Múzeum egyik üvegszekrényében őriz egy ilyen levelet. A borítékon: „Kain Borsos Róza urnőnek, Debreczen. (oldalt:) Tartalma: 1 db. 5 ft, 1 db. 1 ft = 6 ft.“

25-én jelent meg, búcsút vesz ‚a kegyes olvasótól', rámutatva a szerkesztés nehézségeire, önérzettel tekintve végig a lap törekvésein. Az aesthetikai dolgozatokra elismeri: „óhajtanunk kell, hogy az előadás *művészete,* tudományos érdekű tárgyakban, haladást tegyen". Megelégedéssel mutat rá, hogy a beszély terén, a francia ijesztgetős modort száműzve, „oly elbeszélésekhez szoktatta a közönséget, hol nem az *utolsó lap* feszítő érdeke, hanem a jellemzés s előadás művészete tekintetett főnek". Biztatja magát is, hogy ha „a közönségnek nem lesz annyira fájó minden áldozat", „úgy lehet, megkísértünk valamit". De erre többé nem került sor.

Pedig jobb irodalmi és kritikai közlöny sohasem jelent meg nálunk, sem azelőtt, sem azóta. Dolgozott e folyóiratokba minden számottevő író, s legjobb munkáikat adták ide. A *Figyelő* tanulmányaiból úgyszólván minden nemzet irodalmát meg lehetett ismerni. Itt közlötte tanulmányát Csokonai *Dorottyá*-járól Salamon Ferenc s kis cikkét a *Kegyenc*-ről; a *Koszorú*ban a költő Zrinyiről szóló értekezést, Kemény a classicizmus és romanticizmusról szólót. Toldy Ferenc a nemzeti eposz történetét fejtegette, Greguss a balladák viszonyát a népköltészethez, Imre Sándor Kazin-

---

A levél: „Tisztelt Urhölgy! Miután szerkesztésére elegendő időt és gondot nem szentelhetek: a Koszorút e félév lejártával meg kell szüntetnem.

E szerint a júl.—dec. hónapokra eső előfizetési fölösleget, *hat* forintot, szerencsém van idezárva köszönettel visszaküldeni.

Tisztelettel

Pest, jún. 1. 1865. Arany János szerkesztő.

Szóról-szóra ilyen levele maradt fenn „Dr. B. Pillitz úrnak, Veszprém" — címezve.

czyról írt. Eredeti tanulmányok szóltak a régi skót balladákról (Lévay), Shakespeareről (Jancsó Lajos), a görögök, finnek, szerbek költői emlékeiről, a keleti költészetről (Szilády Áron), fordított cikkek az újabb francia irodalomról s a német lyráról. A *Koszorú* ugyan rövidebb és változatosabb cikkekre törekedett, de nem kevésbbé magvasokra. Székely Bertalan a *Festészet és fényképelés*-ről írt, Bartalus a troubadourokról; itt adta közre Madách történeti fejtegetéseit a nőkről. A költői rész is közöl mutatványokat a világirodalom remekeiből, a *Figyelő* a *Kalevalá*-ból, Fábián Istvántól, spanyol románcokból Thalytól, a *Lusiádá*-ból Greguss Gyula, Hugo *Századok Legendájá*-ból Szász fordításában; a *Koszorú* a *Nibelung ének*-ből közölt részleteket, meg Bérczy Anyegin-fordításából. Legszorgalmasabb munkatársa önmagának Arany. Időszerű politikai költeményei mellett a *Figyelő*-ben adta ki többek közt *Az örök zsidó*-t, *Vojtina Ars poeticájá*-t *Eszmény és való* címen, a *Daliás Idők* II. énekét, a III.-at már a *Koszorú*-ban, *A walesi bárdok*-at, a *Csodaszarvas* regéjét, *Csaba* előhangját szintén. A prózai részbe első esztendőben szükségből két elbeszélést fordított, *A köpönyeg* címűt Gogol után és Sollohub *Előkelő világ*-át, mely kilenc számra terjedt; mindkettőt németből.[82] (Gogol szegény irnokának, Akakievics Akakinak nevét később írói álnévül is fölvette.) Érdekes, hogy figyelmét már ez években magára vonja az orosz irodalom s megtetszik realismusa. A tanulmá-

[82] *Russisches Leben und Dichten*, Leipzig, 1851. c. kötetből. Mindkét fordítás kézirata megvan. Később mindkettőt kiadta Gyulai az *Olcsó Könyvtár*-ban, az elsőt *Beszélyek az orosz életből* c. füzetben, Gogolynak egy más beszélyével, a másikat külön.

nyok, bírálatok nagy részét is maga írja, kivált a *Figyelő*-be, a *Koszorú*-ba már kevésbbé, noha a névtelen cikkek egy részében itt is az ő kezét lehet sejteni. Méltán sajnáljuk, hogy ily munka vonta el a költői alkotásoktól, de értekezései is nagybecsűek s bírálatai nemcsak a maguk korában voltak valódi fémjelző jegyek, hanem sok állandó útmutatás van bennök. Igaz, a *Figyelő*-ben túlnyomó volt a bírálat, de azok nagy részét Arany írta, s nemcsak magvasak, hanem formában is élvezetesek. Mindkét lap közérdekű hírekkel szolgált az irodalom és művészet köréből; hírt adott készülő könyvekről; némely tervet néhány szóval találóan jellemez; beleszólt a ballada-vitába, midőn Grozescu az oláhok javára akarta elpörölni Kriza gyüjteményének népballadáit: *Ajgó Márton*-t, *Kőműves Kelemenné*-t, védelmökre Arany László állt ki a *Napló*-ban (L. *Koszorú*, 1864 máj. 29., és jún. 5.). Nekrológban koszorút tesz elhalt írók, Szemere Pál, Sárosy Gyula koporsójára (Figyelő, I. 20. és II. 3. sz.), meggyászolja a politikai közélet kidőlt harcosait; Teleki Lászlót gyászkeretbe foglalt két sor siratja el: „Teleki László meghalt. — Teleki László nem hal meg soha." (Figyelő, I. 28.) Ekkor adja ki *Régi keserv, új gyász* c. kis versét, melyet még 56-ban írt, Garay és Vörösmarty halálának hatása alatt, kikhez barátság csatolta, de kiket versben elsiratni nem tudott. „. . . nagyobb a fájdalom, mintsem cifra szavakba önthetnők", — írja sógorának (56 jan. 12.). Most Teleki halála rázta meg, így vette elő régi versét; e visszafojtott gyászért adta később e sóhajnak új címét: *Néma bú*. Tolla néha önkénytelenül versre megy, mint a Palóczy-epigramm s a *Béranger halálakor* írt vers.

Egyik hírében egy vers csirája zsendül: „A Petőfi-

mythos még most kezd ábrándos fordulatokat venni... ha az őskorban élnénk, azóta füstölögnének oltáraink... (I. évf. v. ö. *Harminc év multán*). Állandó figyelemmel kíséri az írói segélyegylet megalakulását. Megrója Petőfi *Apostol*-ának kontár lenyomtatását (2. sz.). Védelmébe veszi a kecskeméti Katona- s a pesti Petőfi-szobor, a budai népszínház felállítása ügyét, említi a Barabás tervezte művészegyletet (I. évf. 16. sz.), hírt ad képekről. Örömmel számol be olvasó-egyletek alakításáról: „Ha csak 1000 olvasóegylet állana fenn, mindjárt biztosítva volna akármely közhasznú vagy érdekes műnek ezer vevő (u. o.)."

Külföldi írók ünnepeit és halálát is szemmel tartja, így Dante (65-re) készülő jubileumát (*Figyelő*, I. 30.), Scribe temetését (I. 19. sz.); Barrett-Browning Elisáról az *Athenaeum* után közöl megemlékezést a maga fordításában. Nyolc sűrűn írott árkus oldalon fordítja le Armand de Pontmartin ismertetését ‚a francia költészetről 1861-ben'; egy francia bírálat nyomán ismerteti Villemain Pindar-könyvét. Társadalmi jelenségekről is ejt megjegyzéseket, így a névmagyarosítás divatáról, melyet örvendetesnek tart, csak „az a sok, fűhöz-fához odaragasztott... *fy* végzet nagyon sületlen". (F. I. 11.) Kigúnyolja az előfizetési felhívások túlzásait, panaszosan szól az alkotmányos idők elején is fennmaradt censurai eljárásról, könyveinkben a sajtóhibák özönéről, melynek oka a magyar nyomdai vezetők hiánya. (Sz. Figy. I. évf. 11. sz., 15. sz., 30. sz., 173. l., 239. l., 478. l.

Hozzászólott zenéhez is. 1863 nyarán Wagner Richard hangversenyt adott Pesten s Bartalus három cikket írt róla a *Koszorú*-ban, fejtegetve ‚az opera Lutherének' reformját és elméletét: a művészetek egye-

sítését. A cikkek végén Arany pár sorban megjegyezte, hogy az opera bajosan kelhet versenyre a szavalati drámával. (II. félév, 7. sz.) A *Zenészeti Lapok* felhorkantak e megjegyzésre, mert írója alkalmasint egy Wagner-operát sem hallott. Arany ezt nem tagadta, de teljes ismerettel hivatkozott Wagnernek *Oper und Drama* elméleti művére (10. sz.), s Végszavában arra, hogy az eddigi zenei műformák Wagner elméletével össze nem férhetnek, amit nem tartana nyereségnek (12. sz.). Még technikai találmányokról is ad hírt, így a kézirat és rajz távirati továbbításáról *(Figyelő,* I. 42.), az első londoni liftekről *(Koszorú,* 64 jún. 26.), a forrás-kereső varázsvesszőről (51. sz.), máskor a Kaspi-tenger egy újon felmerült szigetéről (47. sz.). Orvosi figyelmeztetésre óv az üvegszálakból készült, kalapra való tolldíszektől (K. 64 jún. 26.). Ez apróságokat mind maga írja, sokszor humorral.

A *Vegyes* rovat minden egyes számban egész oldal ilyen hírt közöl, melyek méltán érdekelhették volna a közönség tágabb körét. Még a szerkesztői üzenetekben is szellem szikrázik. Egy részük ugyan, nagy elfoglaltsága közben, magán-leveleket pótol, többnyire kéziratot sürgetve, de a beküldött cikkekre s versekre tett megjegyzéseiben sok a jó tanács, a poetikai parány; ezeket Várdai Béla össze is gyüjtötte.[83] A nagyobb bírálataiban kifejtett elvek és szempontok szólalnak meg itt is, elmés rövidséggel. „Versnek is van logicája, de ennek nincs." — „A mi benne van, az a *nyelvé,* ezen felül kellene még a *költőé.*" „Könnyen foly, de szét is

---

[83] *Kisebb adalékok A. J. esztétikai nézeteihez.* — *Egyet. Philologiai Közlöny,* 1908. évf.

foly", — írja egy versről; egy másikat fokoshoz hasonlít, melynek csak vége vasas; a harmadiknak íróját azzal oktatja: „Ön sok verset írt, mondja. Majd ha *kevesebbet* ír, azokból küldjön." Egy fordítónak: „Több fáradság kell ahhoz. Olyan fáradság, ami *játéknak* tetszik."[84]

A türelmetlen beküldőket figyelmezteti: „Az *olvasógép* nem új már, sokszor megtagadja a szolgálatot... Abból pedig semmi sincs, hogy minden beküldött művet *csupán* a *gyönyörűségért* olvasson az ember, még ha szerkesztő is; géppel kell morzsoltatni." (K. 63 II. 5.) Az ily gépies olvasás egy mulatságos tréfára vezetett. Egy Ifjú Péter néven beküldött versre a szerkesztő azt felelte: „*A szabadban.* Megjelenhet." (K. 63 II. 2.) Hamarosan meg is jelent, aztán fülébe jutott Aranynak, hogy a verset Tompa írta s az álnévvel meg akarta tréfálni barátját. Arany erre azt üzente: „*Gömörbe.* Ha I. P-r a nem épen ifju Mihály vagy József volna, sem *fogott meg,* ámbár nem volna csuda. Egészen más kedvtelésből olvasni, más szakmányból. Hanem így is megírtuk rá, hogy megjelenhet, s ez elég egy kezdőnek." (6. sz.) Tompa később több versét közölte ez álnév alatt, hanem ezt az elsőt nem találni életében kiadott köteteiben. — Magán-levélben hárítja félre a laptól egy-egy fiatal hölgy verskísérletét. Egy ilyen levele ki van adva. Az olvasókkal is van baj, még a szépirodalmi rész miatt is. Egyszer Miskolcról kapott többektől levelet, hogy Tóvölgyi Titusznak *Különös végrendelet* c. beszélye a *Koszorú*ban, 64 II. felében, sértő egy miskolci úri családra,

---

[84] *Koszorú*, 63. II. félév, 2. sz., u. o., 4. sz.; *Sz. Figyelő*, I. 36. sz.; *Koszorú*, 63. I. 7. és 63, I. 5. sz.

mert M. városban történik, Mindszenti orvos házánál, kinek egy Gabriella nevű leánya van. Miskolcon valóban van egy Mindszent nevezetű városrész, abban élt egy jónevű orvos, kinek leányát Gabriellának hívták. Arany hosszú levélben védekezett, hogy a szerkesztőtől képtelenség azt kívánni, soha egy novellát ki ne adjon, amíg végére nem jár, nincs-e a két magyar haza valamelyik pontján oly egyén vagy család, ki a költött viszonyokat magára veheti. Oly nyilatkozattal, hogy a beszély sérteni nem akart, csak feltűnőbbé tenné a véletlent.[85]

Nagyobb cikkeiben gondja van mindenre, ami az irodalmat csak érinti. Egy részök a társalgási szokott nyelv kinövéseivel foglalkozik. Nemcsak a *Visszatekintés*-ben tesz szóvá egyes meggyökerezett hibákat; egyet-mást külön is kipelengérez, pl. az *egy* névelő elhagyogatását germanismus örvén ott is, ahol szükséges volna *(Kis polemia)*; a *nő* és *né* felcserélését vezetéknevek végén *(Nő-e vagy né)*; a *-rai, -tóli*-féle dupla ragozást, a *jön* és *megy* közti különbség elhanyagolását *(Divattudósítás)*. *A jövő stilusa* a kelendővé vált nyelvtani hibák példatára. Mindez csupa gúny és szellem, de meggyőző is, mint az *aki* és a *vajon* írásának kérdésében. Bírálataiban sokszor szóvá teszi a nyelv puha, erélytelen kötését, a mondat lazulását, eredeti velős szólamok kiveszését (Szász K. és Remete bírálatában), a nyelvérzék romlását általában, s hogy „a magyar stil, próza, vers egyaránt, pantalonra vetkezik"; éberen vigyáz a nyelvhelyességre, még a könyv-lajstromban is; midőn Oláh Károly költeményeit cím szerint bejelenti, megjegyzi: „*Száz*

[85] Levelét közölte Gálos Rezső, az *Új Idők*-ben, 1916 *42. sz.*, okt. 8.

darab (miért darab? Kár, ha nem egészek) *költeménye. (Sz. Figy.* I. 11. sz.)

Épp ilyen éber őre az irodalomnak. Lapja tervezgetésénél az a gondolat vezette, „hogy egy irányadó lap nem léte a baj, hogy tehet akárki jót, rosszat a nélkül, hogy valaki ügyeljen rá az irodalomban". Ezzel egyúttal „egy ifju költői nemzedék növelését" kívánta segíteni. (Tompának, 60 márc. 30.) A *Figyelő* előrajza is hangoztatja, hogy a létező folyóiratok közt egy sincs, „mely feladatául tűzte volna szépirodalmi törekvéseinket folytonos figyelemmel kísérni". Ezt nem csupán egyes művek bírálatára érti; szemmel tartja irodalmunk állapotát, irányait, fogyatkozásait általában. Számba veszi a letűnt évtized irodalmi és közéleti hagyatékát; hangosan kimondja az 50-es évek alatt leveleibe fojtott panaszait. Kárhoztatja a határozott irodalmi irányok híját. A *Koszorú* irodalmi hitvallása megismétli: „Elv és irány kitűzése nálunk gyéren divatoz." Nincs irodalmi központosítás, „sehol közös eszme, közös irány, törekvés egy bizonyos szellemi célra s e végett csoportosulás akár egy, akár másik zászló alá, ... küzdelem elvekért, szellemi fegyverekkel." Okát részint az írók helyzetében találja; „főgond a megélhetés". *(Egy szó, mely kell, de nem tetszik.)* Ezért lazult meg az irodalmi morál, nem az egyes író magánéletét értve, hanem az irodalmi méltóság és hivatás érzését. Az írói munkássághoz függetlenség kell, ha nyomor árán is, s e függetlenség inkább érhető el, ha az író hivatalában tölt órákat, mint ha az irodalmat *„egyedüli* keresetnek" nézi, s talán érdekek szolgája válik belőle, vagy emberi ambitióé, esetleg anyagi jutalomé, míg „a tehetség, folytonos önfertőzés által, elsatnyul". *(Irod. hitv.)* Merész szó volt ez,

de Arany, maga mondja, intelmül szánta a fiatal íróknak.

Az irodalmi jogfolytonosság alapján utólagos bírálatot mond az utolsó évtized irodalmi munkájáról, jobban mondva: egykorú irodalomtörténeti ítéletet. Megrója e korszak általános fogyatkozásait, de meg is magyarázza. Rámutat a ‚költői idomok iránti érzék tompultságára', hogy a lyra vált uralkodóvá, vers jóformán lyrát jelent; de meg is érteti e ‚lyrai vértódulást',[86] egyrészt a politikai elnyomatással, mely a költőt a belvilág, a család felé fordította, másrészt Petőfi sikerével. *(Irányok.)* Ezért szól elismeréssel Frankl *Hősök és dalok könyvé*-ről, mely ‚a mi örökös szerelmi nyögdeléseink után' új tárgyakat s új formákat keres.[87] De nem tör pálcát a korszak fölött. „Nem tartunk azzal a néhánnyal, ki szeretné az utóbbi 10—12 év összes irodalmára minél vastagabb daróczfátyolát boritni a feledségnek." Ha nagy tehetségeket nem termett is, ért annyit, mint más átmeneti kor, mely középszerű tehetségeivel „hidul szolgál két fényes aera között". Sőt haladást is vehetni észre. „A hang egyszerűbbé vált; a prózai elbeszélés elhányta czafrangjait, a dráma terén a közönség izlése gyarapult." *(Irod. hitv.)* Így állítja fel Arany e meddőnek tetsző évtized mérlegét. Ez a megértő szellem vezeti bírálataiban is, de nem az igazság rovására.

Régóta érezte kárát a komoly kritika hiányának, Már 57-ben azt írta Salamonnak (nov. 20.): „Vissza kell adnunk tekintélyét a kritikának, mely már sokak

---

[86] Riedl nevezi így, Arany *Prózai dolgozatai*-ról írt ismertetésében, a *Budapesti Szemlé*-ben, XXI. köt.

[87] Frankl annyira érdekelte Aranyt, hogy másik könyvét is megszerezte: *Der Primator*, Prag u. Wien, 1861.

szemében puszta egyes véleménynyé, a ‚nekem úgy tetszik, vagy nem tetszik' kérdésévé sülyedt". Egyik első bírálatában azt mondja: „Évek óta senki nem ellenőrzi amaz istenföldjét, melynek magyar költészet a neve. Csak egy kis bátorság a föllépésre, csak némi kitartás kellett...: pár év alatt, merő *usus* által, némi költői hírre lehetett vergődni. — Annál inkább fáj a kritikának, ha mostan... édes ábrándokat kell eloszlatnia. Bizony nem tenné, ha az irodalom magasb érdekei nem parancsolnák."[88] Érdemesebb művek is megsínylik a bírálat némaságát. „A szerző talán évek óta lelkesül valamely magasztos czélért, gondolat fogamzik elméjében s hordja azt talán évekig... a kivitel ismét éveibe... kerülhet: s midőn a mű kész... mi jutalom vár rá? A közönség a stereotyp ajánlgatások, obligát dicséretek közt nem tudja magát tájékozni."[89] Ezt veti szemére a kritikának Garay Alajos eposzánál: „Egy eposz, még ha merőben el volna is hibázva, sokkal ritkább tünemény, semhogy észrevétlen, nyom nélkül szabad legyen átsuhannia."

Saját kritikai álláspontját maga jelöli meg legpontosabban. „Én mindig számításba veszem, miféle tulajdonokkal emelkedett egyik vagy másik társam bizonyos fokra a közvélemény becsülésében s vajon e tulajdonok csupán időszerű értékkel bírnak-e, vagy maradandóbb hatással is vannak költészetünk fejlődésére; szóval a helyett, hogy fitymáljak, méltóbb dolognak tartom: vizsgálni. E szerint én talán nem a napi kritikus, hanem az irodalom történetírójának

[88] Rákosi László és Csákány Laci *Tulipiros bokréta* c. kötetéről, Sz. Figy. I. 165. l. A rövid bírálat nincs felvéve Arany munkái közé; de övé, megvan kézirata.

[89] *Zandirhám* bírálatának elején.

terén állok."[90] Látja a bírálat minden nehézségét, hogy ‚a közönséget felvilágosítsa, az irodalom érdekeit ellenőrizze, az írót gyöngéden figyelmeztesse botlásaira, buzdítva emelje ki könyve szépségeit'; „kissé nagy feladat — azt tartja — nagyobb valamivel, mint a kör négyszegesítése, vagy az örök mozgony." Tapasztalásból tudja, hogy az írói sérthetőség messze terjed „s a kézszorítás sohasem oly meleg bírálat után a kritikussal, mint az előtt."[91] Maga figyelmes és elfogulatlan bíráló; méltányol minden jót, de nem hallgatja el a hibát. „Méltányolni éppen az, se túl, se innen."[92] Megbecsüli a *jó* középszerű költőket, a mediocris poétákat; ezek teszik lehetővé, hogy koronként lángész álljon elé. *(Irányok* III.) Ők azok, akik nem hagyják elalunni a költészet vesztatüzét; külföldön sem csupa Byronok-, Bérangerkből áll az irodalom; a collegiális szerénység érzelme türelemre hangolja pályatársai iránt; „ha hibáikat el nem engedhetem, azok kijelölésén felül nem akarom őket még bosszantani is; ha jó oldalaikat nem nagyíthatom, nem akarok szemet húnyni azokra."[93]

Nem barátja annak, ha „előre kiteszik a rőföt egy tudós aestheticai értekezésben, aztán hozzá szabják a költeményt s ha nem találják összeillőnek, kész a mocsok; ha pászolni vélik, akkor minden egyéb hiány daczára, emelik az égbe." (Tompának 54. jún. 23.) Az ő módszere: a műből olvasni ki saját törvényét, célját. Nem magasról mondja ki ítéletét bíró mód-

---

[90] Szász K. költeményeiről.

[91] Malvina bírálatában.

[92] Hozzászólása végén Vida *Nemzeti Koszorú*-jához.

[93] Szász K. költeményeinek bírálatában; az *Irányok* III. szakaszában.

jára, hanem behatol a műbe, latra veti, szemügyre veszi a részleteket is. Szerinte a kritika „minél magasabbra tűzi szempontjait s óvakodik általánosból a részletekbe ereszkedni, hatása annál kétesb a gyakorló művészetre.“ Szász Gerő kötetéből egy verset vesz tollhegyre, sorról-sorra szemügyre veszi hibáit, mintegy újra dolgozza az egészet. Ahhoz hasonlítja ezt, mint midőn „a csupán gyakorlott festő, ifjabb pályatársa képtámlája előtt odamutat egy-egy hibás részletre, melyet okol, hogy a mű nem tőn rá kedvező hatást“, s egyenkint rámutogat: „itt, meg itt a hiba, így meg úgy kellett volna *csinálni*“. Ezzel nemcsak a szerző, hanem az olvasó is „figyelmessé tétetnék, mennyi bibéje van a költő *mesterség*-nek, azon categorikus szabályokon kívül is még, melyeket a költészettani könyvekből, vagy osztályban, meg lehet tanulni“. Ismertetés és bírálat egy nála. Jól állapítja meg Dóczy Jenő, hogy „nem annyira értékelő kritika az övé, mint inkább oktató, rávezető“.[94] Más ez, mint az Erdélyi János-féle kemény kritika, mely csak a hibát keresi, ítél, kedvet szeg és megsemmisít; Aranyé kiemeli a jót, tanít, emel, termékenyít s a közönséget is műveli. Nem marad csupán ennél, ha érdemes lejjebb szállni a költemény vagy költői lélek mélyébe. Szász Károlynak egész tehetségét elemzi; Tompáról megállapítja, hogy reflexiói csak álarcai valamely ki nem mondott érzelemnek. Egy-egy költőn egész irány tévelygését mutatja ki: Bulcsúnál a képzelet és föllengzés túlságát, Fejesnél az ál-eszményiséget, mely elhomályosít gondolatot, érzést, kifejezést.

---

[94] Dóczy Jenő: *Arany János.* Az *A. J. mint kritikus* c. tanulmányban.

Mellesleg kifejti egyes műfajok természetét, Szász Károly balladáin a balladáét, *Trencséni Csák*-ján az eposzét, kivált az expositio, szerkezet és jellemzés nehézségeit. Különösen sokat foglalkozik az epossal, vitatva korszerűségét, magyarázva a ‚fölkinesélt' mondai anyag értékét, az epikai hitelt.[95] Hozzászól prózai műfajokhoz is. Merényi népmese-gyüjteményét ismertetve, lehántja róluk az irodalmi cifrát, a gyüjtő körmönfont bővítéseit; nemcsak a népmese természetét jellemzi, hanem a jó gyüjtőét is, elvül állítva, hogy „*elmondásban* a gyüjtő követheti az ügyes mesélő szabadságát, költésben nem". Olvasottságára jellemző, hogy 1861-ben már ismeri a mesék vándorlásáról szóló tant, mely Kosegarten s mások feltevései után Benfeynél 1859-ben ölt biztosabb alakot.[96] Két regényt bírál. Vas Gereben regényét, a *Pörös atyafiak*-at, szálakra bontja; hibáztatja, hogy a cselekvény ötleten sarkallik s adomaszerű hegybe fut; megjelöli a valószerűtlen mozzanatokat, a különc alakokat, megrójja, hogy a jellemek nem fejlődnek. Gyulai méltán írta levelében: „Ez, barátom, a legjobb regény-bírálat, a melyet nálunk valaha olvastam." (61 jan. 15., kiadatl.) Ily elemzést azonban csak remekmű érdemelne. Jókainál nem annyira a regényt, a *Szegény gazdagok*-at jellemzi, mint inkább az írót, sok méltánylással. Elsősorban eredeti magyarságát emeli ki, „melyből mintha ujra tanulnók a kedves anyai nyelvet"; e részben az írók hozzá járnak iskolába. E nyelv teremtve van az elbeszélő stílre. Az elbeszélés meg a képzelet munkálkodása a népmesék szellemében megy véghez, ebből foly na-

[95] Hebbel, Merényi ismertetésében.

[96] Erre Gálos Rezső mutatott rá; *A. J. és a népmese.* — *Uránia.* 1910. 244 l.

gyítási hajlama, s hogy „örömest jár jóval felül a valóság szinvonalán". Elemez és megállapít, a jó oldalakat emeli ki, mert meggyőződése szerint a kritika Jókait „mindeddig nem méltatta eléggé".[97] Színművet is bírál, Gregussnak *A levél* c. vígjátékát, eleve fölvetvén, hogy „más az, megitélni tudni és gyakorlatilag érteni hozzá". Itt az utóbbit nem találja föl, s nem habozik kimondani, hogy a mese zavaros bonyolítása, a jellemek következetlensége csupa „ízetlen ügyetlenség".[98]

Mind e bírálatok nem csak a szóban levő, megbírált könyvekre jellemzők, hanem a bíráló lelkiösmeretességére, ritka olvasottságára, műveltségére, ízlésére nem kevésbbé. Bírálatainak sokszor nem tárgyuk, hanem a bíráló nézetei adnak érdekességet. Ismertet néhány külföldi művet is; ezek kapcsán többnyire oly általános elveket érint, melyek saját irodalmunkra nézve tanulságosak. A költészet népies megújhodásáról szól Millien köteténél, a korszerű eposzról Hebbelnél. Mutatványul lefordít egyes rész-

---

[97] Hogy e bírálat Aranyé, arra Várdai Béla mutatott rá: *A. J. prózai hagyatékához*, *Egyet. Phil. Közl.*, 1911. dec.; itt ismerteti a Gregussbírálatot is; tisztázza, hogy a Vachott-nekrológ nem Aranytól való. (Salamon Ferenc írta, fel is vette *Irodalmi tanulmányai*-nak II. kötetébe, 1889.) Mindez bizonyos; tévedés, hogy a Madách-nekrológot Aranynak tulajdonítja. Arany hátrahagyott prózai dolgozatai közt tévedésből van kiadva a Tasso *Megszabadított Jeruzsálem*-ének Bálint Gyula-féle fordításáról szóló bírálat. Ezt Gyulai Pál írta, idézve van benne egy stropha Aranynak akkor még kiadatlan Tasso-fordításából, — ezért nézte Arany László atyjáénak e cikket.

[98] Humorára vall, hogy *A poloská*-ból vett jeligét rossznak és érthetetlennek mondja, de ez csak az alkalmazásban rejlik; talán azért is szól így, hogy szerzőségét elleplezze.

leteket, néha versben, többször prózában, de prózai fordításai is „fölérnek más versével", mondja Riedl.[99] Remete *Magyar Aeneis*-ének ismertetésében röviden szinte elméletét adja a műfordításnak. „Nem elég azt mondani el, a mit az eredeti, törekedni kell úgy mondani el." „Költői műben nem a puszta értelem a fődolog, hanem a benyomás, melyet tesz az olvasóra. Ez utóbbit olykor némi hűtlenséggel lehet elérni, feláldozván a szóhűséget." E szabálya a műfordításnak oly teljes, mint Deák sajtótörvénye. Ezek művészi megérzésén és sikerén fordul meg, hogy a költemény fordításban is költemény legyen.

Az új könyvek mellől visszafordul régiekhez is. A *Koszorú* több régi írónak gondos válogatással lehető hiteles arcképét közölte; öthöz Arany írt tanulmányt. Méltán nevezte ezeket „irói arcképek"-nek; mind oly elevenen élnek benne, mint az öreg Orczy Lőrincz báró, ‚egy kis kopasz ember, kurta dolmánykában', — gyakorta jő vele szemben, mikor ‚az Orczy-kert árnyékos utain mereng'. Neki e régi írók munkái nem holt könyvek; íróik élőkké válnak, magukkal hozzák korukat. Mi újat hoztak s mivel hatottak, mivel vitték előbbre az irodalmat, — ez érdekli. Zrinyi tanulmánya népszerű kortársára, Gyöngyösire fordítja figyelmét; tárgy, szerkezet, jellemzés dolgában meg sem közelíti Zrinyit, maga is mintegy Tinódi utódának vallja magát, — hanem van benne kellem, ‚lírai ömlés', mely kitéréseket csábítja ugyan, de épen ezek tették kedveltté, dús nyelve, símább verselése és jó rímei, szóval sok könnyebb tetszetősség. Ebben találja hatásának nyitját; a mint kifejezi: „Zrinyi megelőzte korát, de nem hatott rá;

[99] *Budapesti Szemle*, XXI.

Gyöngyösi megtalálta a magáét és előbbre vitte." Pedzi ezeket nagyjában Toldy is, de a nélkül, hogy bennök keresné Gyöngyösi hatásának okait. Arany ezt kutatja Gvadányinál is; itt jár talán a legmélyebben. Szerinte a „lovas generális"-nak olyasmi sikerült, mi a legritkább: két élő alakot teremtett, a notáriust és Rontó Pált, akik mintegy fölvétettek a „népmythologiába". Pedig Gvadányi nem jó költő; vastag satirája, terpedt magyarsága nem értetik meg sikerét, inkább korának fejletlen izlése, a könyvek ritkasága s az idők hangulata, mely kedvét lelte az idegen köntösre csapó satirában. Mindez csak külső ok s magában nem elegendő. Bár a notárius kettős lelkű: hol józan gondolkodású, hol nevetséges, — jellemén is repedés van: útközben kedélyes, Pesten korbácsos erkölcsbíró, mégis eleven alak, már az által is, hogy maga beszéli el kalandjait, s hogy környezete reális, ismerős. Ily fínom szálakra bontja Arany a művet, ennyi oldalról magyarázza hatását. Ilyen elemzést nem találni addig irodalomtörténetünkben; Toldy nem veszi észre az alak kettősségét s nem érdekli a könyv kapóssága.[100] Ő adatok és tartalmak registrálója; Arany költői szemmel vizsgálódik. Orczyt Toldy a franciás iskolába sorozza, Arany Gvadányival rokon magyarságát nézi; Szabó Dávidnál a Toldytól elítélt nyelvi merészségek érdeklik, Rádaynál a nyugati versidom első próbái. Fejtegetéseihez időszerű tanulságokat fűz. Szabót nem élvezetért, hanem a nyelv tanulmányáért ajánlja a fiatal íróknak; Rádaynál az aristokratia közt elterjedt hibás magyar beszédről ejt

100 Toldy Ferencnek *A magyar költészet Zrinyiig és Zrinyitől Kisfaludy* Sándorig c. 2. köt. művében, melyet Arany sokat forgatott, itt-ott jegyzetekkel is kísért.

szót, mely az utánzás útján egyre terjed lefelé. Mindez csupa új, eredeti szempont.

Irodalmunknak oly mély ismerete látszik e tanulmányokon, hogy Toldy Ferenc halála után a közoktatás minisztere, Trefort, őt kívánta meghívni az egyetemre az irodalomtörténet tanítására. Megállapításait irodalomtörténeti ítéletekké emelte az idő, bírálataiban költészeti tanácsai- és megrovásaiból szinte kis poeticát lehet összeállítani.[101]

Aestheticája jobbára poeticai tanításokból áll. Jól mondja Dóczy Jenő, hogy „kritikája nem eszthetikai, hanem egyenesen művészettani pillérekre támaszkodik, melyeket költői alkotó munkájának sok veritékével maga épitett".[102] Most is a népi költészetet nézi alapnak; helyesli Thalès Bernard nézetét Millienről, hogy „mai vagy bármikori költészetnek, ha elvénülve új erőt, ruganyosságot kiván nyerni, a népi alapra kell helyezkednie", — s elégtétellel teszi hozzá: „Íme a franczia poesis most érkezett oda, hol mi a 40—50 közötti évtizedben valánk." Csakhogy azt már tévedésnek bélyegzi, ha Millien a bretagnei mellett magyar és észt népdalokon tanulmányozza a népköltészetet. Arany azt vallja, hogy a költészet megújhodása csak ott sikerülhet, hol a népies alap *nemzeti* is, mint Bérangernél. Újra megmagyarázza a népiesség lényegét: „A népet tanítani . . .: ez lőn a jelszó, de

---

101 Meg is tette Szinnyei Ferenc, *Arany János tudományos munkássága* c. gondos értekezésében, *Általános nézetei a költészetről* c. fejezetben. (*Budapesti Szemle*, 43. köt. 199—233 l.)

102 Dóczy Jenő: *Arany János*, 253 l. Aranyról, mint műbírálóról irtak: Gálos R., *Uránia* 1909, Nógrády László, *Irodalomtört. Közl.* 1909.

nem úgy áll a kérdés. A *néptől* tanulni: — ebben áll a feladat." Maga már a negyvenes években feljebb kívánt emelkedni, a nemzeti költészethez; ennek útja a tanulmány. Zrinyin kimutatja, hogy mint Virgil Homéron, Tasso Virgilen, — Zrinyi mindkettőn emelkedett. Egy szerkesztői üzenetben azt tanácsolja: „Vos exemplaria graeca!" (Koszorú, 63, I., 504.)

Az eposzt *Childe Harold, Onegin,* a *Frithiof-rege* példáin kívánja korszerűvé tenni *(Zandirham*-bírálat). Az 50-es években maga is sok példát tanulmányoz. Balladáinál maga hivatkozik az északi példákra. Egész kis tanulmányt kezd *Az észszerű utánzásról a költészetben,* s nem átallja kimondani, hogy a született tehetség mellett „a többi nevelés, képezés, — utánzás". Ez az utánzás: tanulás, a tulajdon erők továbbfejtése, fejlődés. „A legegyszerűbb népdal sem fakad napjainkban egyenest a természetből; a népi dalok és dallamok egész tárháza állott rendelkezésére, honnan mintáit vevé." Így csatolja bírálataiban a népi alaphoz a példák tanulmányának szükségét, a mire saját fejlődése is példa.

Tanulmányai s bírálataiból többen megkísérlették levonni aestheticai nézeteit, ezek elvont része azonban nem egyéb általánosságnál. „Célja minden művészetnek a szép előhozása, a szép pedig ... a *jónak* és *igaznak* kifejezése, de nem *igyenest* (directe), hanem *közvetve,* az *idomban* és *idom által*"; ezt mondja *Az észszerű utánzásról,* ezt ismétli Bulcsú bírálatában. Nem több ez, mint iskolai *Széptani jegyzetei*-nek alapja.[103]

---

[103] Aestheticajáról írtak: Dénes Lajos: *Arany aesthetikai nézetei,* 1905, Gálos Rezső: *A. J. esztétikája. Egyet. Philol. Közl.* 1910. évf.

Minden valódi költő czélja „egyedül a szép felé irányul". (Millien.) „Tagadom, hogy... a költészet *főczélja* egyéb lehessen, mint a *szép*, vagy megszűnt költészet lenni" — mondja Bulcsú bírálatában. Hozzákapcsolja azonban a nemzeti vonást. „Az általános emberi, — az általános szép, — ha költészetben jelenik meg kivált, nem válhat meg a nemzetitől, — de a népiesre nem szorul okvetetlen" — ezt magyarázza a *Töredékes gondolatok*-ban. (II.) Így látta ezt már a 40-es években.

A szép elérhetésének útja az eszményítés; ez szemében a költészet lényege. „Minden igaz költészet eszményi, mert eszmét fejez ki" — mondja (Fejes-bírálatában.) Máshol is: „Minden igaz költészet *ideál*. Az, a mi *reál*-nak mondatik, kívül esik a költészet határán." „Ha lényegét nem az idea teszi, ha a *res* külsejéből belsejébe tolakodik, akkor nem költészet többé." (*Töredékes gondolatok*, III.) Ezzel ítéli el Wittgenstein keleti eposzát, mely csupa föld- és népirat, kelmeiség. Az eszményítésnek egész kis kátéját összeállítja.

Itt is a népköltésre hivatkozik. „A nép mindig eszményiti tárgyát, mikor költ." „Mondjatok népi elbeszélést, mely ki ne ragadná hallgatóját a jelenből s oly eszményitett korba nem helyezné át, midőn az emberek nagyobb tökéllyel birtak, a világ szebb volt." (Hebbel-bírálat.) Öntudatos elv ez nála. A *Figyelő* úgy kíván hatni a kezdő írókra, „hogy elvégre kihatoljunk az öntudat nélküli naturalismusból" s a *Koszorú* hitvallása kimondja, hogy „minden igazi költészet eszményit".[104] Nem tartja a költészetet a való utánzásának, mint Aristoteles; „a valónak ily utánzása még

[104] Fejes István bírálatában is.

nem meríti ki a költészet fogalmát: ez több annál." *(Az észszerű utánzásról.)* Kárhoztatja Hebbelben, hogy „az eposzt a prózai valóságba sülyeszti le", feltárja a népnyomor iszonyú képét, mely kivándorlásra hajt, vagy a vörös forradalom karjai közé; ezzel az eposz „napi kérdések uszályhordozójává alázza magát", holott „a társadalom proteusi arcának fényképezését... egy középszerű regényíró jobban csinálná, mint az epicus". (Hebbel-bírálat.) Nem szereti, „ha átérezzük a csupasz valónak minden nyomorúságát."

Nem kérdés előtte, „vajjon abban áll-e a költészet feladata, hogy oly szenvedéseket tárjon fel, melyekre balzsama nincsen, hogy a szigorú valóságba taszitson, mely elől épen hozzá akarnánk menekülni?" (Hebbel-bírálat.) Tompa költeményei közt megjelöl néhányat, mely „oly mélység fölött lebeg, hol féltjük — az embert. Állitson a *költő* keresztet az ily örvény fölé s óvakodjék ott járni". „A költészet maradjon, aminek lennie kell: ünnepe a léleknek, nem hétköznapja" — tanítja a Hebbel-bírálat.

Az eszményítésről nem csupán bírálataiban szór el megjegyzéseket s a *Töredékes gondolatok*-ban, tanköltemény is kezd róla, *Vojtina Ars Poeticáját*, a régi Vojtina-levelek folytatásaul, de „már nem ostorozva, inkább tanitólag" — mint az *Elegyes darabok* előszava mondja. Némely vonások fel is újulnak azokból, poeticai tanácsoktól a költészet lényegéhez emelkedve. A *Sárkány*-ból is, mely tréfásan ugyane tárgyat érintette. A költemény tanítása párhuzamos bírálataival, csakhogy összefoglalja az eszményítés lényegét. A „mendacem oportet" mondását már Petőfinek idézte, „a költészet fő és egyetlen elve" gyanánt (47 dec. 13.). A látszat és való viszonyáról az atheni példájával ro-

kon tanítást ad Szász verseinél arról, „vajon a művész helyesen használja-e fel az igaz, de nagyon *rendkívüli* momentumokat? Szerintem . . . téved", — mondja. A vers Tiborcz és Mátyás példáin a velejében igazat követeli; prózában is azt tanítja: „. . . a mit idealnak szokás nevezni, lehány magáról minden időbelit és esetlegest, tisztán akar állani". *(Töredékes gond.* III.) A léggömb példája szinte *A sárkány* megismétlése. A mint a vers elítéli a föllengzést s a lexikonból, locus communisokból összerakott eszményítést, úgy kívánja lejáratni a ‚conventionell eszményiséget' a *Koszorú* hitvallása, úgy gúnyolja a külső ékeskedést a Frankl- és a Malvina-bírálat s a Wittgenstein eposzé. A vers ugyanazt tanítja a lényegről: „Idea: *eszme.* — Azt hát fejezze ki vers, kép, szobor." *A Töredékes gondolatok*-ban: „Ha lényegét nem az idea teszi . . . nem költészet." És a mint a prózai elmélkedés azt tartotta, hogy ha a költő idegen világba teszi magát, mint a deákos, németes iskola, — fonákság áll elő *(Töredékes gond.):* a vers szerint sem illik a bajúszos Berzsenyi vállára ó palást. Így foglalja össze az eszményítés egész elméletét a költemény.

Arany eszményítő felfogását Gálos Rezső Schiller nyilatkozataival tette párhuzamba, sőt tőle származtatja.[105] Schiller pathosától és érzékenységétől Arany költészete távol esik, — aestheticai nézeteik közt azonban kétségkívül van hasonlóság, egyes részletekben. Közös nálok a szép és jó (Schillernél: a morál) összetartozása,[106] az idomban való nyilvánulásuk;[107]

[105] Gálos Rezső: *Arany esztétikája. Egyetemes Philológiai Közlöny,* 1910. évf.

[106] Schiller: *Ueber naive und sentimentalische Dichtung.*

[107] A Mathisson-bírálatban.

Schiller *Ueber Anmuth und Würde* ír értekezést, Arany az ó-kori remekírókban szintén az erőt és bájt méltányolja;[108] mindketten becsülik a naívat; „naiv muss jedes wahre Genie sein“ — mondja Schiller. Eszményítés tekintetében nézeteik egyes pontokon egészen közel állanak egymáshoz. Schiller is az ‚idealisierende Kunst‘ híve, szemében: „Naturalismus ist das Affentalent der Nachahmung;“[109] „Es ist... niemals der Stoff, sondern bloss die Behandlungsweise, was den Künstler und Dichter macht“; „... in einem Gedicht darf... nichts wirckliche Natur sein.“[110] Két úton emelhetni a tárgyat emberi érdekűvé: érzések keltése vagy eszme kifejezése által (u. o.). Arany is hibáztatja az olyan leíró költeményt, mely „a környező külvilág tárgyaiból többet veszen ecsetje alá, mint tisztán a lyrai hangulat ébresztésére kivántatnék“, s nem hozza rezgésbe a lélek húrjait;[111] másrészt ő is az eszmét hangsúlyozza. Schiller szintén azt mondja a neki tetsző költőkről: „Durch Ideen rühren sie uns, nicht durch sinnliche Warheit,“ és „die Erhebung der Wirklichkeit zum Ideal“, „die Darstellung des Ideals den Dichter machen muss“, — Egészen Arany felfogása ez. „Eine notwendige Operation des Dichters ist Idealisierung seines Gegenstandes, ohne welche er aufhört, seinen Namen zu verdienen.“[112] Szinte Arany szavai ezek. A lényeget megtisztítani idegen elemektől, jellemző vonásait több felől összegyüjteni, — s alárendelni az egész össz-

108 Remete Aeneis-fordításának ismertetésében.

109 *Ueber naive und sentimentalische Dichtung.*

110 *Ueber Matthissons Gedichte.*

111 Szász Károly költeményeiről.

112 Bürgerről.

hangjának, ez úton az egyest általánossá emelni, hogy az a költő lelkében élő tökéletes ideal megtestesülése legyen.[113] Mindez nagyjában egyezik Arany felfogásával. Bleyer Jakab Goethéből tud szint ily hasonló helyeket idézni. „Die höchste Aufgabe einer jeden Kunst ist, durch den Schein die Täuschung einer höheren Wirklichkeit zu geben," és: „Wie ein Luftballon hebt sie (die Poesie) uns mit dem Ballast, der uns anhängt, in höhere Regionen";[114] itt még a léggömb példája is egyező. Schiller, mint Arany, költeményt is írt e tárgyról: *Das Ideal und das Leben,* s ebben ily sorok vannak:

„... Frei von jeder Zeitgewalt, —
Wandelt oben in des Lichtes Fluren,
Göttlich, unter Göttern die Gestalt.
Wollt ihr hoch auf ihren Flügeln schweben,
Werft die Angst des irdischen von euch!
Fliehet aus dem engen dumpfen Leben
In des Ideales Reich!"

Ott lebeg „der Menschheit Götterbild" és „beharrlich ringend unterwerfe Der Gedanke sich das Element". Így hatják át költészeti nézeteik mindkettejök bírálatait is s jegecülnek egyúttal tanköltemménnyé. E sorok mutatják a különbséget, mely Schiller pathetikus föllengése s Arany józanabb, természetesebb eszményítése között van.

Schiller is szerkesztő korában tette papírra aestheticai nézeteit, mikor a kényszerűség, a kézirathiány

---

[113] Bürgerről.

[114] Bleyer cikke *Egyet. Phil. Közlöny,* 1911. évf. XXXV. 228—230. l. — Az idézett helyek Goethében Cotta, Jub. Ausgabe, XXIV. 49. és 161.

sarkallta. Nézetei nem tisztán az övéi, Kant-féle szálakon függnek, viszont nálunk már Kölcsey bírálataiba átszivárogtak;[115] ez úton is hatással lehettek Aranyra. Ő róla azonban azt hihetni, inkább remek példákon tanult, mint elméletből; ízlése maga fennakadt olvasmányai közben a gyarlóságokon s elmélkedése állította fel aestheticáját. Az eszményítés kívánalma e korban meglehetősen általános. Aranynál a negyvenes években is mintegy időszerű aesthetica alakult ki, az idegenszerűséggel a népiest állította szembe, a cifrálkodással, az üres ‚conventionell eszményiséggel'[116] a művészi realismust. Most a Petőfieskedő verselők s a prózaírók naturalismusával szemben fordul az eszményítés felé. E tanítást épp oly időszerűnek tartja, mint a maguk idején Vojtina-leveleit. Az *Ars poetica*-t felolvasta a Kisfaludy-Társaságban (61 máj. 31.), ki is adta a *Figyelő*-ben *Eszmény és való* címen, mint „Mutatványt Vojtina Ars poeticájá-ból." Folytatni is akarta; Tompának azt írja: „...előveszem, mihelyt lélekzethez jutok, mert szeretem a tárgyat". (61 aug. 25.) Mégsem folytatta. „Kritikai lapszerkesztésem alatt — mondja később — elég alkalmam volt meggyőződni, hogy praeceptorságom nem kell senkinek, — jó, hát nem kell." *(Elegyes költői darabjai* előszavában.)

Az eszményítés elve lebegett előtte kritikai és lapszerkesztői munkásságában.

A szerkesztés mellett a Kisfaludy-Társaság igaz-

---

115 Petőfinek *Ideál* c. fiatalkori verse első tekintetre Schiller szellemére vall, néhol szinte szóról-szóra; Ferenczi Zoltán rá is mutatott erre, *Petőfi életrajza*, I. 227. l., Horváth János azonban kimutatta, hogy a hasonló kifejezések nagyrésze nála is Kölcsey verseivel rokon. *(Petőfi Sándor*, 555. l.)

116 *Irodalmi hitvallásunk*, a *Koszorú* első számában.

gatása is sok dologgal járt s elvette idejét. Szinte az újraalapítás munkája várt reá, hosszú szünet után az élet megindítása. Hét esztendei kérelmezésbe tartott, míg a Helytartó Tanács megengedte, hogy a Társaság újra megkezdje munkálkodását. Az alapszabályokat német nyelven kellett fölterjeszteni. „A tagoknak osztrák állampolgároknak kell lenni", — írja elő az új alapszabály (1860 nov. 22.; 4. §). Az üléseken joga van ott lenni egy „országfejedelmi biztosnak", a ki a Társaság irományait és levelezéseit is megvizsgálhatja, sőt „közbeszólására ideiglen a gyűlés határozatai is felfüggesztendők" (9. czikkely, 37. §). Az első összejövetelen, 1860 május 24-én, mindössze tízen gyűltek össze, pedig a Pesten élő tagok majd mind ott voltak. A régiek nagy része elhalt, köztük Vörösmarty, Bajza, Garay; Vachott élőhalott, Jósika, Pulszky száműzetésben. A megfogyott számot a nyár folytán új tagokkal egészítették ki negyvenre; ekkor választották meg az 50-es években naggyá lett írókat: Keményt, Jókait, Csengery Antalt, Gyulait, Gregusst, Salamont, s egy év mulva Madáchot, Lévayt. Az új tisztikarban Eötvös József az elnök, helytartó elnök Toldy Ferenc, igazgató Arany, titkár Greguss, a segédtitkár Tóth Kálmán. A Társaság a kényszerű szünet alatt is tett, amit tehetett; Toldy főkép Kisfaludy Károly munkáinak kiadása körül buzgólkodott, folytatták a *Hellén könyvtár*-t s a *Széptani remekírók*-at; kiadták Gregusstól *A szépészet alapvonalai*-t. Most az első ülésen egy, még 1848-ban benyujtott hitregei pályamunkát bíráltak s jutalmaztak meg, Kállay Miklósét.[117] A tagok kiadásra váró munkái is felgyűltek. Ez időközről egy *Évlap*-ot

[117] *Évlapok*, Új folyam, I. 16. l.

szándékoztak kiadni, Toldy és Arany szerkesztésében;[118] ez elmaradt. Megindították azonban az *Évlap*-ok „uj folyamát" s a mellett a Toldy által javasolt *Külföldi Regénytár* tervének módosításával egy új, évenkint 60 íves szépirodalmi vállalatot, harmadrészében verses művekből, a pártoló tagok részére, kik évente 4 ft fizetésére köteleznék magukat. A havi felolvasó ülések tartását is megkezdték. Mind ennek gondja és munkája az igazgatóra hárult, mert az alapszabályok „második czikkelye" szerint: „Az igazgatót az előadások, a társasági kiadások elintézése, s a két elnök jelen nem létében az elnökség illeti." (9. §.)

Arany szokott lelkiösmeretességével lát munkához itt is. Csengery értesíti, hogy megválasztották igazgatóvá (60 aug. 1.); ő hamarosan azzal válaszol: „Üres időmet eddig a Kisfaludy-Társaság előzményei megolvasására fordítottam. 48-ig boldogultam vele, de azontúl (t. i. 48 eleje, januártól, míg a forradalom miatt az ülések végkép megszüntek) elhagytak segédforrásaim. Teljesség okáért azt is szeretném tudni: vannak tán jegyzőkönyvek azon korról, s ezeket Toldy megmutathatná." (60 szept. 1.) Egész kis füzetben írja össze az adatokat, a Társaság történetét, részletesen, munkálkodását, a pályázatokat, kiadványokat, még a felolvasásokat is, számontartva folyvást a pénztár állapotát. A tizennégy nagy lapra terjedő füzet ma is megvan.

Szeptemberrel megkezdődnek a felolvasó ülések. A Trattner-házban gyűlnek össze, az Akadémia vendégeképen, bérelt terméhen, minden hónap utolsó csütörtökén, eleinte délután 3 órakor; 62 őszétől fogva

[118] U. o., 28., 46. l.

délelőtt tizenegykor; két év múlva délután 5 órára teszik az üléseket.[119]

Felolvasások szerzése épp oly vesződséggel jár, mint kéziratoké a lap számára. Arany levélben, szerkesztői üzeneteiben folyvást nógatja a vidéki tagokat, barátait, felolvasások küldésére. „5—6 uj emberen kívül a többi nem dolgozik, nem olvas, mégis azt kívánják, hogy az igazgató teremtsen munkát elő, tegye érdekessé az üléseket" — panaszolja Szász Károlynak (1860 dec.). Néha a posta késik, másokat a politikai élet ránt el az utolsó percben, beköszöntőjük előtt, mint Jókait. (Szászhoz, 60 dec. 27.) Ilyenkor maga kénytelen előállni, részletekkel Shakespeare-fordításaiból,[120] máskor Vojtina *Ars poetica*-jával, *Bolond Istók II. énekével.*[121] A 62-i közülésre tanulmányba fog, így készül *A magyar népdal az irodalomban* c. értekezés. Sógorának írja: „Én most egy értekezést irok a magyar dalról, nem a *Figyelő*-be, hanem nevezetesb alkalomra", s egy Rákóczi-nóta szövegét kéri, melyet a szabadságharc idején hallott Szalontán.[122] A tanulmány félbe maradt; „röviden semmit sem ér, szélesen nem oda való" — írja Szásznak. Eötvös is rábeszéli, hogy ily közönségnek inkább költeményt olvasson; így áll ki a *Daliás idők* II. és III. énekével, mi egy óra hosszat tartott.[123] Bírálói tisztet is vállal, a 63-i ballada-pályázaton.[124]

[119] Kéky Lajos: *A Kisfaludy-Társaság története. — A száz éves Kisfaludy-Társaság* c. emlékkötetben. 124. l.

[120] Évlapok, I. 28.

[121] Évl., I. 44.

[122] Erceseyhez, 61 nov 29. — A dal szövegét s kottáját aztán Rozvány küldte fel a költőnek; meg van levelei közt.

[123] Szásznak, 1862 jan. 13. és Évl., I. 34. l.

[124] Évl., II. 18.

Még több gondot és munkát kívánt a Társaság kiadványainak gondozása, mi szintén az igazgatóra nehezült. Az *Évlapok* anyaga megvolt a felolvasásokban. A hatvan íves pártolói könyvtárba jeles művek voltak kiszemelve, főkép külföldiek, részint classikusok, részint újabb íróktól. A sort 1861-ben Greguss *Külföldi népdalai* nyitották meg, ezzel a Társaság régi feladatát szolgálta, a népköltemények ismertetését; e mellett Eliot *Bede Ádám* regényét adták ki, Salamon Ferenc fordításában. Sand *Valvedre* regénye is munkában volt már,[125] de abba maradt s a népszerű szerző *Antoniá*-ja lépett helyébe, 63-ban. Thackeraytől *Esmond Henrik*-et adták, bár a kiszemelt fordítók, Szász Károly és Szász Béla, inkább *Newcomes*-t ajánlották, Arany pedig Dickens *Great expectations*-ja mellett állott, — de a hármas bizottság, Eötvös, Lukács Móric és Bérczy, *Esmond* mellett döntött.[126] A könyvsorozat kikötött verses részeül Szász Károly a *Századok legendájá*-ból fordított egy kötetnyit, miben eleinte Tóth Kálmán is segítni kívánt; Arany ehhez bevezetést tartott szükségesnek, mely ismertetné a munka egészét s ebben a lefordított darabok helyét;[127] ezt Szász meg is írta. Bérczy Károly Puskin *Onegin*ján dolgozott, már 1863-ban; Greguss Gyula a *Luziádá*-t fordította, Camoens eposzát, ‚a világtenger epopoeáját', mint Humboldt Sándor nevezte; erre 65-ben került sor.

Ily gyüjtemény szerkesztése több munkával jár, mint a megjelent kötetekből látni; minden szerkesztő-

---

125 Évl. I. 25.

126 Arany levele Szászhoz, 62 ápr. 12. és ápr. végén, kiadatlanok.

127 Szászhoz, 62 május 25., kiadatlan.

től több időt rabol el a ki nem adott kéziratok olvasása, mint a jóké. Ítélni kellett egy Lamartine- s egy Odysseia-fordítás felől, Zilahy Károly *A leláncolt Prometheust,* Fábián Gábor *Cicero leveleit* nyujtotta be, később Schiller *Wallenstein*-jának átültetése várt bírálatra, s Torkos Lászlónak egy allegoriája; e kettő nem volt érdemtelen munka, de a pénztár nem bírta meg kiadásukat.[128] Ezeken kívül is számos kézirat átnézése fárasztotta a bizottságot; Greguss panaszolta is, hogy „a birálók többnyire... kárhoztatást igénylő művek vizsgálatával vannak elfoglalva s igy a Társaság köteles munkálkodásának épen legtetemesb részéről nem lehet nyilvánosan beszámolni".[129] Kétségtelen, hogy az Arany igazgatósága idején megjelent művek gondosan voltak megválasztva s a fordítók is érdemes munkát végeztek. Arany sokat segített rajtok. Némely fordítást apróra átnézett, mint Kazinczy Gábor Molière-darabjait; még eredeti magyar műveken is simított, igy *A mi nótánk*-on, miről azt irja Abonyinak: „Én a kéziratban némi *stilaris* változtatást teszek, mert arra a Társaság által vagyok megbizva: de igyekszem, hogy e miatt az értelem ne szenvedjen, sőt a szabatosabb kifejezés által még nyerjen. Remélem, meg lesz elégedve eljárásommal."[130]

Irodalmunknak egyik büszkesége, hogy alig van a világirodalomnak remekműve, mely jól le ne volna fordítva magyarra; ez nagyrészt a Kisfaludy-Társaság érdeme s épen Arany igazgatása alatt jelölte ki ez utat s fogott legnagyobb feladataihoz.

Némi panasz hangzott is a vállalatra, „hogy épen

---

[128] L. Greguss titkári jelentéseit: Évl., I. 29. és 45. l.

[129] 1865. évi titkári jelentése; Évlapok, II. 30. l.

[130] *Irod. tört. Közl.*, XIV., 121—122. l.

a magyar szépirodalmat hanyagolja el, ... nem nyujt a közönségnek eredeti dolgozatokat, csak merő fordítást", s már-már „egy uj társulat szervezéséről kezdtek gondolkozni." Greguss azzal védekezett titkári jelentésében, hogy „irodalmunkba még mindeddig nincsenek átültetve mindazon müvek, melyek nem egyes nemzetek irodalmi tulajdona többé, hanem az összes emberi nemzeté", — s visszakiáltja a békétleneknek: „elébb alkossanak oly eredetit, a melyet adhassunk;[131] a Társaságnak magas mértékkel kell mérni s az iró könnyebben és jobban adhatja ki munkáját másutt."

Valóban, a vád méltatlan volt, mert a Társaság nem hanyagolta el a magyar irodalmat sem. Újra megindította a népdalok és mesék új folyamát, Gyulai Pál szerkesztése alatt; Erdélyi János, Kazinczy Gábor kész anyagot ígértek, Abonyi Lajos, Szabó Károly, Illésy György pedig hozzáláttak a gyüjtéshez.[132]

Figyelemmel volt a Társaság eredeti szépirodalmi és széptani művekre is. Pályázatot írt ki a széptani kritika történetére, az elégia elméletére, 64-ben a balladáéra; ez termette Greguss nevezetes művét. A Társaság kiadványai közt jelent meg *Az ember tragédiája* is. Ez Arany érdeme. Ő hozzá vitte el Madách — Szontagh Pál tanácsára — a kéziratot, hogy művéről bírálatot kérjen. „... Ha te rosszalló ítélettel visszaküldöd, — írja később (61 nov. 2.) — Ádám utolsó álmát a purgatorium lángjai közt álmodta volna végig." Arany ezer dolga közt sem feledkezett meg a

[131] 1864. évi titkári jelentés, az *Évlapok* II. kötetében. A Társaságot Gyulai is megvédte a *Budapesti Szemlé*-ben. 1866. uj folyam, V. köt.

[132] *Évlapok*, II. 12. l. Később Török Károly, Csaplár Benedek, Szél Farkas és többen is gyüjtöttek. U. o. 33. l.

kéziratról, de a mennyei Prolog a *Faust* másolatának tetszett szemében, s félretette. Közben Madách feltűnt egy beszédével a felirati vitában; újra kezébe vette s nem tette le, míg végére nem ért. Tompának mindjárt lelkesülve ír az új ‚igazi talentum'-ról (61 aug. 25.); magát a szerzőt tovább várakoztatja, míg újra elolvassa művét és ellenőrzi első benyomását. Ekkor a kézirat végére azt írja oda: „Ex leone leonem";[133] mindjárt a Kisfaludy-Társaság kiadásában szeretné megjelentetni (szept. 12.). Csak a nyelv és verselés darabosságán kívánna simítani; meggyőződése szerint a költemény „egy Dante vagy Goethe technikájával remekmű volna" (okt. 27.); de költőjét nem hatotta úgy át „a magyar népnyelv érzete, mint *oly nagy* költőt kellene" (61 nov. 5.). Ez ‚egy-két tollvonás'-ra maga ajánlkozik s Madách ezt hálával fogadja (nov. 2.); Arany folyvást gyöngéden magyarázza, hogy csak a felületes olvasó akadna fenn ily apró rögökön (61 okt. 27.), — s közben gyöngybetűi sűrűn feltűnnek a kézirat pongyola sorai közt, mindenütt lehető kevéssel, a központozás, szórend igazításával, egy-egy jobb szóval természetesebbé, puhábbá simítva a szöveget, de vigyázva, ahol az eredeti erőteljes, s némely darabosságtól is sajnálna megválni. Október végén bemutatja a négy első színt a Társaság felolvasó ülésén, s örömmel ír hatásáról. Amint a könyv megjelent, Szásztól kér bírálatot a *Figyelő*-be. Madách, midőn a Társaság taggá választja, akkori szokás sze-

[133] *Az ember tragédiájá*-nak kritikai szövegkiadását Tolnai Vilmos rendezte sajtó alá, a *Napkelet-Könyvtár*-ban, 1923. Ebben közli Arany jegyzeteit és javításait. Arany és Madách viszonyáról l. bővebben ez életrajz szerzőjének Madáchról szóló könyvét.

rint Aranyt kéri föl bemutatására; e bemutató beszéd a műnek legjobb magyarázata. A *Figyelő* védelmébe veszi a költeményt egy lap ellenében, mely a mű ‚színpadon megállhatását' kétségbe vonja (*Figyelő*, 61 nov. 6.), Madách viszont Vajda János lapjában, a *Nővilág*-ban, a *Koszorú* Schulfuchsainak csúfjára egymás mellé öntött kín-rimekből fon gúnyos rigmust s azt megküldi Vajdának.[134] A titkári jelentés össze is kapcsolja őket. „A Kisfaludy-Társaság — úgymond — fennállása legelső évtizedében oly szerencsés volt, hogy egy addig ismeretlen költői nagyságot, hogy *Toldi* szerzőjét mutathatta be a hazának; ne tekintsük-e kedvező jelül, hogy a Társaságnak most, újjászületése legelső évében hasonló szerencse jutott s az *Ember tragédiája* szerzőjében egy eddig szintén ismeretlen költői nagyságot mutathat be?" (Évl., I. 25.)

Ha Madách Pestre jő, meglátogatja új barátját s hallván, hogy Tompához készül, meghívja magához. (62 júl. 22-i levele.)

Arany 62-ben Szliácsra menet csakugyan betér Sztregovára. Madách Szontagh Pállal elébe ment Csesztvéig, onnan augusztus 10-én reggel mentek kocsin Sztregovára, ahol Arany még egy napot töltött. Madách Aladár emlékezett rá, hogy a metrikáról beszélgettek. Tompa meglátogatásából nem lett semmi, de Aranyt Madách Szliácsra is elkísérte s egy napig vele maradt.

Madách továbbra is Mentorának tekintette Aranyt az irodalomban; „hatalmas szárnyaid véde alá húzódtam" — mondta (64 márc. 14.). Őt kérte meg *Csák végnapjai* c. drámájának elolvasására, a *Figyelő*-ben

---

[134] Madách említett életrajza, 239—240. l.

közölte Kisfaludy-Társaságbeli székfoglalóját; verseket is küldött a *Koszorú*-nak, ezeket Arany ritkásan közölte, nyilván az elhanyagolt külső csín miatt, mi lapja irányával ellenkezett, bár a csak magának író Madáchnál érthető volt. Madáchban kétség támadt, hogy „ezeket is csak az elnéző jóakarat közöltette veled" (u. o.). Ez azonban nem ártott barátságuknak; Madách 1864 második felében elbeszélést is küldött a *Koszorú*-ba.

A véletlen játéka, hogy amint Madách választásakor a titkári jelentés együtt üdvözölte őket, a Társaság első s második útnak indulásánál feltűnt nagy tehetségeket, 1865-ben együtt is búcsúztatta a Társaság két díszét: Madáchot az élettől, Aranyt az igazgatói állástól. „Még egy tagunktól kell búcsúznom, — úgymond — egy, hála Istennek élő s jelenleg is közöttünk ülő tagunktól, de a ki nagyobb munkakörbe hivatva, munkálkodását ezentúl nem szentelheti azon mértékben Társaságunknak, a mint négy éven át oly kitartó buzgalommal s a nem kedvező viszonyokhoz képest oly szép sikerrel cselekedte. Arany János, kitűnő társunk, igazgatói hivatalát letette."[135] Nem is választottak többé igazgatót, hanem munkakörét a titkárra ruházták.

Az új munkakör, mely Aranyt elszólította, az akadémiai főtitkárság volt.

A Kisfaludy-Társaságra Arany két nagy tervet, sőt megkezdett munkát hagyott örökségül: egyik Shakespeare-nek, a másik Molière-nek teljes fordítása.

Shakespeare iránt régóta tartós és erős érdeklődés élt nálunk. Neve Bessenyei és a jezsuita Szerda-

[135] Évl., II. 42.

helyi óta fel-feltünedezik irodalmunkban, hamarosan munkái szintén. 1790-ben Kazinczy lefordítja *Hamlet*-et, Schröder után, németből, prózában, átdolgozva, ‚a mint az a mi Játszó Színeinkre léphet', s mindent elkövet előadatására. Döbrentei húsz évig dolgozik *Macbeth* fordításán, az eredetiből (megj. 1830) s hozzá egész értekezést ír a Shakespeare-fordítás módjáról; az ő fordításait elő is adják. *Macbeth* fordításába Kossuth Lajos is belefogott.[136] A németeknél Shakespeare ismeretét Schlegel és Tieck fordításai s Lessing dramaturgiai dolgozatai szolgálták, nálunk a vándorszínpadokon kezdődött népszerűsége s többnyire torzított alakban adták; a *Makrancos hölgy*-et az 1830-as években még *Ördögűző Fábián* címen, a *Sok hűhó*-t *Az egymást bosszantók* címén, német nevekkel; néha még mások munkáit is az ő nevével igyekeztek vonzóbbá tenni.

---

[136] Kiadva: *Budapesti Szemle*, 234. köt., 75—90. l. 1934. évf.

A boszorkányok első jelenete, melyet hátrább Arany töredék fordításából is idézünk, Kossuthnál így hangzik:

1. boszork.: Villám fénye, zápor árja
Gyülésünk mikorra várja?
2. boszork.: Fergeteg ha elhalad
S vesztve, nyerve lesz a had.
3. boszork.: Máról ez el nem marad.
1. boszork.: Gyűlhelyünk lesz?
2. boszork.: A fenyér.
3. boszork.: Macbeth ott elönkbe tér.
1. boszork.: Szürke cicám, megyek már.
Mindnyájan: Béka hí, mindjárt, mindjárt!
Rút a szép, de szép a rút,
Köd nekünk a kedves út.

Kossuth a VI. jelenet közepéig haladt, ott abbahagyta, mert Döbrentei fordítása megjelent.

Midőn a magyar színészet állandó tanyát üt Pesten, az Akadémia veszi kezébe a Shakespeare-fordítás ügyét. Huszonkét darabot jelöl ki, de csak egy jelent meg, Náray *Romeó*-ja; az sem jutott el a színpadra. Az *igazi* Shakespeare nálunk is költők és műbírálók útján jelent meg. Berzeviczy Albert fínoman elemzi, mért áll oly közel Shakespeare költészete nemzetünk lelkéhez. Sokszor merít a népköltés motivumaiból, melyek a mi népköltészetünkben is otthonosak, szereti a tündérvilágot, hazajáró lelkeket, boszorkányokat; történetünk során a jog- és alkotmányfejlődés párhuzamossága közhellyé vált; a pártviszályok, trónkövetelők a mi történetünkben is ismétlődnek; a két nemzeti jellemben rokon vonás a keménység és hazaszeretet.[137] Íróinkra régóta hatott Shakespeare, Dugonicstól kezdve, Katonán át Szigligeti fiatalkori színműveiig; a *Szent-Iván éji álom* tündérei lebegnek Vörösmarty *Csongor és Tündé*-je mesebeli bujdosó útján is. Vörösmarty a *Dramaturgiai Lapok*-ban Shakespearet állítja például; *Játékszíni krónikájá*-ban gonddal elemzi *Hamlet*-et; itt írja: „Nem tartózkodunk kimondani, hogy Shakespeare jó fordítása a leggazdagabb szépliteraturának is felér legalább felével." Bajza szintén sürgeti meghonosítását. Számos félbemaradt próbálkozás után 1839-ben megjelent Shakespeare első méltó fordítása, *Julius Caesar* Vörösmartytól. A negyvenes évek derekán a pesti egyetem angol tanítójának leánya, Lemouton Emilia vállalkozott a teljes Shakespeare lefordítására, prózában, — de az erején felüli vállalkozás öt darab után megakadt. 1847-ben Petőfi, Egressynek III. Richárd ábrázolásáról írva, lelkesül-

[137] Berzeviczy Albert: *Shakespeare és a magyar nemzetlélek.* — *A Kisfaludy-Társaság Évlapjai*, 49. köt. 1917. évf.

ten magasztalta Shakespeare-t s le is fordítja *Coriolanus*-t. Egressy *Indítvány*-t tesz a *szellemhonosítás* ügyében, javasolva, hogy Arany, Petőfi, Vörösmarty fordítsák le az egész Shakespeare-t, nemzeti költségen. *Coriolanus* címlapján ott is van: *Shakespeare összes színművei*, fordítják ők hárman. Arany ‚elhült belé', mert a *Pesti Divatlap*-ban azt olvasta, hogy Vörösmarty és Petőfi ketten fordítják, így ő letett róla.[138] Ők ketten meg is osztoztak a darabok egy részén; *Lear* már ekkor Vörösmartynak jutott, *Romeo* Petőfinek; bele is fogott.[139] A tervet a szabadságharc után Vörösmarty tartotta fenn; befejezte *Lear király* fordítását s belekezdett *Romeo és Juliá*-ba, többre is készült. Akkor a *Nemzeti Könyvtár* tervezte kiadásukat. Gyulai Aranyt is biztatta: „... nagyon számítanak reád" (53 nov. 15.), Szászt is sürgette, aki *II. Richard*-ból közölt egy törekéket,[140] melyet Arany megdícsért (55 júl. 1-i levele). Azonban a *Nemzeti Könyvtár* megszűnt, *Lear*-t már az *Újabb nemzeti könyvtár* kiadói adták ki, 56-ban; Vörösmarty meghalt, az egész terv megint elhallgatott. Arany baráti körében támadt fel újra. Egyik tanártársa, kit 53-ban Szász helyére választottak meg a mathesis tanszékére, Tomori Anasztáz, egy dunaföldvári óhitű szerb kereskedő fia (régi nevén Theodorovics)[141] váratlanul nagy örökséghez jutott anyai nagybátyjától, Baranovicstól, ki fiatalon Sina bankházába került, dúsgazdag ember lett, nagy

---

[138] *Pesti Divatlap*, 1848 jan. 16. sz.; Arany levele Petőfihez, 48 ápr. 22.

[139] Jegyzékük Havas Petőfi-kiadásában, IV. 424—25. l.

[140] Bayer József: *Shakespeare drámái hazánkban*, I. 71. l.

[141] Vadnay Károly: *A magyar Shakespeare-fordítás pártfogójáról. Budapesti Szemle*, 82. köt. s Bayer művében.

műbarát és gyüjtő. Tomori lelkes magyar volt, érdekelte az irodalom, 52-ben *Emlékkönyv*-et adott ki magyar költők műveiből, ő nyomatta ki Szász Károly első műfordításait angol és francia költőkből. Másik kőrösi tanártársa, Ács Zsigmond, 53-ban kiadta *A velencei kalmár* fordítását Horváth Döme színműtárában. Az örökség után Tomori Pestre költözött, szerepet vitt mint a művészet és irodalom maecenása. Elkészíttette idősb Lendvay és Katona József szobrát a Nemzeti Színház számára; ő ajándékozta a Múzeumnak a belvederei Apollo érc mását. Aranytól kért feliratot nagybátyja sírkövére; drámai pályázatot írt ki, ezek termették Jókai *Könyves Kálmán*-ját, Obernyik *Brankovics György*-ét, Hegedüs *Bibor és gyász*-át, melyek azon idő műsorán számot tettek. Irodalmi estélyeket ad; Aranyt is hívja; azzal kecsegteti: „Deáknak ideálja vagy s óhajtana látni. A nagy kis Eötvös várva vár". (56 febr. 8.) Arany azonban nem könnyen mozdul ki Kőrösről. „Nálam nagyobbak ragaszkodását mindig *szemrehányás* gyanánt veszem. A mi lehettem volna, az nem vagyok, s a mi vagyok, ide s tova az sem leszek." (56 febr. 10.)

Tomori szépirodalmi lapot is készült alapítani, de abból semmi sem lett.[142] A helyett, bizonyára Arany s körének hatása alatt, a Shakespeare-fordítás tervét karolta fel, midőn a *Szépirodalmi Közlöny* gúnyosan hivatkozott arra, hogy már az indusok is fordítják. Tomori kész volt megvalósítni a régi tervet. Minden egyes darab fordításáért 100 pengő forintot ajánlott, de a kiadás hasznát is a fordítók közt szándékozott fölosztani.[143]

[142] Levele Aranyhoz, 1857 szept. 6.

[143] Bayer, I. 88. l.

A fordítás díját később kétszáz pengő forintra emelte darabonként. Bizony csekély díj, olyan munkákért, minők Arany fordításai; de Tomori áldozata tetemes volt, mert a kiadás költségeit is ő viselte. Fordítók hamar ajánlkoztak: Lévay, Szász és Ács Zsigmond, s akik utóbb elmaradtak: Sárosy, Székely, Majthényi Flóra,[144] később Jókai is.[145] Tomori mindjárt fölkérte Aranyt, aki ekkor még Nagykőrösön lakott: „. . . járulj ez ügyhöz nagy hatalmaddal te is; mindenki tudja és érzi, mi függ tőled e nagy kérdésben" (58 nov. 14.). Hívja Pestre, megbeszélésre, de helyette csak levele jön. Eszme- és alakhű fordítást ajánl, mégis szabadot, azaz nem szolgait; „vers verssel, ha lehet ugyanannyi sorral adassék vissza". Delius szövegét ajánlja, mint legjobbat, melynél német magyarázatok is vannak; „minden füzet egy kolomposabb drámát és egy ritkábban olvasott szíművet tartalmazna".[146] Akarva, nem akarva, ő az egész terv központja. A bírálatra nézve is tőle kér tanácsot Tomori; Arany minden egyes esetre három bírálót ajánl: egy pesti s egy vidéki fordítót, s állandóan egy pestit, aki nem fordító.[147] Tomori a bírálók kijelölését is tőle várja. Aranyt mindenki állandó bírálóul kívánná; ő ezt kissé súlyos megtiszteltetésnek gondolja: „állandó bírálásra ígérkezni nem merek." Petőfi és Vörösmarty fordításait ‚kegyeletből' föl akarnák venni; itt is az a kérés: „vállalnád magadra ezek revisióját". Ezeket ő „nem pusztán kegyeletből is fölvehetők"-nek tartja. „*Coriolán* sok erővel, *Caesar* gyönyörű nyelven és jambusokban var

144 Tomori levele Aranyhoz, 58 nov. 14.

145 Tomori levele, 58 nov. 18.

146 Levele Tomorihoz, 58 nov. 17.

147 Levele, 58 nov. 19.

fordítva, aminőt csak Vörösmarty tudott írni. Nem bánom, ha összenézem is őket az eredetivel." *Lear* fordítását azonban gyöngének hallja.[148] Tomori maga lemegy hozzá Nagykőrösre, útmutatásért.[149] Azt reméli, 1860 elején megindulhat a vállalat, egy kész fordítást 59 végén már át szeretne venni Aranytól, honoráriumát is levinné.[150] Arany csakugyan munkához látott; az első fölszólításra azt írja: „Ígéretemet, hogy én is megkísértek egy vagy két darabot fordítani, nem vonom vissza; de magamat bizonyos időhöz nem köthetem, mert sem időm, sem physicai képességem nincs folyvást dolgozni. Azt sem bánom, ha a már elhíresztelt *Midsummernights Dream*-mel kezdek hozzá..." (58 nov. 17.). Tompának mindjárt írja, hogy az iskolai munka közt „nem tudom én, mennyit lendíthetek a kürtölt Shakespeare-fordításon; de nem maradhattam Tomoritól. Talán egy, vagy két színművet lemorzsolok; eredeti munkára úgy sincs kilátás". (58 nov. 28.) Később is: „...én leginkább azért elegyültem bele, hogy el legyek foglalva valamivel. Bezzeg el is vagyok. A *Nyáréji álomba* kezdtem". (59 febr. 20.) Eleinte lassan boldogul. Tomori sürgetésére azt írja: „... mult tél óta egy betűt sem haladtam, — ott vagyok most is a kátyuban, hol akkor a kerekem betörött..." (59 nov. 10.) Másoknál sem haladt a munka jobban. A fordítók vidéken éltek, bajos volt az érintkezés; Tomori is falura költözött; a Delius-féle kiadás még csak megjelenőben volt, ott előbb a történelmi színművekre került sor, a vígjátékokra várni kellett. Az egész munka megrekedt. Csak Szász dolgozott szor-

[148] Tomori levele, 58 nov. 23., Aranyé, nov. 26.

[149] Levele, 58 nov. 28.

[150] Levele, 59 nov. 2.

galmasan, ő 1860 végére két fordítással készen volt (Arany Szászhoz, 1860 dec.). Neki támadt az a gondolata: „Nem volna e célszerűbb, ha a Kisfaludy Társaság a Shakespeare-fordítás ügyét szépszerével átvenné Tomoritól". (Aranynak, 60. aug. 15.) Toldy Ferenc a Kisfaludy Társaság legelső havi ülésén munkatervet terjesztett elő s abban Shakespeare teljes lefordítását javasolta, a pártolói könyvtárban, prózában, hogy minél hamarabb elkészülhessen. Hivatkozott Wieland és Eschenburg fordításaira, melyek roppant hatással voltak a német irodalomra.[151] Arany a prózára vonatkozóan mindjárt azt írta Szásznak: „Nem hiszem, hogy ez indítványnak kelete legyen". (60 aug. 27.) A Társaság kiküldött bizottsága csakugyan az alakhű fordítást követelte. Szász indítványát, úgy látszik, Arany karolta fel; ő hozzá írja levelét Tomori, melyben kezdeményét a Kisfaludy-Társaság kezére bocsátja; a bírálatról és szerkesztésről a Társaság gondoskodik, Tomori előlegezi az írói díjakat, minden színműért kétszáz o. é. forintot, a kiadás költségét szintén; ha ez az elkelt példányokból visszatérül, a tiszta jövedelem a Társaságé, a második kiadás a fordítóké.[152] Arany októberben már részletes javaslatot terjeszt a Társaság elé, régebbi tanácsait foglalva össze. Tartalmi és alakhű fordítást kíván, „de úgy, hogy az eszmét, az erőt, a nyelv (különösen szavalati) gördülékenységét apróbb formai bibelésnek sehol föl ne áldozzák". Teljes fordítást kíván, nem hézagost, megtisztítottat. Erről Keménynyel vitázott, aki egyes ré-

---

151 Bayer, I. 105. l.

152 Levele közölve a Shakespeare Tárban, I. köt. 230—31. lap.

szeket ki akart hagyni, mert különben sohasem juthat be a ‚salonokba'. „Tisztelem a salonokat: de hát Sh. első *teljes* fordítása *csonka* legyen?" — írta erről Arany Szásznak. (59 márc. 19.) A bírálatot pedig úgy képzeli, hogy egyik bíráló olvasná a fordítást, a másik kettő az eredetit s talán annak jó német fordítását tartaná kezében. (Ez a társas-bírálat nem valósult meg; csak ketten bíráltak egy-egy fordítást.) Minden darabhoz rövid előszót kívánna.[153] Ezt a *Figyelő* próbálta pótolni, néhány cikket közölve Shakespeare-ről s kiadva Szász tanulmányát *Othelló*-ról. Javaslatát a Társaság „mind magáévá tevé",[154] így bocsátotta ki Arany felhívását *A tisztelt írói karhoz.*[155]

Az 1862-i közülésig csak négy fordítás érkezett be és egy volt megbírálva. Közeledett azonban Shakespeare születésének háromszázados fordulója, s a Társaság kimondta, hogy a születésnapra, ápr. 30-ra, az első kötetnek meg kell jelenni. A sietségben a bevezetések elmaradtak; pótlásokul s mert Tomori a művek „értelmezését" is kívánta, Gregusst bízták meg egy, a költőt ismertető kötet megírásával. Így jött létre könyve: *Shakespeare pályája,* első fele a tervezett munkának.

Az első kötet *Othelló*-t s a *Szent Iván-éji álmot* foglalta össze, amazt Szász, ezt Arany fordításában. 1864-ben, Arany igazgatása alatt, még két kötet jelent

---

153 Javaslata ki van adva *Hátrahagyott prózai dolgozatai* közt. A díjazásról szóló rész itt ki van hagyva; Arany „nem tartja elegendőkép jutalmazottnak" a fordítókat, s a tiszta hasznot köztük osztaná fel. Bayer, I. 113. l.

154 Bayer, u. o.

155 Bayer, 114. l.

meg, igaz, hogy a másodikban a kész *Julius Caesar* is; 65-ben ismét kettő, köztük *Lear* és *Coriolan*. Ez évben Tomori arról értesítette Aranyt, hogy az őt ért elemi csapások miatt ezentúl évente csak három kötetre vállalkozhatik (jan. 26., kiadatl.), de buzgalma csakhamar megint módját ejtette a folytatásnak; 67-ben Greguss két kötetről számolhatott be. 68-ban ‚fordítók hiánya miatt' akadtak meg;[156] az újabb tagok fiatal gárdája jött segítségükre, Arany László, Rákosi Jenő. A kötetek a gyorsaság kedvéért nem is sorszám szerint jelentek meg. A nagy vállalat 1872-ben 18 kötetben befejeződött.[157] Shakespeare vegyes költeményeit a tizenkilencedikben 1878-ban csatolták hozzá.[158] Ez azért késett, mert Győry Vilmost egyéb Shakespeare-darabok és *Don Quixote* fordításai késleltették.[159]

A Társaság hálából lefesttette Tomorit Székely Bertalannal.[160]

A Shakespeare-fordítás nálunk azon időig a legnagyobb műfordítási, sőt a legnagyobb irodalmi vállalkozás volt s hosszú időn át az is maradt. Fordítók és bírálók egyaránt jó munkát végeztek. A bírálók sokat vissza is utasítottak. *A vihar* fordítását nem fogadták el sem Zalánfytól, sem ifj. Ábrányi Kornéltól, átjavítva sem; a *Vízkereszt*-ből, a *Sok hűhó*-ból két-két fordítást vetettek vissza s új fordítót kerestek. Az

---

156 *Kisfaludy-Társ. Évlapjai*, V. 15. l.

157 Bayer (I. 129. l.) a XVIII. kötetre vonatkozón hibás évszámot közöl.

158 L. erre nézve Lőrinczi Zs. levelezését Szász Károllyal és Győry Vilmossal, kiadta rf., *Shakespeare-Tár*, III. 234—37.

159 *Évlapok*, VI. 16. l.

160 *Évlapok*, VI. 16. l.

ügyet nézték, nem személyeket. Arany ugyan visszalépett Ács *Hamlet*-jének bírálatától, mert Ács tanártársa volt, s talán mert előre sem várt tőle jó fordítást; de Szász s az Arany helyébe lépő Egressy sem fogadták el. Ács meg is neheztelt Szászra, s kifakadt Tomori előtt, hogy mit csináljon a fordító az el nem fogadott fordítmánnyal? (Tomori Aranyhoz, 58. nov. 23.) Hamlet lefordítására Szász Arany fölkérését ajánlotta.

Arany maga öt színművet bírált s bírálatai néhol tanulmánnyal érnek föl, megjegyzései szinte fele-munkájával a fordításnak. „Bársonyos kézzel" ment végig a fordításokon.[161] Ács *Velencei kalmár*-ját Lukács Móriccal együtt bírálta. E különös műnek természetéhez méri a nyelvet; vígjátéknak tartja, bár ‚magasabb és komolyba játszó', de „Antonio sorsában — a legkomolyabb fordulatkor is — van némi komikum, vagy legalább bizarr, a kötelezvény bizarr volta miatt; a zsidó büntetése pedig ... az akkori zsidógyűlölő fogalmak szerint, nem tartatott nagyobbnak komikai bünhődésnél;"[162] az ehhez illő ‚magasb komikai nyelvet', ‚mely sokszor emelkedett, de familiáris lenni meg nem szűnik', nem találja a fordításban. Bár hangoztatta, hogy nem sok bíráló szánhatja rá magát, „hogy a fordítást az eredetivel sorról-sorra, betűről-betűre összevesse, a hibákat ... összejegyezze",[163] maga mégis így jár el; vagy háromszáz helyet jelöl meg, némelyiket újra fordítja, s gyöngéden hozzáteszi, hogy a for-

---

[161] Arany László szava, a *Hátrahagyott versek* bevezetésében.

[162] Bayer, II. 136—137. l.

[163] A Társaság elé terjesztett javaslatában.

dító „ezeket most már hihetőleg magától is kijavította volna".[164]

A fordító csakugyan át is javítgatta munkáját s 62 novemberében Arany azt jelenthette az átdolgozott fordításról: „... most már sokkal inkább megfelel az aesthetikai igényeknek s több helyt sikerültnek is mondható."[165] Radó hozzáteszi: „ez a több hely nagyobbára az ő javításaiból került ki".

II. Richárd bírálatában Szász Károlynak egész fordítói művészetét jellemzi, de nem húny szemet arra, hogy „általában 10 sorra 1-et, olykor kettőt is vethetünk a foglyosabb helyeken, hol a magyar hosszabb az eredetinél". „Átalában, hogy oly szót használjak, melynél Shakespeare-forditásainkra nagyobbat alkalmazni nem mernék — kielégitőnek találtam.[166] Szász

[164] Keze alatt így változott Ács szövege: néhol értelemben: „illetlen komorság" — hozzá nem illő — (mert a komorság általában nem illetlen). „Ne búslakodj barátom, légy nyugodt" = (courage yet) többet jelent. ‚Végy szivet', mondanám, ha ez jó magyarul volna; *éledezz!*" „Öntudatom megengedi = lelki ösmeretem (az *öntudat* nem egészen synonym)." Máshol egyszerűsít, természetesebbé tesz: „Vagyona reménybeli" = vagyona koczkán. „Míg ő határoz, zene játszadozzék" = szóljon a zene. „Jó, majd kitűnik" = No, majd meglássuk. Szépít: „Rég fogva tartott mérgemet kiontom = (talán kitöltöm rajta régi bosszumat"; „szegény nyers földtekénk = szegény otromba földünk". — Mindenütt magyarosabbá s egyben drámaibbá teszi a beszédet. Ácsnál így beszélt Shylock: „Három ezer arany — jó! Három hónapra — jó! Antonio lesz a kezes — jó! — Magyar ember kétség kívül így fejezné ki magát e helyzetben: „Három ezer arany — értem! Három hónapra — értem! Antonio a kezes — értem!"

E bírálatot kiadta Radó Antal a *Shakespeare-Tár* VII. kötetében, 170—191. l.

[165] Bayer, II. 139. l.

[166] Bayernél II. 234—35. l.

megköszöni a ráfordított nagy gondot. „Köszönetem őszinteségét azzal véltem legjobban bebizonyithatni, hogy csaknem minden megjegyzésednek eleget tettem vagy tenni igyekeztem. Egy pár, mi úgy maradt, vagy csekély fontosságú, vagy nem voltam képes változtatni; de az mindössze kettő-három.“ (64 jan. 8., kiadatl.) *Macbeth*-fordítását is összeveti az eredetivel, s kétes helyeknél Schlegelre is utal, kinek fordítását Petőfi is forgatta ellenőrzésül.[167] „Egy ily shakespearei fődarab *méltó* átültetését tartva szem előtt, — mondja, — sok kivánni valót hagy még, mind a hűségre, mind a kifejezés erejére, hatályosságára, a nyelv s verselés szabatosságára nézve; mindazáltal benne annyi sikerült részlet is van, hogy mint *fordítási stádium*, figyelemre méltó, s egyengeti utját későbbi tökélyesb áttételeknek.“[168] Ez a fölfogás érteti meg elnézését, segítő szándékát, mely őt egyes daraboknál majdnem társfordítóvá teszi, mint Greguss *Szeget-szeggel* fordításánál, hol 250 helyre tett javító észrevételt. Ő bírálta Greguss *Athéni Timon*-ját is, de ez a bírálata nincs meg.

Havas Adolf azt állítja, hogy Petőfi *Coriolánus*-át is Arany nézte volna át a Kisfaludy-Társaság részére.[169] Azonban alig néhány tárgyi, vagy értelembeli javításra akadni,[170] viszont sok rontásra sajtóhibákban,

---

[167] Aranynak, 48 febr. 10.

[168] Bayer, I., 269. l.

[169] Petőfi-kiadása, IV. köt., 368. l.

[170] I. felv. 159. sor: centurokat helyébe centuriák; II. 71: my microcosm = microcosmus*tok* volt az első kiadásban; II. 183.: szinte h. szintén van téve, 202.: ‚két izbeni' helyébe ‚izbeli' s több efféle.

Coriolanus első kiadásába Arany több tanulságos javítást jegyzett be, irónnal. Így: I. felv. 1. jel. kezdete Petőfinél:

mi az átnéző hanyagsága. Arany e kötet megjelenése idején már nem volt a Társaság igazgatója, a kiadványok nem mentek át kezén.

Vörösmarty *Lear*-jének összevetésére az eredetivel maga vállalkozott.[171] Példányában az első felvonás szövege telve is van aláhúzásokkal és javításokkal. Belefáradt, abbahagyta. A Shakespeare-kiadásba mindössze három javítása ment át.[172]

„Mielőtt valamire szánjuk magunkat, hadd beszéljek." Arany: „Mielőtt további lépést tennénk, hadd beszélek." I. polgár Petőfinél: „Föltettétek magatokban, hogy inkább meghaltok, semhogy éhezzetek?" Aranynál: „El vagytok szánva, inkább meghalni, mint éhezni?" Többen, Petőfinél: „Föl, föl!" Aranynál: „El, el!" — I. polgár Petőfinél: „... mely tulajdona érdemeivel egymagasságu." Aranynál: „fölér vitézségével." — Menenius beszédében a gyomorról: „... társaival a munkát meg nem osztva." Aranynál: „társai munkáját meg nem osztva." — U. o. Petőfinél: nagy ujj, — Aranynál: hüvelyk. Hátrább javításai elmaradnak, de ceruza-vonás sok van a szöveg mellett. Petőfi fordítását az eredetivel szóról-szóra Haraszti Gyula mérte össze, *Egyet. Philol. Közlöny*, 1889.

171 Tomorihoz, 58 nov. 26.

172 Példák a megjelölt helyekből. I. felv. 1. jel.: Kent: nem foghatlak meg, Gloster: De *igen* ezen fickó anyja... Aranynál: *meg* (foghatott). *Lear* (a kitagadó beszédben): Előnyt és minden hasznot... Arany a lapszélen: reiche Attribute. D. — Lentebb Kent: mint *mestert* úgy követtem; Arany: *úr, gazda.* — Kent: Tedd, öld meg az orvost, s a rossz nyavalyának Juttasd a díjt. — Arany: a díjt költsd a rossz nyavalya növelésére. D. — Lear: most menj tova Kegyünktől elszakadtan, nem szeretve S áldatlanul. — Arany: kegyünk, szerelmünk, áldásunk nélkül. — A 3. jelenet végén Goneril: történjék bármi, mindegy. — Aranynál: Mi lesz belőle... A 4. jelenetben Lear kérdésénél: Mi a hitvallásod? — Arany odaírja: professiód. — (A confessio és professio van felcserélve.) Többnyire csak az angol szavakat írja ki hibás magyar fordításuk mellé; sokszor hivatkozik Deliusra.

Arany maga is szívesen vette volna a komoly bírálatot. *Hamlet*-jét azzal nyujtja be ‚bírálat alá': „Nem mintha már teljesen elégült volnék dolgozatommal: de mivel a biráló szót kivannám hallani, mielőtt végső javitás alá veszem. Sok helyütt nem birtam, több helyütt nem akartam hivebben, a magyarság, emphasis és érthetőség rovására. Akármint van, — várom ítéletemet."[173] Az ő fordításait azonban ‚minden bírálat nélkül' fogadták el. Gyöngyei ezek a magyar Shakespeare-kiadásnak, mintái a műfordításnak. Nincs rá példa a világirodalomban, hogy ily nagy költő szegődött volna egy másik nagy szellem tolmácsaul. Ahol más fordítás mellett széljegyzetek garmadája szükséges magyarázgatni: ő mindent meg tud értetni a fordítással. Fordításai fölérnek az eredetivel. Ha a nagy aesthetikus, Benedetto Croce, ezeket ismerné, nem mondaná, hogy minden fordítás hamisítvány.

Sokszor elmondták, hogy a három nagy költő saját jelleme szerint választott Shakespeare darabjaiból: Petőfi *Coriolán* dacát, Vörösmarty fenséges tárgyak körül forgó képzelete előbb *Julius Caesar* gravitását és méltóságát, megtört öregségében a szerencsétlen

---

Az említett három javítás:

1. jel. Cordélia felsóhajtása végén: abban *biztos* vagyok, Arany: *bizonyos*. — A 2. jelenetben Edmundnál be van írva, hogy „elteszi a levelet". 5. jel. a Bolond beszédében: orra mindenik oldalán legyen *egyszerre* = a sajtó hiba kijavítva: *egy szeme*. — Gyulai Pál Vörösmarty Összes Munkáinak 1885-i kiadásában V. köt. 430. l. azt írja, hogy Lear-t és Julius Caesar-t is Arany javításaival adja ki, „mert maga Vörösmarty is megtette volna e javításokat, másfelől, mert e csekély és csak fordításbeli javitások oly költőtől és műfordítótól származnak, mint Arany". A kiadás mégis a régi szöveget adja.

[173] Levelét közli Bayer, II., 228. l.

Lear keserű háborgását, mely *A vén cigány* zilált látomásaiban is ott kísért; Arany töprengő természete Hamlet benső küzdelmét, lelkének tragikai sorsra eljegyzettségét. Tetszetős, de fölületes állítás, már csak azért is, mert Petőfi és Vörösmarty belefogtak *Romeo* lefordításába is, ami lyrikusoknál épp oly érthető, Aranyt pedig fiatalkori kísérletei *János király*-hoz és a *Szent Iván-éji álom*-hoz vonták; *Hamlet*-ből is volt régebbi töredéke, a 3-ik jelenet elejéig, de ezeken kívül — a kézírásból ítélve: még az 50-es évek elején — belefogott *Macbeth*, *A vész* és *Cymbeline* fordításába, noha az első jeleneteknél tovább nem vitte egyiket sem. *Romeo*-ból lefordította a Mab-királyné részletét, mint a kéziratra odaírta: „Reményi kedvéért", ezt átsimítva ki is adta; *Coriolanus* első jelenetébe is belekapott; erre s *Macbeth* töredékére később ráírta, hogy „iskolai". Lehet, hogy a drámai expositiót magyarázta rajtok. *Coriolanus*-ának szövege sokban eltér Petőfiétől, a Petőfi-kötetbe jegyzett javításokon kívül is. *Cymbeline* lehet a legkorábbi, itt a felvonást *cselekvény*-nek nevezi. *A vész* irónnal van írva, nyolcrét hajtott árkus két oldalán, rajta: „kisérlet". De minő kísérlet! E töredékek láttán csak sajnálhatjuk, hogy nem folytatta mindnyáját.[174]

---

[174] Hogy e csak maga mulatságára papírra vetett fordítások is mily gondosak és költőiek, mutatja *Macbeth*-ben a boszorkányok első jelenete.

Első boszorkány: Mikor jőjjünk össze még,
Ha esik, fú, zeng az ég?
Második: Majd ha szűn a harc-elem,
S tudva lesz a győzelem.
(vagy: Majd ha szűn a harcmoraj,
Vesztve, nyerve lesz a baj.)

A műfordításra régóta hajlamot érzett magában, első irodalmi tervei erre vonatkoznak. Szinte páratlanul eleven érzéke volt a költői szépségek iránt, kor és nyelv különbsége nélkül. Ez az, amit Riedl a sympathia egy nemének tart, mellyel a fordító beleéli magát az idegen költő világába. A 40-es évek derekán Homér mellett Byronért lelkesül, együtt fordítja *Philoktetes*szel *Az új görög dalnok éneké*-t. Az élő nyelvek közül az angolban legotthonosabb; könyvtára kivált angol könyvekkel gyarapszik. Regényfordításra ajánlkozik Nagy Ignácznak. Különösen érdeklődik a színművek iránt; fordítani kezdi Sophokles *Trachisi női*-t, kiérzi *Bánk Bán* jelességét, maga is színdarabokat ír. Legrégibb fennmaradt levele arról szól, hogy már 1844 előtt lefordította a *Nyáréji álmot* németből. Főkép Shakespeare kedvéért tanul angolul, s mindjárt belefog *János király* meg a *Windsori víg asszonyok* fordításába. (Önéletr. és Szilágyihoz, 45 aug.) Arról álmodozik, hogy ketten Szilágyival egész Shakespeare-t adnák magyarul(47, nagypéntek). Lemouton Emilia fordításairól úgy érzi, hogy elébe vágnak. 1847-ig főkép műfordítási tervek lebegnek előtte. Még *Toldi* diadala után is szinte panaszkép írja Szilágyinak: „Erő-

---

Harmadik: Így még naplement előtt?
Első: De hova?
Második: A fenyéren amoda!
Harmadik: Macbethért megyünk oda,
Első: Ott leszek vén dada!
Mind: Padok hi! — Megyünk!
Rút a szép, szép a rút;
Ködbe lebbenj! itt az út!

Ami ebből elkészült, ki van adva a Kisfaludy-Társaság *Évlapjai*-ban, 1916. évf.

nek erejével *eredeti íróvá* tesznek s a fordítás hátrább marad"; mégis studiumává akarja tenni a műfordítást (47, nagypéntek). Megvan ehhez egy másik, költőknél igen ritka adománya: a philologizáló hajlam, mire Radó Antal fínom érzékkel mutatott rá.[175] Dantéról írt költeményét maga fordította angolra, *Bánk bán*-t is elkezdte, mert „olyan shakespeare-ies!"[176] Ép így tudott olaszul. Mint Radó mondja: „Valóságos nyelvgenie volt, sőt ennél is több, nyelvtudós genie." A magyar nyelvnek is értette minden csínja-bínját, a kifejezések legfinomabb árnyalatait, a tömörséget, hangok zenéjét; dús szókészletében mindenre volt kész megfelelője, s birtokában volt a nyelv-alkotó phantasia. Shakespeare-hez a genie csillogásán felül művészi realismusa is vonzotta, mely megegyezett az ő irányával, s a lelki rajz biztonsága és gazdagsága, a tragikum ereje. Shakespeare varázsa végigkísérte egész életén; a fordítás nehéz munkája gyönyörűség volt neki; ez években mondotta fia előtt: „Shakespeare írói talentumáról elmondhatni, a mit a zsoltár zeng az Urról: Nagy vagy Uram a nagyokban, és nagy vagy a kicsinyekben."[177]

A *Szent-Iván éji álmot* egyenest neki szánták, más meg sem tudott volna birkózni rímeivel. Régi fordításait „tűzre valók"-nak nézi. (Petőfinek, 48 ápr. 22.) Újra kezdi; 58 végén már „nézegeti" a *Nyáréji álmot*, Gyulainak panaszolja: „...veszett nehéz munka" (58 dec. 22). „...egy pár felvonást idestova lenagyolok

---

175 Radó Antal: *Arany Shakespeare-fordításai. Magyar Shakespeare-Tár*, I. köt.

176 Arany László bevezetése a *Hátrahagyott versekhez.*

177 U. o.

— írja Tompának. — De minő munka ez! ¾ része rimelt jambus, melyet magyarul hasonlóval kellene, sorról sorra, visszaadni; ki az angolok szórövidségét, tömöttségét, s a magyar szavak hosszadalmasságát ismeri, az átlátja, mily nehéz munka ez, kivált ha a nyelvet nem akarjuk kerékbe törni. Eddigi dolgozatomban vannak sikerült helyek; bár néha csaknem áthághatatlan bökkenőkre találok" (59 febr. 20.). Szásznak azt írja: „Ugy belefáradtam az örök rímelésbe, hogy tökéletesen elakadtam" (59 márc. 19.). Ekkor dolgozott akadémiai székfoglalóján, a fordítás pihent, még ősszel is. (Tompának, 59 nov. 10.). 1863 novemberében készült el.[178] Közben „pihenésül *John király*-t vettem elő" — írja Szásznak (59 márc. 19.). 60 július 1-én Egressynek említi: „Az első felvonáson áttörtettem valahogy."[179] Egyszerre dolgozott tehát a két fordításon, felváltva. Sőt Hamleten is, mert ezt 66 nov. végén nyujtja be, *János király*-t pedig 67 áprilisában. Erre vonatkozik tehát, amit 67 ápr. 22-én ír Tompának: „Egy Shakespeare darabon rágódtam egész ősz óta, ma tevén rá az ‚utolsó kezet'." Ez az „utolsó kéz" sokat javítgat fordításainak kéziratán. Maga magának bírálója és javítója. Legtöbb változás a *Szent-Iván éji álom*[180] szövegén van, melyet még Tauchnitz-kötetből kezdett fordítani; a módosításra többnyire Delius jobb szövege vezette rá, a lapszélen rendesen ott van irónnal a *D.* betű; de van stilaris javítás e nélkül is. Mindjárt Theseus első megszólalásában az 5—6. sor előbb így volt: „Mint özvegyasszony, tengő mostoha, Kit hosszasan tart egy szegény fiú" — aztán „. . . hervadt

[178] A Kisfaludy-Társ. jegyzőkönyvét idézi Bayer, II. 97. l.

[179] *Irodalomtörténeti Közlemények*, XIII. 111. l.

[180] A kéziraton előbb *Nyáréji álom*.

mostoha, A ki soká teng egy fiú örökjén", — a nyomtatásban még hangzatosabban: „Ki egy fiú örökjén teng sokáig." Theseus elmentével Hermia: „. . . szemem Viharja bőven megöntözteti" — utóbb: „Viharja őket váltig öntözi." A II. szín vége Delius nyomán módosult ebből: „Minden ember hozzá lásson; *pontos legyen;* adieu", =tanulja be, mint a karikacsapás. — A II. felvonás 1. színében a tündérek éneke előbb: „Tündérkirályné *rendeli Gyöngyét a fűre hinteni; Cselédje minden kankalin*" = Delius után: „Tündérkirályné az asszonyom, Fűre gyöngyét én harmatozom; Testőre a sok kankalin." A végsorokban: *„Nyujtsa jobbját,* ki jó barát", — így változott: „Fel, tapsra hát." — *Hamlet*-ben irónnal írt szavakat látni a lapszélen, itt-ott; de a régi szöveg többnyire megmaradt; ezt már Deliusból dolgozta. A változások csak stiláris-ak; a szellem jötténél Hamlet így szólt: a sír „. . . megnyitá nehéz Márvány állkapcsát, hogy kivessen újra" — sokkal közvetlenebb így: . . . Márvány inyét, hogy *így* kivessen ujra. — Ophelia szava a III. felvonás 1. színében: „Az izlés tükre, *az alak mintája*" — menynyivel természetesebb így: „. . . minta egy szoborhoz". *Hamlet* versét (II. felv. 2. szín) háromszor is próbálta s a negyediknél állapodott meg.[181] *János király*-ban

[181] Egy kis papírlapon a három változat, az első kettő irónnal.

I. Kétkedj bár, a csillag tűz-é?
Jár-e a nap? kétkedj benne:
Az Igazság nem cselt űz-é?
Csak az én szerelmemen ne.

II. Kételd, hogy a csillag jár-e?
Kételd, hogy a nap ragyog;
Az Igazság nem csalárd-e?
Csak ne azt, hogy hű vagyok.

úgyszólván nincs törlés, javítás; ezt fordította utoljára (rajta van: Vége 1867 ápr. 18-án); ez ment legkönnyebben, már egészen benne volt Shakespeare stiljében.

Legvilágosabban szembetűnik Arany műfordítói kiválósága, ha félbehagyott töredékeit odaállítjuk a megjelent fordítások mellé. Coriolanus-próbája felülmúlja Petőfit, nem csupán árnyalati hűség,[182] hanem magyarság és színpadi nyelv dolgában is. Az első polgár így beszél

Petőfinél:

> Minket szegény polgároknak tartanak, a patriciusokat jóknak. Az ő fölöslegök eltáplálna bennünket. Ha csak azt adnák nekünk, mi nekik már nem kell, azt gyanithatnók, hogy emberségesen segítettek rajtunk; de ők azt gondolják, hogy erre nem vagyunk érdemesek. A soványság, mely bennünket gyötör, nyomorunk látása a jegyzék, melyben jóllétök el van sorolva; a mi szenvedésünk az ő nyereségök.

Aranynál:

> A mi nevünk: szegény polgár; a patriciusoké: jó. Miben a főrend duszkál, segitne rajtunk. Ha csak a maradékot adnák nekünk, mielőtt megposhad, még azt gyanitnók, hogy emberi érzésből enyhitenek rajtunk; de ők azt hiszik, hogy igy is sokba kerülünk; a soványság, mely minket elesigáz, inségünk látása azon leltár, melyben az ő jólétök el van sorolva. A mi szenvedésünk nyereség nekik.

III. Kételd: a nap forgandó-e,
Kételd: csillagtűz ragyog;
Kételd: az Igaz való-e:
Csak ne azt, hogy hű vagyok.

[182] Erre nézve l. fentebb a Menenius beszédének eltérését.

Világos érthetőség dolgában is tegyünk egymás mellé néhány sort az ő *Cymbeline*-jéből s Rákosi Jenő megbírált és átjavított fordításából. I. felv. 2. szín, a királyné elmente után, Imogén:

Rákosi:

Galád nyájasság! csiklandoz simán
E zsarnok ott, a hol sebez! — Legdrágább
Uram, én tartok egy kicsit atyám
Dühétől is; de — szent hitem megóva —
Semmit sem attól, mit velem dühe
Tehet. Te távozol s én türjem itt
Későn-korán a bősz szemek tüzét, —
Vigasztalan egyéb, mint hogy e földön
Van még e gyöngy, kit viszontláthatok.

Arany:

Szinlett szivesség! Óh, mi finomúl
Csikland e zsarnok, hol szúr. Drága férjem,
Atyám haragja rettent, de nem az,
(Csak női szent tisztem maradjon ép)
Mit e düh rám hoz. Menj; én addig itt
Óránkint állom a bősz szem nyilát,
Egyéb öröm nélkül, csak hogy van e
Világon egy kincs, melyet valaha
Viszont meglátok.

Rákosi nem vetett rá ügyet, amire Szász *II. Richard*-jának bírálatában Arany erősen rámutatott, s ami a jambikus soroknak általán véve törvénye, hogy „Shakespeare mondatai legtöbbnyire úgy vannak szerkesztve, hogy a pihenő helyek, a kisebb-nagyobb választó-jelek a verssorok végével esnek össze; legalább

ez a szabály, az ellenkező eset kivétel."[183] Ennek elhanyagolása nemcsak a jó hangzásnak, hanem a könnyű beszédnek s a világos érthetőségnek is rovására megy.

Fejtegette Arany a drámai nyelvet is. Ács *Velencei kalmár*-jának bírálatában megjegyezte, hogy érdeme is hibává lesz, mikor túlságosan keresi az irodalmi nyelvet s ezt sokszor feszességig viszi. „A drámai nyelv az élet nyelve — úgymond, — a szinpadon élő embereket akarunk látni; mi nem azt teszi, hogy a dráma közönséges prózában szóljon, de mégis az élet nyelvén, a szenvedélyes, mozgalmas életén. Egy-egy, csak könyvben található fordulat, erőltetett, nehézkes irodalmi szórend, conventionált csonkitás vagy toldalék, mindenkor folt a dráma nyelvén. Fordító azt nem találta el mindenütt, hogyan fejezze ki magát, ne feszesebben, ne magasb lenni akaró hangon, mint eredetije."[184]

Szász Károly ugyan nem esik ebbe a hibába, mégis érdekes szembeállítani *A vihar* elején az övével Arany fordítását. Arany a ship-mastert hajómesternek írja, ami jobban illik ez ósdi gályához, mint Szász „kapitány"-a. Íme Gonzalo szavai a két fordítás szerint:

Szász:

E fickó nagy vigasztalásomra szolgál. Nem úgy néz ki, hogy a vízbe fuladjon; tökéletesen rajta van az akasztófa bélyege. Jó sors, csak a mellett állj, hogy akasztófára jusson: az ő hóhér-kötele legyen nekünk a mentő kötél, mert hajszálon függ az életünk. Ha ez nincs akasztófára szánva, ugy jaj nekünk.

[183] Bayernél, II. 235. l.
[184] U. o. II. 136. l.

Arany:

Nagyon megvigasztalt ez a kölök: nem látszik a szeméből, hogy vizbe fog fulni, akasztófa-bélyeg van az arcán. El ne engedd, jó sors, az akasztást neki; tedd hóhér-kötelét a mi horgony-kötelünkké, mert a mienk nem sokat ér. Ha ez nem akasztófára született, úgy mi ebül vagyunk.

Arany fordításait legjobban az dícséri, hogy nincsenek kiemelkedő szépségeik, mindenik elejétől végig egyformán szép és erőteljes. Pedig Dante után Shakespeare-t legnehezebb fordítani az egész világirodalomban. Sehol az érzelmeknek ekkora scálája, egyetlen darabban is, a hang változatossága, mely hol szójátékokká sziporkázik, tréfákat bugyborékol, hol éles és rövid, akár a dobszó, máskor virágokat hint. A mi csak agyán átröppen, nyomot hagy tollán; minden szó a szenvedély szülötte s a pillanathoz illő. Halomra önti a képeket, hogy, mint Hamlet mondja: e garmadához az Ossa egy bibircsó. Hasonlatai néha csak szárnyheggyel érintik a gondolatot; Riedl e szószerinti példán: „az elhatározás természetes színe el van betegítve a gondolat sápadt mázától" — rámutat: hány képes kifejezés forrt itt egymásba.[185] Máskor egy pöröly-ütéssel oly tömörré kovácsolja a sort, hogy szinte elmerül, mint a túlterhelt gálya. A nyelvben is teremt oly szörnyszülötteket, mint Caliban. Tág és új értelemben használja a szókat, főnevekből formál igéket, igéket jelzőkké nyomorít, szokatlanul ragaszt képzőt a tőhöz, önkényes jelentést ad a szavaknak, mintegy újjáteremti a nyelvet. Arany mindenütt követni bírja,

[185] Riedl Frigyes: *Shakespeare és a magyar irodalom*, — a *Magyar Könyvtár*-ban.

ahová Shakespeare geniusa magával vonja. Duskál a nyelvben; a ligetnek oly zengő synonymáit idézi föl, mint csere és pagony; el nem nyűtt szavakat éleszt föl: verdő szárny, makkopáncs; egész irodalmunkban ez egyszer fordul elő ez a kifejező szó: pőcsik, Osrickra; tövig faragja a jelzőket, mint „éh csikasz", „lobbant király"; vagy főnevet fordít jelzővé: „hejehujja vér"; bátor összetételei, szokatlan képzései vannak, mint: „a szem éghasgató gyöngye", „anyádnak méhgyalázata"; az oroszlánt „megmezetlenitni"; önkényes értelmet ad: „félhetetlen oroszlán"; új, erőteljes kapcsolatokat teremt: harangot zúdítni; a számkivetve mintájára alkotja ezt: „egyházkivetve"; igévé bontja a „szemrehányás" kifejezést: „mit hánytok én rám ily komor szemet." Radó kimutatta, hogy még a verselési szabadságok- és szabálytalanságokban is pontosan követi az eredetit, itt-ott elejtett trochaeusokkal, sorelnyujtásban. Egyformán sikerül neki Hamlet magánbeszéde meg a sírások otromba tréfálkozása, az athéni kézművesek bárgyú szóhabarékja épp úgy, mint a tündérek suttogása. Titánia lugasának festésében Shakespeare csupa rövid szavakat ejt, Arany merő kéttagúakat; úgy hangzanak, mintha apró virágok hullanának.

Van egy kies part, hol kakukfü nő,
Hol dús virányt rukercz s ibolya sző,
Fölötte sűrü lombból mennyezet,
Vadrózsa s gyönge jazmin fog kezet:

— s itt egyszerre a sor élére szökő *ringatva* szóval valóságos rengetést visz a versbe, hallani a zenét, a tánclejtés ritmusát, mely elszenderíti a tündérkirálynőt:

Ringatva ott szunnyad tánczczal, zenével
Titánia egy kissé minden éjjel.

Schlegel, aki pedig éppen ily gyöngéd helyeken tud a legművészibb lenni, itt utól sem éri Aranyt; szebb itt ő az eredetinél is; — s nem kevés ilyen helyet lehetne felmutatni.[186]

János királyból az egész fordításon át kihallatszik a had robaja, dobok pergése, a trombitaszó. Úgy látszik, ez a fordítás folyt tollából legkönnyebben, legtermészetesebben.

Hűség dolgában alig éri gáncs Aranyt. Alexander nagy *Hamlet*-tanulmányában, hol sorról-sorra elemzi *Hamlet*-et, felhoz nehány kis eltérést az eredetitől, melyek részben nem is hibák.[187]

---

[186] Schlegelnél:

Ich weiss 'nen Hügel, wo man Quendel pflückt,
Wo aus dem Gras Viol' und Maaslieb nickt,
Wo dicht gewölbt des Geisblatts üpp'ge Schatten
Mit Hagedorn und mit Jasmin sich gatten,
Dort ruht Titania halbe Nächte kühl,
Auf Blumen eingewiegt durch Tanz und Spiel.

Hol van ez a hiányjeles poézis Arany természetesen ömlő verseitől! A két utolsó sor az eredetiben:

There sleeps Titania, some time of the night,
Lull'd in these flowers with dances and delight.

[187] Alexander Bernát: *Shakespeare Hamletje*. Felhozza, hogy Horatio az őrhelyen Bernardo kérdésére azt feleli: „Teste, lelke az;" — A piece of him; lehetne-é ezt így mondatni, hiven: egy rész belőle? (425. l.)

Hamlet szava: Mint a fohász s szerelmi gondolat Szálljunk boszúmra = a *fohász* az eredetiben *meditation*, — ennek magyarul nem igen volna értelme (279. l.); hogy Polonius búcsújában e rész: Sajátod a kor s kéj, élvezd örömmel — szabad fordítás (428. l.). Kizökkent az idő; óh kárhozat! Hogy én születtem, helyre tolni azt — itt Alexander arra figyelmeztet, hogy a helyes hangsúly nem az *én*-en van, hanem a *születtem*-re való; Arany ezt ki is fejezi: a *hogy* elé felkiáltó jelt tesz, nem vesszőt (285. l.), a *születtem* után pedig vesszőt.

Radó Antal több eltérést elősorol, mint a nagy monologban e szavak: az *öntudat* belőlünk gyávát csinál, hol conscience = gondolkodás; kifogásolja, hogy Rosenkrantz a király kérdésére, mint fogadta őket Hamlet, azt feleli: mint kész udvaroncz, holott az eredetiben csak: Like most a gentleman; vagy hogyha Hamlet azt mondja apjáról: He was a man — Aranynál: ő volt az *ember* (nem, hogy: *férfi*); de a magyar azzal dícsér valakit: Ez aztán az ember! — Ember a talpán![188] — Az ilyeneket — Hamlet szavával — nagyon tűhegyre vennők, ha így vennők. Remek fordítás az, melyben 70 év alatt csak ilyen foltokat tudtak kipécézni.[189]

Másfelől Radó nagy fáradsággal átnézte a Schlegel-fordítás legújabb javított szövegét, a Conrad-félét, s „özönét" jelölte ki oly helyeknek, hol Schlegel félreértette Shakespearet, Arany nem. Radó, e fordításoknak buzgó és alapos búvára, elösmeri, hogy a műfordítás terén és Shakespeare-kutatásban sokkal gazda-

---

A „Lenni, vagy nem lenni..." monologban „az itt a kérdés" — az *itt* nincs az angolban; csakhogy magyarán így mondják (304. l.). Hibáztatja az őrült Ophelia első dalában (IV. felv.) a „pörge" kalapot, mert cockle-hat = kagylós kalap, zarándoké; csakhogy a dal sehogysem illik zarándokra.

[188] Radó Antal: *Arany János Shakespeare-fordításai. Magyar Shakespeare-Tár.* I. kötet.

[189] Nem minden hiba, amit annak néznek. Cholnoky Viktor a *Hét*-ben (1907 nov. 17.) Schlegel félreértése átültetésének nézi, ha Arany Hamlet atyjáról azt mondja, hogy „a szánas lengyelt (Polacks) megverte" (Hamlet I. 63—64. sor), holott — szerinte — arról van szó, hogy csatabárdját (poleaxe) a jégre sujtotta. Reichard Piroska rögtön helyreigazította, hogy a legtöbb kiadásban Polacks olvasható s Dyce Glossary-je is vitásnak mondja e helyet. (*Egyet. Philologiai Közlöny*, 1908 164. l.)

gabb német irodalomban „sem a Schlegel—Tieck-féle gyüjteményben foglaltak, sem az azóta megjelent egyéb fordítások nem érik el Arany fordításainak művészetét.“ Pedig Arany korában még nem volt annyi Shakespeare-magyarázat, szótár és lexicon, mint mai napság. Ő maga eleinte a Tauchnitz-kiadásból dolgozott; ebből készültek említett töredékei; csak Tomori útján került kezébe Delius magyarázatos szövege. Szász Károly, a leghozzáértőbb műfordító, hirdette, hogy „a Kisfaludy-Társaság büszkén és megnyugvással tekinthet vállalatára, s hogy *Hamlet, Julius Caesar, Coriolán* és a *Szent-Iván-éji álom* úgy van fordítva, hogy jobban egy nemzet nyelvére sincs.“[190] Riedl is azt vallja, hogy „hívebb Schlegelnél“, — shakespeare-ibb is nála.[191]

Radó Antal egyik tüzes szószólója annak, hogy a régi Shakespeare-fordítások egy részét át kellene javítni, részben újakkal kicserélni. Az eddigi kísérletek azonban nem nagy sikerrel jártak. Az új fordítók könnyen kikerülhetik az így összeböngészett hibákat, de kérdés, nem ejtenének-e máshol nagyobbakat, s utólérnék-e költőiségben nemcsak Aranyt és Petőfit, hanem e gyüjtemény jobb darabjait, Szász és Lévay munkáit is, kiket költői tehetségük mellett koruk épebb magyar nyelve is segített.

A Kisfaludy-Társaság Shakespeare-fordítása kibővítette Shakespeare ismeretét és hatását irodalmunkban. A Nemzeti Színház fölcserélte régi, nagyrészt német átdolgozások után készült sugó-könyveit a jó új fordításokkal. Shakespeare születésének három száza-

190 *A Kisfaludy-Társaság Évlapjai*, VI. 72. l.

191 *Arany János*-ban, 3. kiad. 288—89. l.

dos fordulóján Arany *Szent-Iván-éji álmát* adták, decemberig tizenegyszer, ami akkor nagy szám volt; ekkor írta Gyulai remek tanulmányát a darabról. A sietség s nagy készülődés idegesekké tette a játszókat. Egressy azt írja Szásznak: „... egyik hiba a másikat érte, szörnyü dúlást vittünk véghez a szövegen, a mi barátunkat, a fordítót, a ki jelen volt, desperátussá tehette. Azóta még nem találkoztam vele, de bizonyos vagyok benne, hogy kedélye ettől a kellemetlen hatástól egy hónapig sem fog megszabadulni".[192] Egressy ez előadáson Oberont játszotta, Puckot Szerdahelyi, a két szerelmes párt Fáncsy Ilka és Prielle, ifj. Lendvay és Paulay.

Radnótfáy intendáns *Hamlet* fordítását is sürgette Aranynál, kit a drámabíráló választmány tagjául is felkért.[193] Amint benyujtásáról értesül, rögtön (66 dec. 10.) ír a költőnek: „... óhajtanám azt legközelebbi előadáskor a Tekintetes Ur fordítása szerint betanittatni s előadatni", már dec. 21-én. A kézirat éppen a nyomdában volt; így Radnótfáy elhalasztotta az előadást.[194]

Iskolája Shakespeare a színjátszásnak és a dramaturgiának.

Irodalmunkban regényes színművei nyomán járt a Rákosi s Dóczy körül fejlett romantikus színi irodalom. Hatásának feltünedezését íróinknál egyenként s tüzetes pontossággal mutatja ki Császár Elemér, shakespeare-i indítékok beszövődését képzeletükbe, hatását a színművek minden fajára, még epikai és lírai költészetünkre is; így Vörösmarty színművein s epikai

192 Közli Bayer, II. 100. l.

193 Levele: 63 mart. 18., kiadatlan.

194 Levele, dec. 14., kiadatlan.

alkotásain, Petőfi *Őrült*-jén is a shakespeare-i ziláltságot.[195] Természetes, ha Aranyra több tekintetben hatott. Tárgyi mozzanatban Greguss, utóbb Alexander Bernát[196] az *A hogy' tetszik* indítékait nézték rokonnak *Toldi* méltatlan helyzetével; Riedl *Romeo és Julia* meg *Toldi szerelme* sírjelenete közt látott hasonlóságot. A jellemrajz ereje s a téboly festése volt a mintája ballada-hőseinél. Hatott drámai erejével, tragikai felfogásával is. Aranynak nemcsak balladáiban sok a külső mozgalom, a párbeszéd, a drámai jelenet. Érzelmeit sokszor egy-egy alakba önti, rájok ruházza, szájukba adja szerep módjára, ilyen *Rachel siralma*, a *Koldus ének*, az *Örök zsidó* panasza. Szemmel tartja alakjainak mozdulatait is, sokat egy-egy gesztussal fejez ki. *Keveháza* egészen balladai lüktetésű. *Buda halálá*-ban szinte minden párbeszédben történik; az egész kevés tömör jelenetbe van összeszorítva, mintha a színpadi dráma kényszerét érezné magán; a királynék versengése, Detre cselszövése, a két testvér párharca egészen drámai jelenet. *Toldi szerelmé*-ben is ilyen Miklós és Piroska találkozása a menyegző után. Császár Elemér a lyrai költeményekben is talál egy-egy Shakespeare-re mutató vonást.[197]

---

[195] Császár Elemér: *Shakespeare és a magyar költészet*, 1916.

[196] Az *A hogy' tetszik* átjavított fordítása előszavában.

[197] A *Honnan és hová?*-ban „Arany ép ugy lyrai monologba foglalta össze értelme nagy problémáját, a túlvilági életnek évezredes kérdését, mint Shakespeare a magáét Hamlet nagy monologjába". (247. l.) A *Rendületlenül* költemény e sora: „Szirt a habok közt, hűséged megálljon" párhuzamos *VIII. Henrik* soraival (III. 2.): „Az én hűségem, mint zajos habok Között e bércz, a vad hab ostromát Megállja", — csakhogy ez közkeletű kép.

Költői kifejezésein is nyomot hagyott a Shakespeare stílusa. *A honvéd özvegyé*-ben ez a sor: „alant porában a port — Rég elenyészté a verem", — amint Rachel a kis patakról beszél, mely a szívet hajtja, — *Toldi szerelmé*-ben, midőn a bú Endréért királyi ünnepét üli, s „fölveszi magára legszebb öltözetét" (VII. én. 23.), vagy Durazzo haláláról e szó: „Most a merész élet nem egyéb vértónál" (XI. 135.): az ilyeneket mintha Shakespeare darabjaiban olvasnánk.

A Shakespeare-kiadással párhuzamosan indította meg Arany Molière főmunkáinak kiadását. Molière első, névtelen fordításai az ezerhétszázas évek végéről valók, mint Shakespeare-éi. Később Simai Kristóf lefordította *Zsugori*-t, Rév-Komáromba téve át; Kazinczy a *Kénytelen házasság*-ot s *A botcsinálta doktor*-t, sok szabadsággal, Döbrentei *A fösvény*-t; Csokonai a verses színművekhez is hozzá mert nyúlni, a *Képzelt beteg* egy részletével. Az Akadémia *Külföldi Játékszín*-ében megjelent a *Nők iskolája*, Árvay Gergelytől, 1833; ettől fogva azonban Molière hallgatott nálunk.[198]

A Kisfaludy-Társaság újjáéledésekor az új tagok egyike, Kazinczy Gábor, nagybátyja hagyományát folytatva, Molière három darabját ajánlotta fel kiadásra, e három: *Tartuffe, A fösvény, Dandin;*[199] az utóbbit még ifjú korában fordította, a többire Toldy Ferenc biztatta.[200] Rajongója volt az irodalomnak, barátja Tompának, Szemere Miklósnak, Lévaynak; Arany is meglátogatta Tompával bánfalvai jószágán. Egy

198 Szász Károly: *Molière-fordításainkról.* A *Kisfaludy-Társaság Évlapjai*, VI. kötet.

199 *Évlapok*, I. 24. l.

200 Levele 58 febr. 2., Abafi *Figyelő*-jében, 1876 51. l.

balladáját dícsérettel említették föl a Kisfaludy-Társaság pályázatán, 1838-ban. „Számot vetve magammal, — írta, — legokosabbnak láttam, ha elpendülő gebeczkedés helyett az örökkévalóság embereinek leszek hű szolgája.“[201] Szónoknak rögtönözve is ragyogó tudott lenni, azon kor virágos modorában, de tolla alatt ‚a törődés kényszerítései után is különc alakba ömlöttek a szavak' (Lévay). Aranynak nem kevés baja volt vele, mint magukba zárkozott, érzékeny emberekkel s többé-kevésbbé műkedvelő írókkal lenni szokott. Kazinczy nem akarta munkáját „valamely szépirodalmi vagy drámai gyüjteménybe“ soroztatni. (Levele, 1860 dec.) Arany megnyugtatja, hogy a pártolói illetményt önálló kötetekben adják (61 jan. 25.). Kazinczy már 1860-ban fölajánlotta fordításait, de egyre halogatta a kézirat felküldését, ötször is átgyúrta; 62 nyarán adta be, s akkor is sok kikötéssel: hogy a correcturát ő végzi (pedig a másolatot sem nézte át), s hogy „máski birálatát, mint a Tiédet, nem fogadom el; de *azt* igen kérem“. Előbb szabadkozott, nehogy fordításait gyüjteménybe sorozzák, most maga kívánta, hogy a két kötet főcíme ez legyen: Molière vígjátékai, — mire Arany rögtön megjegyezte, hogy ezzel „mintha kötelezést vállalnánk — mi és te — az egész Molière kiadására.“ (62 aug. 3.). A Társaság nem is adta hivatalos bírálat alá, Arany azonban „baráti bizalmas közlés“-ként lapokra terjedő megjegyzéseket közöl vele. Itt is a szólam feszességét, a nehéz írott beszédet kifogásolja, mely „a dialógot kiveszi természetes folyamából“.[202]

---

201 Lévay emlékbeszédében, Évlapok, Új folyam, II.

202 Jegyzeteit és leveleit kiadta Abafi Lajos a *Figyelő*-ben, irodalomtörténeti közlöny, XVI. 81—99. l. Arany változtatásaira példák: *A fösvény*, I. 2. jel. Harpagon kérdéséről:

Kazinczy megköszönte a javításokat. „Azok még inkább láttatták velem kontárságomat. Követtelek, a hol és a meddig meggyőződésem engedte... Az izlésnek nincs kézikönyve, s ki az, kitől inkább szeretnék e téren tanulni, mint tőled? S tulteszem magam a delicatesse korlátain, hogy iránti jóságodat kibányászhassam." (62 aug., kiadatl.) Nyomdába *A fösvény* kézirata mégis csak novemberben került (Arany lev., nov. 4.), *Tartuffe* alapos átnézésére már nem is volt idő. (Arany levele, Abafinál, 62 okt. 2.) Arany váltig sürgette, hogy e köteteket együtt küldhesse szét a 62. évi illetménnyel, de bizony 63 nyaráig késett. A beszéden így is maradt valami tógás-cothurnusos, a fordító szónokiságából, de menti a kor nyelve, s hogy Molière köznapi társalgó nyelvét nehéz visszaadni.

Még javában folyt a munka Shakespeare fordítása körül, midőn Szász Károly javaslatára a Társaság kimondta, hogy Molière fordítását is folytatni fogja és teljessé teszi. Számos fordító jelentkezett, s az 1871. évi titkári jelentés szerint „felében biztositva e munkának díja is, a mennyiben födözését Orczy Bódog b. ur a Nemzeti Szinház részéről kitünő előzékenységgel fölajánlotta".[203]

Az új vállalat oszlopa Szász Károly, aki nyolc darabot fordít; mellette a Társaság legfiatalabb tagjai lépnek sorompóba: Berczik Árpád, Váradi Antal s

---

Mik a fukarok? — úgy érzi, mintha definitiót várna; ő ilyenformán mondaná: „fukar... mi a?" Dandinban a gyakori „*hogyan?*" „épen nem magyaros, Dandin itt például oly zavarban kell hogy legyen, hogy nem jut eszébe a personátus irodalmi kérdés. Én merném azt a szabadságot venni, hogy ezt rebegtetném Dandin úrral: „Mi... mi... mi?..."

[203] *Évlapok*, VI., 16. l.

Arany László, ki már a Shakespeare-fordításokból is kivette részét. Akkor, mint fiatal ember, azt fordította, ami neki maradt: a *Tévedések játéká*-t (1865); e darabnak ez volt első szöveghű fordítása, Toldy Ferenc bírálata szerint „szabatos, hű, könnyü, gáncstalan formáju". *A két veronai ifju* fordításában Egressy, Lukács Móric kitűnő hivatást láttak. Erejét aztán egy jelesebb művön mutatta meg, a *Sok hűhó*-n, melynek a Társaság már két fordítását vetette el, Ácsét és Fejesét; Arany Lászlóéról pedig Szigligeti nagy elismeréssel szólott.

Molière harmadik kötete 1869-ben jelent meg, benne *A mizantrop*, Szász Károlytól, és *A tudós nők*, Arany Lászlótól, alapos tájékoztató bevezetéssel. Arany László fordítását a *Jeles Irók Iskolai Tárá*-ba is fölvették, akkor még könnyebb folyásúvá dolgozta át; ma is legkitűnőbb műfordításaink közé tartozik.

Molière magyar kiadása már nem Arany igazgatása alatt folytatódott, de a kezdemény az övé. Ő 1865-ben, midőn főtitkárává választotta meg az Akadémia, lemondott az igazgatói tisztről, megszüntette a *Koszorú*-t is. Greguss titkári jelentése azzal enyhítette a búcsút: „kitünő társunk... megigérte, hogy a Társaságnak tovább is munkás tagja lesz. — Mind a Társaság, mind a haza köszönetet mond eddigi fáradozásáért, s mind a haza, mind a Társaság reméli további fáradozását. És nem reméli hiába, mert Arany János teljesíteni szokta, amit ígér".[204]

Arany hű maradt a Kisfaludy-Társasághoz. Ott olvastak fel kettőt utolsó balladáiból, ott mutatta be Gyulai *Toldi szerelmé*-t.

---

[204] *Évlapok*, II., 42. l.

X.

Arany elmélete az eposzról. — Belefog Buda Halálába. — A krónikák adatai s a költő leleménye. — A ‚korszerű' eposz és Arany újításai. — Az eposzi csodálatos, a jellemek. — Hasonlatai. — Nyelv, verselés, rím. — Toldi Szerelmének új tervén dolgozik. — Derültebb kilátás a jövőre.

Mint betegséget a levegőváltozás, úgy gyógyítja néha a csüggedést a körülmények változása: új helyzet — új remény. Arannyal is így volt. Új munkaköre, a lapszerkesztés, a Kisfaludy-Társaság igazgatása, belesodorta az irodalmi életbe, minden nyűge mellett is felvillanyozta munkakedvét. Író barátai körében maga is föléled, mint Csengerynek írta (60 júl. 9.) Szemere Miklós kedvelt hasonlatával, melyet *Buda halálá*-ba is besző: „Valamint a holt szén gerjed eleventül" (VII. 45. vsz.).

Fölélednek régi költői tervei; cikkeiben elárulja magát. Fájlalja, hogy „az elbeszélő költészet évek óta szomorú némaságban gyászol". *(Irányok.)* A *Szépirodalmi Figyelő*-be írt bírálatai során különös gonddal elemez epikai műveket, mindjárt az első évfolyamban hármat: Szász Károly *Trencséni Csák*-ja mellett Hebbel *Mutter und Kind*-jét, meg Wittgenstein csecsencz eposzát; tévedéseiken fejti ki saját felfogását. Mintegy újra beleéli magát az eposz elméletébe s önnön

erejének tudatába is. Szász művén az alakítás módjára tesz megjegyzéseket; Hebbel polgári eposzán arra mutat rá, „mivé lesz az eposz, ha napi kérdések uszályhordozójává alázza magát", ha a társadalom sebeibe bocsátja ujját, mi inkább regénybe való, — „az eposz sokkal inkább költői faj".

Fölteszi magának a kérdést: ‚vajjon az epopoea, a hősköltemény, úgy, mikép Virgil hagyta, gépeivel, csodáival, isteneivel stb. korszerű-e?' s abban nyugszik meg, hogy ‚a klasszikai formán kivűl az eposz különféle idomot ölthet' s ‚erőteljes élet' kínálkozik számára, ha a nép hagyományait, tündérregéit fölkarolva, „a nép formáiban, mégis nagy művészettel" újra teremti, hőseit a *Frithiof-rege* módja szerint ‚örök ifjuságra varázsolhatja'. „Teremtsetek jó eposzt — s az eposz korszerű."[1] A naív eposz terén „tetemes müveletlen, ámbár dús termést igérő vidék van elfoglalni való" (Hebbelről.). Dózsa *Zandirhám*-jának félbemaradt ismertetése hibáztatja a ‚légből kapott eposzt' — e kifejezést önéletrajzi levele végén is használja — s oly mondai alapot tart szükségesnek, „mely évszázadok során históriai meggyőződéssé, nemzeti hitté változott", hogy az eposz a nemzetnek, melyre hatni akar, ne csak jelleme, szokásai s erkölcseiben, hanem történeti s hagyományos emlékeiben is gyökerezzék. „A kor vezéreszméje, a nemzetiség, főképen az eposzra termékenyítő, mert a nemzetiség épen a multnak folytatása a jelenben és jövőben." (Hebbelről.) Zrinyinek is érdemül tudja be, mennyire nemzeti, Tasso pedig milyen kevéssé az.[2]

[1] V. ö. ez életrajz II. kötetének 33—34. lapjait.

[2] A csak vázlatban maradt *Összefoglalás*-nak *Tárgy és kor* c. fejezetében.

Mindez nemcsak tanulmányainak gyümölcse, hanem egyben saját felfogása az új kor eposza felől. Látni, hogy szeme folyvást nagy tervén függ: magát biztatja elmélkedéseivel, a korszerű és nemzeti vonás kiemelésével. Úgy érzi, ‚az ő könyve még nincsen megírva',[3] pedig a nagy nemzeti hőskölteméný gondolata, melyről első költői tervei közt ábrándozott, azóta sem hagyta el, s változott alakban tömérdek tanulmányt, elgondolást, sőt kísérletet követelt.

Ámbár a lap szerkesztése sok munkát, fennmaradásának bizonytalansága sok gondot ad, 1862 elején mégis belefog a hún eposz első tagjának új kidolgozásába. „E függő lét dacára — írja Tompának (jún. 20.) — koránsem aggódom itt oly sokat, mint Kőrösön aggódtam, pedig nyavalyámból nem épültem — csak megszoktam. Sőt annyira vagyok, hogy *vers* irásba fogtam, — nem a lap számára, hanem *nagy* munkába. Tavasz óta már több van 400 versszaknál, körülbelül mint az egyik *Toldi*. S bár lassan haladok benne, de azért megy, „nulla dies sine linea" sine 4—5 stropha. Már a nagyján átestem, ide s tova be lesz végezve ez az egy fogás (mert *(trilogia:* három *önálló,* de *összetartozó* egész). Hogy mi a tárgya, mi lesz a címe: az még *titok,* — Nem *Toldi,* annyit megsugok... Ha a *Figyelő* addig élne, míg ama munkával készen leszek, akkor nem bánnám, ha meghalna is. *Nem élt volna hiába.*"

Így szárnyal fel a mindennapi gondok közül költői hivatása, a mindennapi robotból a vágy, hogy régi tervét valóra váltsa. E levél azt is mondja: „ha az *első* (rész) elkészül, meg akarnám vele ütni a Nádasdy-

[3] *Mátyás dalünnepe*, 3. versszak.

féle száz aranyat, s az alatt *tutior* dolgozhatnám a többin". — Másnak nem szól róla; Tompának is csak akkor említi újra, mikor már készen van. (63 dec. 13.)

Most nem hagyja magát elcsábíttatni Csaba színesebb történetétől; már az egész kiérett benne s az elején kezdi, *Buda halálá*-val. Első kéziratán[4] a cím alatt a megkezdés ideje: *1862 február végén*, a legutolsó strófa alatt pedig a bevégzés napja: *Május 6-án, 1863*. Lázasan dolgozik. Minden ének végén megszámlálja a versszakok számát s hozzáadja az addigiakhoz. A Tompának említett 400 versszakot a VIII. ének vége már meghaladta, odáig 429 versszak összesen; tehát négy hónap alatt nyolc ének lett készen. Ettől fogva lassabban haladt. Laci betegeskedésén való aggódása hátráltatta; a lap átalakítása is *Koszorú*-vá, erre az időre esik.

Az egész mégis gyorsan ment: a tizenkét nagy ének (814 strófa) készen volt tizennégy hónap alatt. A terv az évek során kijegecült, a sok tanulmány elvesztette nyers adatszerűségét, önkényt rendeződött: a fővonások kiemelkedtek, a többi hátrahúzódott, mégis kéznél maradt, készen fölmerülni, ha szükség lenne rá. A terv hosszú érlelése a költött részeknek is megadta a megszokottság útján az epikai hitelt: régi

[4] Két kézirata van. Egyik, Arany László özvegyének ajándékából a Nemzeti Múzeumban. Ezen a címlap sarkába oda van írva: *Első impurum*. A másik példány, szintén az ő ajándéka, a debreceni collegium könyvtáráé. Végén ugyanaz a dátum. Tisztázat a nyomda számára; a megfelelő számú versszakok csoportja után mindenütt gondosan ki van téve: S. 1. — S. 2. (= Signetur 1. — 2. ív.). E példányból a jegyzetek hiányzanak; külön lapon lehettek s az elkallódott. A szövegbe be vannak írva számaik, más tintával s nem azonos írással.

terveit, töredékeit olybá vehette, mint valamely költői maradványt, mely alapul szolgálhat.[5]

Valóban így indul. Az első dolgozat azzal kezdődött, a mint Detre felbújtja Valamirt, azután Krim-

[5] Egy-egy vonást át is vesz régebbi dolgozataiból. Péterfy rámutatott, hogy pl. a II. dolg. ‚láng gyúl a lángról' hasonlata itt Buda beszédének fordulatává nő; az a stropha: „Zsákmánynyal a köpübe rakodva tért haza ... Választani raká mind Buda király elé" — most a VII. énekben egész jelenet. Az 53-iki dolgozatban: (I. én.)

Ott, hol napkeletre kanyarúl a Zagyva,
Gyült össze az udvar, mind kicsínye, nagyja;
Ott vala a város: Etele királyi
Lakóhelye, könnyed sátorpalotái.

Buda halálá-ban (I. ének):

Tisza-Duna sikján, Zagyva folyó mellett,
Sátora *egy dombon kék égre szökellett;*
Ez vala a város, ez Buda királyi
Lakhelye, *faművű* sátorpalotái.

Ez egész tájkép; a *faművű* Priszkosz szerint való. (Ipolyinál a 156. l. aláhúzta Arany Atli-palotájának Eddabeli leírását.)

Ugyane palotáról előbb:

Oly könnyűden volt az, csak fából, faragva,
Mesteri munkával díszesen kirakva.

Most:

Mintha csak a földből kelne egy-egy ága,
Tornyosan áll s cifrán: a puszta virága.

Így csiszolja ki azt is, a mit a régiből átvesz. (Péterfy Jenő: *Arany János eposzi töredékeiről. — Összegyüjtött munkái.* I. 282—85.)

A közbeeső strophában a költő nemzeti jellemző vonássá szélesíti Priszkosz följegyzését, hogy a palota fakerítése nem erősségre, hanem ékességre szolgál. (Riedl, 3. kiad. 228. l.), s hogy városokat építtet, de maga csak sátrak alatt lakik.

hildet. A másik dolgozat első éneke a hatalom megosztását beszélte el, epikai szélességgel; innen a két testvér vadászatára tért. Az új kidolgozás szintén ez eseményekkel kezdődik, csakhogy ami a régebbi szövegekben két-két ének, az most öt énekre bővül; bensőleg az egész mégis szűkebbre van fogva. Mellőzi Thierry adathalmazát, Etele hadait, Aquileját, Rómát, a catalauni csatát, Aétiuszt és a sok idegen nevet, melyekkel az első dolgozat bővelkedik; közülük, mint Kézainál, az egy Detre él meg.[6]

Félrébb hárítja a germán mondát, mely költői erejével előbb leigázta; Ildikó hátrább lép. Elveti a nibelungi versformát s magyar Sándor-verset tesz helyébe.

Megszabadul az idegen hatástól, mely képzeletében rárakódott a krónikák alaprétegére, mint áradó folyó iszapja a termő földre. Visszatér oda, a honnan kiindult: a magyar krónikákhoz, magyar hagyományhoz. A részletekben is Priszkosz közvetlen följegyzéseit, Ipolyi *Magyar mythologiájá*-t aknázza ki.[7] Kézai

[6] Riedl, aki a hún-monda elemeit szívesen vitte vissza külföldi származásra, Detre halhatatlanságát maga is magyar népi hagyománynak érzi. *Csaba és berni Detre a magyar mondában. — Philologiai dolgozatok a magyar-német érintkezésekről*, 1—7. l.

[7] Ipolyi *Magyar mythologiájá*-nak utolsó lapján e helyekre van utalás: „Vissza Atila" 75. l. — Etele és Leo u. o. — Csaba íre 77., 160., 253. l. — Halottak harca 77. l. — Csiglamező, székelyek 77. l. — Turul 72., 78., 80., 87. l. — *Csodaszarvas* 13., 147., 241. — Csaba testamentoma 13., 160. l. *A nőrablás* 71. — Catalóni remete 76. — *Keveháza* 152. — *Isten kardja* 154., 503. — Csaba mezeje 160. — *Táltosok jóstehetsége* 447. — *Isten personificatiója* 12. — *Világ fája* 326. l. — A kiemelt címszók *Buda halálá*-ba tartozó adatokra mutatnak.

két mondatát tűzi jeligéül: Buda túlkapását, amint az uralmának kiszabott határt átallépi, mire Atilla tulajdon kezével öli meg. Ez volt a régi terv hat énekéből a négy utóbbinak tárgya, most is ez a három utolsó éneké.[8] Ez adatokat — írja Salamon Ferenc — „a történetirás sehogy sem birja kapcsolatba hozni, vagy megfejteni"; Arany költeményében pedig „mindez úgy van felhasználva, hogy egyéni indokokra vitetvén vissza a száraz tény, lélektani következetességgel egymásból folyó lánczolatban válik egységgé".[9] Ehhez a költő új mondai elemeket von ki a krónikákból s kibővíti a régieket, mint a csodaszarvas mondáját (VI. ének); a görög követség egészen új, Isten kardja a régebbi tervben csak később van említve;[10] most e két utóbbi alapozza meg a lélektani fejlődést, három új éneken által. (VII—IX.) Ezzel a terv tizenkét

---

[8] A két régi dolgozat tárgyát *Buda halála* így használja fel:

I. dolgozat:	*II. dolgozat:*	*Buda halála:*
	I. Átilla és Buda. (Az uralkodás megosztása.)	I. Buda király megosztja öccsével az uralkodást.
I. Szász Detre. (Felbujtja Valamirt.)		II. Detre tanácsa.
II. Krimhilde. (Detre másik felbujtása.)		III. A tanács visszája. (Most nem Krimhildánál.)
	II. Átilla vadászni megyen. (Buda álma a csodaszarvasról, Hunorról, Magyarról.)	IV. A vadászat.
		V. Folytatás.
		VI. Rege a csodaszarvasról.
		VII. A követség.
		VIII. Etele álmot lát.
		IX. Isten kardja.
	A tervben:	
	III. Etele hadba megy.	X. Etele hadba mén.
	IV. Buda várost épit.	XI. Buda várost épit.
	V. Etele hazatérte.	
	VI. Buda halála.	XII. Buda halála.

[9] *Buda halála* ismertetésében, *P. Napló*, 1864; újabban *Salamon Ferenc irodalmi tanulmányai*. I.

[10] A harmadik részben, *Zoárd tanácsában*.

énekre bővül, ami méltóbb a tárgyhoz s arányosabb az utolsó taggal. Minden kitelik itt, mégis összébb szorul; kevesebb a személy, a mult emlegetése, szűkebb az idő s az események köre; a külső tág háttér, idegen nevek és mult események elsülyednek, minden a jelenben történik.

A második dolgozat, melynek kiindulása közös az új művel, ott vette fel tárgyát, hogy Buda, amint a hatalom reá szállt, megosztja öccsével, s „kilenc évig dicsően uralkodának így". Sem az osztály oka, sem később Buda megbánása nincsen indokolva. Az új kidolgozásban Buda már jó ideig élt a hatalommal, koros, mikor felezi uralmát, hozzá gyermektelen, — ő rá is így szállott Rofról a királyság.

Az új dolgozat drámai módon éppen e jelenettel kezdődik. Buda a régi kor és öreg emberek módjára külső tapasztalat, tárgyias példák segedelmével fejezi ki magát, régi vagy rögtönzött közmondásokban, rövid példabeszédekben, mikép a biblia. Magát az osztályt is e szavakkal teszi: „Légy te, öcsém, a *kard;* én leszek a *pálcza.*"[11] (Ilyen példákban hagyakozik a *Frithiof-mondá*-ban Bele király.) Vérszerződést kötnek, *szer*-nek is nevezik; mintegy előképe ez Pusztaszernek, a magyar hagyománynak, a király és ifjabb király viszálya szintúgy a magyar történet első századainak. Az áldozat körül szolgáló garaboncok, *nézők,* Ipolyi *Magyar mythologiájá*-ból valók, az oltár tetejére tűzött szent kard szintén.[12] A tülkök ünnepi búgása,

[11] Nem hasonlatok ezek, mint Loisch gondolja. *Buda haláláról.* — *Irodalomtört. Közlemények,* 1912. évi folyam.

[12] A költő jegyzetben utal rá. A *nézők*-nél Ipolyi (447. l.) Theophilaktosra hivatkozik, ki szerint a turkok papjai a jövőt is tudtokra adják, s a bécsi codexre, melyben Daniel 2. és

a serlegből az oltárra öntés Pollák Miksa szerint a bibliára mutat,[13] ámbár e mozdulat, teli edényből ivás előtt a földre loccsintás, ma is szokás a népnél.

Ettől fogva a költő magára van hagyatva, hogy leleményéből fejlessze az eseményeket, míg a legközelebbi történeti adathoz ér.

Már itt elejt két magot, melyek kihajtanak. Egyik, hogy a főknek kedvökre van Buda osztozása, „mivel öccsét nála jobban is szerették". — A másik egy előjel; a régibb dolgozatban a költő nem tudta elnyomni a Niebelung-ének módjára sejtető sóhaját: „Vesztére lőn utóbb is, mit jó végből akart"; — itt tárgyiasabban, mégis naívabban: az oltárról csapnak fel „vérharagos lángok", rosszat jövendölve.

A végzet mindjárt el is indul útján. Buda, határozatlan emberek módjára, másnapra megbánja, amit tett. Kapóra jő hozzá a fortélyos Detre. Arcáról olvas; a hálás vasallust adja, s álokoskodással kiforgatja Buda közmondásait, tulajdon szavait szegezi ellene. Buda a szándékról mint bokros paripáról, elszánásáról mint ellőtt nyílról beszélt s a mértéket dícsérte; — Detrénél vaktába kilőtt nyíl, lovasát levető mén válik belőle, s a mértéket emlegetőt hebehurgya tettről vádolja. Ő is közmondásszerű képekben beszél: tesznek-e egy lóra két nyerget, két tőrt egy hüvelybe?[14] Szemen

4. fejezetében a vulgatai szöveg papi nevezetei közt a *magus* így van fordítva: „az oltaron nezoc, a taltosoc". — A kardról Herodotos után írja, hogy a skythák áldozataiknál galyakból raknak máglyát s tetejébe szúrják az ősi vas kardot, mely Ares szent jelképe. (503 l.)

[13] *Arany János és a biblia*, 129. l.

[14] Ez a példa Turóci (II. 51.) és a *Budai krónika* szövegéből (140.) való, Vid mondja Salamonnak Géza ellen, hasonló helyzetben.

szedett példái egytül egyig Buda ellen szólnak, a mért ‚féke egyik szárát kiadta kezéből'. Félti saját jóságától, inti öccsétől, ki fölébe kerülhet. ‚Azzal Buda romlik, ha Etele épül' — ily mérleget állít. Merészen játszik az egyszerű öreggel. S megújabb színléssel, hogy Etel itt ne lássa, megy el a sátorból, mint aki idejöttével Buda féltéseért kockázatot vállalt.

Pedig egyenest Atillához megy, a tanács ‚visszájával'; ez a harmadik ének. Rosszkor háborgatja, éppen levelet ró tőrrel rózsafába, Ildikónak, mint egy népdali szerelmes. Nála Detre jobban felajzza elméjét, rókábban rágalmaz. Öreges aggodalomból szól, mint ki sokat látott, s a tegnapra siklik és Budára, hogy csak kislelkűség, nem szeretet vitte, s hogy már meg is bánta, az irígység bántja; mindent Budára ken, a mit ő súgott fülébe; közben a legravasszabbul folyvást óvja Etelét a fülbesúgóktól. Odáig merészül, hogy elevenére tapint: „A mi valál eddig, légy ezután fele." Mesterien űzi játékát, de megjárja vele. Buda nyelte szavát, Etele rázúdul, kitiltja magától. A vén képmutató térdre esik, köntöse szegélyét csókolja. Atilla haragja lohad, bár lelkében marad egy csöpp méreg.

A vén áskálódó itt sem hiába járt: fölverte a két hős szívében a gyanút, s megtanulta, hogy könnyebb dolga lesz Budánál; ő rá veti magát.

Atilla él új hatalmával, meghordoztatja a véres kardot.[15] A népnek kedvére van a had, melytől elszoktatta Buda lágy békéje. E tartós béke valóság volt; szerencsés felhasználását költői indítékul erősen hangsúlyozza Salamon Ferenc.[16] Etele a nép bálványa,

[15] Kézainál nyil (11. §); a költő az Árpádkori hagyományhoz fordul, ez is közelebb hozza.

[16] *Tanulmányai*, I. 138. l.

csak Buda szemében szálka ez a tette, mert most, békeidőn, az övé a *pálca*. (A *kard* és a *pálca* állnak szemben folyvást.) Rosszalja Detre előtt a vak lármát, mert máskor majd nem gyűlnek, ha kell sem; öreges aggodalmába egy csöpp káröröm is vegyül. Detre, már meghitt tanácsadója, olajat önt a tűzre. De Atilla minden gyanút elfojt, maga hívja bátyját a hadat szemlélni; súgja neki a jelt, mellyel forgását intézze. Öröm ez Budának, míg egy feléje vágtató csapattól meg nem retten, gyanút fogva, — s szégyenkezve hagyja abba a játékot. Így a jó szándék is balul üt ki köztük.

Eddig a negyedik ének. Etele szárnya nő, a szakadék mélyül. Mindez a költő leleménye, lélektani előkészítése a jövőnek.

A felkürtölt hadat Etele vadászatra fordítja. Erre Ildikó is eljön a hívó levélre, Aladár fiával.[17] Jötte dús pompáját meglesi Buda felesége, Gyöngyvér. Benne is az ura érzése visszhangzik: fél, hogy nyakára nő e „kegyelem-királyné".[18] Jellemző, hogy a kis Aladárt a paripáknál kell előkeríteni; apja játékból a levegőbe dobja. (E családi képet Hektor búcsúja mellé állították az *Ilias*-ban.)[19] Sok ily mai vonás ad

---

[17] Ez a név a gepida Ardarich nevéből válhatott Kézainál. Bleyer: *A magyar hún monda germán elemei. Századok*, 1905. — Moór Elemér: *Volt-e magyar hún-monda?*

[18] Salamon úgy veszi, mintha Ildikó *Buda halála* szerint csak menyasszonya lett volna Szigfridnek, pedig a 14. vszak gyermek-özvegynek nevezi; a IX. én. 43. vsz. is férjnek mondja Szigfridet.

[19] Reményi Ede, *Bpesti Szemle*, 91. köt. 141. l. — A családi jeleneteket látja Homerossal rokonnak Jancsó Benedek. (Abafi *Figyelő*-je, XIV.)

életet az elbeszélésnek. — Ildikó ‚ragyogó öltöny'-t vesz magára, úgy mennek Budához, aki Gyöngyvérrel *elébük megy.*

Hamar a két asszony szeme összevillant,
De csak a mig ember frissen egyet pillant,
Hidegen egymásnak azalatt benyelték
Ruháit, alakját, egész teste-lelkét.

Mindennapi jelenet; az éber költő még a ruhát sem feledi a vizsga tekintetből. Méltán emelte ki Szász Károly Aranynál a megfigyelő-képességet, s hivatkozott a német mondásra: Genie ist eigentlich Observationsgeist.[20] E jelenet a burgundi királynék találkozására emlékeztet, Wormsban, a templom lépcsőjén, a *Nibelung ének*-ben. (XIV. kaland.) Merő élet ez a színes szívesség: Gyöngyvér ‚csókzivatarja', s amint kedveskedve ölbe kapja a kis Aladárt, ez meg letörli a csók helyét arcáról. Ettől fogva még több az ellentét, a két asszony között is áll a harc. Etele a vadászaton kíméli bátyja hiúságát, Budáé mellé, de alább vonja sátrát, az első vadat is ő neki engedi. Estére szent a béke; a lakomán Budát Hilda kínálgatja, Gyöngyvér kisebbik urának kedveskedik.

Visszanézve, látni, mily nagyot haladt célja felé a költő e képzelt jelenetekkel.

Künn, a tábortűznél, hegedősök kobza zendül. Itt, a cselekmény pihenőjén, van beszőve a csodaszarvas regéje. Már a második dolgozatban rátette kezét a

---

[20] Ismertetését l. alább.

költő e gyönyörű mondára, melyet Kézaiban talált;[21] ki sem lehetne kerülni, hiszen Hunor és Magyar kalandja a közös eredet kútfeje. De ott elnagyolta; Ké-

[21] A forrást megjelölte Zlinszky Aladár: *Arany kisebb történeti költeményei.* I. *Irodalomtörténeti Közlemények,* XI. évf. 257. l. Fínoman mutat itt rá a naív életörömre, mely selymes fűnek, vadnak örül; ez a nomád élet; csak nemzetségfők vannak, akik alattvalókat tartanak; mindent fegyver szerez; feleséget is rabolnak. — A másik ősi énekben, *Keveházában* már nemzet van, hadi szervezet, hódításvágy; istenük van, papi rendjük. Így tudja éreztetni a költő a kultúrfok különbségét.

Ipolyi is többször említi e regét s az istenküldötte szarvast, mely Anonymusnál Bars vezérnek vára helyét megmutatja; szent Lászlónak a helyet, hol Vácott templomot építsen, stb. (147, 241. l.) Kézainál a monda két külön tagból áll; egyik, hogy a szarvast követik: „... venandi causa ipsos perrexisse, quibus in deserto cerva occurrisset, in paludes Meotidas illam insequentes fugit ante eos, cumque ibi ab oculis illorum prorsus evanuisset. — A szarvas nyomán a leventék dús földre találnak, hazatérnek atyjokhoz, elbucsúznak s visszatérnek Meotisba. Hat év multán akadnak ott — ez a monda másik tagja — Belar *„fiainak nejeire, kik férjeik nélkül gyermekeikkel sátrakban tanyáztak ott;* ezeket *holmijaikkal együtt* magokkal vitték." A gyermekek közt volt Dule alán fejedelem két leánya, kiket a vezérfiak választottak hitvesökül. Zlinszky a Priszkoszból vett részletekre is rámutatott. — A csodaszarvas mondája rokon egy epizóddal a finn-ugor Reghajnal-anya regéjében. (Munkácsy Bernát: *Vogul népköltési gyüjtemény.* II. köt. 2. füz.) — A nőrablás mozzanata Toldy Ferenc szemében „a szabiniai nők elragadása mondájával hasonló felfogást és népies forrást éreztet". *(A magyar költészet története* I. 37. l.) Petz Gedeon utal rá, hogy a hazai népszokásban több helyt a férfi leendő feleségét legalább képleg elrabolja. Ez előadás alapja szerinte valószínűleg a húnok eredetéről szóló külföldi mese, mely szerint a gonosz szellemek a pusztában kóborolva nőkre akadnak s tőlök származik a hún faj. (Petz G.: *A magyar-hún monda.* 29—30. l.)

zaihoz híven külön hagyta a monda két tagját; a szarvas-űzést, meg a leányrablást. Emezt Buda álmába szőtte be; magát álmodja Magyarnak, s testvére erővel elveszi tőle a nőrablás zsákmányát. Ez kilép a mondából, szinte Briseisre és Achilles haragjára kezd emlékeztetni, s éppen a származást ejti el. Most egész kis eposzt teremt belőle, tele szépséggel. Egybevonja a két kalandot; a fiak útját részint földrajzi ismeretekkel, részint népmesei vonásokkal színezi. A gyönyörű részlet, amint eltévednek s nem tudnak tájékozódni, Priszkosz leírásán alapszik, csakhogy elevenné s jellemzővé válik.[22] Egészen népmesei, hogy a kisebbik testvér mindjárt első este hazavágyik és mikor messzebb vetődnek, hol bátyja már tanyát verne, neki anyja jut eszébe, az ő fájdalmára gondol: „Anyám, anyám, meghalsz belé!“ Salamon Ferenc ebben kettős jellemzést lát: egyéni természetökön felül „a magyar és hún közötti nemzeti különbség van megszemélyesitve; a magyarban a honvágy és hazaszeretet, a húnban a tevékenység és kalandok szomja,“[23] Aranynál a daliák nem asszonyokat rabolnak, mint Kézainál, hanem lányokra akadnak, akik, a népmesék módján, épp

---

[22] Priszkosznál: Az Isztrosz folyó felé menve „egy rengeteg-födött tájra bukkantunk, melynek sok tekervényes zuga és csavarulata volt, s melyben a nap föltetsztekor, midőn azt hittük, hogy nyugatra megyünk, a nap keltét velünk szemben pillantottuk meg, úgy hogy a táj fekvését nem ismerők felkiáltottak, mintha a nap ellenkezőleg járna s nem azon tájt jelölné, mint rendesen“. — *Új Magyar Múzeum*, 1851, 553. l.

[23] *Irodalmi tanulmányai*, I. köt. 167. l.

tündérséget tanulnak.[24] Így fínomítja át a költő minden ízében a nyers hagyományt.[25]

Ez ének nem henye kitérés. Az eredet mondája, testvérpárról szól, mint Atilla és Buda, a testvérnemzet apáiról, a két nép rokonságáról, mi a hun történetet közelebb hozza mihozzánk s egyben előkészíti a végkifejlésre a magyarok örökségi jogát.

E multon andalgó béke nem tart sokáig. Követek jönnek, mint Priszkosz és társai, a byzanci császártól, a hadi készülődés hírére megengesztelni és szövetségbe hívni Etelét. Itt vesz fel a költő újra egy történeti foszlányt, hogy célja szerint vegye hasznát s tovább szője. Atilla csak ‚hű kard a Buda oldalán'; bátyjához utasítja őket, de oda nem mennek: „Buda már volt, a mi. Etele a *‚lészen'*." Atilla lelke, mint aluvó visszhang, ébred az ily szóra. Most még türtőzteti magát; átmegyen bátyjához. Az hátat fordít neki; a magát emésztő tehetetlen ember heves kitörésével ront rá. Etele ingerülten vág vissza. A lavina, mondják, egy hangra megindul, — a végzet is sokszor. Etele még egyszer lenyeli haragját, engeszteli bátyját, felezi vele

---

[24] Bud. Chron.: cum festum tube colerent et choreas ducerent. 9. l. Thuróczy, 76. l.: festum tubae colentes et choreas ducentes.

[25] Egy vidéki tanár 1878-ban levélben megkérdezte a költőtől, hogyan jön ki a költemény végén említett 108 ág. Arany a levélben idézett sorokhoz ezt fűzte: „Hős fiakból ketten-ketten", azaz hún is *egy*, magyar is *egy*, az 50 legényből hún is 50, magyar is 50. — „Két vezéré kétszer-ketten." Nem *együtt*, hanem *külön*. Hunortól is 4, Magyartól is 4. Addatur! T. i. a vezéreknek minden fia törzsfő lett, volt pedig nekik éppen *négy-négy* (aki nem hiszi, nézze meg a matrikulában!); a kisérőknek ellenben csak az *elsőszülöttje* lett törzsfő. Q. E. D. — A 108 nemzet megvolt a II. dolgozatban is.

a császár ajándékát, — észre sem veszi, hogy szavaiban folyvást az ő akarata diktálja a jövőt. Buda csak az ajándékot nézi, ‚maga fölött' érzi öccsét, s nála mindíg igaza van annak, kivel éppen beszél. Csupa lélektani vonás. Este Buda sűrűn hajtogatja a kupát, az asszonyokat is kínálgatja, akár egy falusi násznagy, — de mind a kettő az öccsnek kedveskedik, hogy őket is elvigye a vadászatra.

A követek járása határhegy a két testvér egyetértése és viszálya közt. Ettől fogva mélyebb mederben, nagyobb hullámokkal folyik a cselekvény. Négyesy ráismert e motivum csirájára a krónikákban, Salamon és Géza viszályában. Ott hasonló féltékenykedés van; ott is a *rex*-nél a *dux*-ot nézik többre; a görög császár is a herceghez küldi követeit; szerep jut a zsákmány elosztásának; a békülést ott visszára zilálja az ármányos tanácsadó, Vid. Négyesy e tervszerű fölépítésből a krónikában lappangó régi ének nyomát sejti, melyet Arany csalhatatlan érzéke fölismerhetett.[26]

A vadászaton Buda, még mámorosan, elhibáz egy bölényt, rázúdul a csorda. Etelének megjelenik Ármány, bátyja levágott fejét himbálva kezében; de ez árnyék ‚mint nap előtt holló' röppen át lelkén, megmenti Budát. Buda meg van győzve öccse hű szívéről; csakhogy közben a két asszony közt lángolt fel a harag, mert a Gyöngyvér solymát Ildáé széttépte;

---

[26] Négyesy László: *Árpádkori motivumok a Buda Halálában. — Philologiai dolgozatok a magyar-német érintkezésekről. 17—24. l.* Szerk. Gragger Róbert. Négyesy a dubnici krónikát említi, — innen vette tárgyát *Salamon* eposzához Szász Károly, — de Tolnai Vilmos kimutatta, hogy Arany a dubnici krónikából csak a budai krónikába átvett részeket ismerte.

Gyöngyvér ura sérelmének tövisét hordva szívében, egész élete megrontójaképen átkozza Ildikót. Buda friss hálája feleségére támad, Etele is kérleli asszonyát, adja cserébe a sólyomért magáét, — de az kitekeri a madár nyakát, úgy veti Gyöngyvér lába elé. Igazi krimhildi vonás. A nagy kibékülést elrontja e patvar.

E képzelt jelenet megint híd, fokozás két különálló mondai pont közt. Mert az öreg Isten e nagy próba láttán méltónak találja Etelét, hogy már birodalmát bírja; álmában karddal övezi fel; de, mint a népmesék- s mondákban, egy kikötéstől függ minden. „Úr az egész földön, ha ez egy hibáján": indulatán. Most válik kiszemelt, *végzetes* epikai hőssé; a föltételben van tragikumának magva; — ez ismét a költő leleménye.

Ilyen csoda-kardról sok ősi monda szól. Az Atilláéról Priszkosz azt hallotta, hogy Ares kardja volt, eltűnt, s ekkortájban egy ökör által fedeztetett föl. Priszkosz elveszett szövege nyomán Jordanes elmondja a kard feltalálását a pásztor és ünője által; tőle átveszi Callimachus és Oláh Miklós is. Mindezt felhozza Ipolyi;[27] máshol is említi, „majd istenküldött vezérlő állat által feltalálva, majd álmában magától a hadisten től felfegyverezve" (154. l.); e helynél Arany odaírta

---

[27] 503. l. Arany maga is ösmerte mind a két krónikást. Callimachusból vette *Az egri leány* meséjét; Oláh Miklóst forrásul idézi a *Daliás Idők* első dolgozatában. Oláh leírását Arany aláhúzta. Jelet tesz Ipolyi 82. lapján is, Gaal egyik meséjének említésénél, melyben hófehér hajú ősz hoz a királyfi elé álmában két kardot. Oláh össze is kapcsolja az álommal a kard föllelését: „dum quadam nocte per quietem vidisset se a Marte armari, *postero die* quidam gregariis... etc."

a lap szélére: „egyesitni, elébb álom, aztán kard".[28] Így az álom hirtelen betelése fokozza a csodálatosságot.

Alig mondja el álmát a jósoknak Etele, s alig fejti meg a táltos, hogy isten kardjának épp most az ideje napfényre kerülni, mikor immár hozzák. A krónika maga is azt mondja: Atilla úgy érzi, e kard neki a világ leigázására adatott,[29] Buda kardja helyett most Haduré van kezében. „Vág vele a négy anyaszélnek", — mint a koronázó dombon; ‚világ pörölyének', Hadúr választottjának érzi magát; a nép leborul előtte, mint egy istenségnek. Budával most még lejebb száll a mérleg serpenyője. A kardhoz mindjárt lelemény fűződik. Az üres sátorban Krimhild leakasztja, fia derekára köti; fia és ez a kard lesz majd eszköze, hogy Szigfrid haláláért testvérein bosszuját megállja. A gyermek csörömpölve maga után húzza a nagy szablyát, ki a sátor elé, megbotlik benne, elesik; Gyöngyvér rárivall a gondatlan anyára; Buda, kinek lelkén újdon sebe ég, most felesége pártjára kél. Így lepi meg őket Atilla; újdon-új gőgjében kész a szakításra, fölszedeti sátrát.

Így lesz e kard rögtön viszály okozója, immár végzetes viszályé. Atilla a hübrisz tetőpontján, Krimhild, szerelem helyett csak boszúját szomjazva, isten-kardja egy gyermek kezében, aki ezzel fogja

[28] A megálmodást Jordanes is említi; l. Petz Gedeon: *A magyar hún-monda.* (51. l.) E kardot a monda szerint Salamon király Otto bajor hercegnek ajándékozta; későbbi gazdáját e kard átszúrta. (U. o.)

[29] Callimachus: „sibi destinatum... gladium, veluti subiugandi a se orbis terrarum pignus et subsidium". — Ehhez talán Bonfin adott egy ötletet, akinél Atilla születése előtti napon anyja azt álmodja, hogy amint a gyermek állni tudott, Mars lejött az égből és karddal övezte.

megoszlatni a hún birodalmat Krimhild csatájában; a két testvér elhidegülése, ami már is megszegi a csoda-kardhoz kötött feltételt: ennyi a szín és mélység e képzelt jelenetben.

Budának az elkeseredés meg Gyöngyvér asszonyi furfangja, aki urán önti ki, ami Krimhildre forr benne, rossz tanácsot adnak; pártot szerez kincsén, s a kádárt elküldi Eteléhez a kardért, mert őt illeti; indulatában felesége iménti szavait ismétli. A követ épen lakomára nyit be Atilla sátrába;[30] ének szól Kevéről s a törpe Czerkó nevetteti őket, a Priszkosz Zerkonja.[31] A megijedt kádár tréfaképpen adja elő Buda üzenetét; nevetnek is rajta. Másnap Etele hadra kél a görög császár ellen, a történet szerint is. (Erről régebben a költő balladát kezdett, *Két éles kard* címen.) Ez az ének, a X., zsúfolt cselekménnyel, melyekhez csak Priszkosz leírása nyujt némi adalékot.

---

[30] Etellak elnevezését e könyvből vehette a költő: Révész Imre: *Etel laka, vagyis Atilla birodalmi székhelye.* — Debreczen, 1859. Telegdinél.

[31] A sátorváros leírása Priszkosz szerint megy, a lakomáé szintén. Czerkó zagyva mondókája Erdélyinél, *Népdalok és mondák* I. 170. l. Az ének végén a két festői sor Etele indulásáról szintén Priszkoszból való: „A mint Attélász ezen faluhoz ért, lányok jöttek elébe, soronként lépdelve egymás után fehér patyolat fátylak alatt, melyek igen hosszan terültek, hogy külön-külön mindegyik fátyol alatt, melyeket mindkét felől asszonyok tartottak fölöttük (sok ilyen fátyolt tartó asszony volt pedig), két vagy több lány is lépdelhetett skütha dalokat énekelve." Ez a leírás elevenül meg a két festői végsorban, még pedig egy ritka költői figurával, chiasmussal: alany és állítmány nem sorban következnek, hanem felváltva, keresztben (mint a görög X betű szárai):

Ő neki útjában hintenek és fűznek
Fátyolivet a nők, virágot a szüzek.

Szinte *Macbeth* rohanó jeleneteire gondolunk, melyeket Schlegel az órasúly lezuhanásához hasonlított.

Etele távollétében megnő Buda mersze. Detre kitanítja, kit hogy' kenyerezzen le, méz-beszéddel, kincscsel. Arany emberismerete egy futamban az indulatok egész scáláján játszik: a kapzsiság, irígység, félelem, sértett hiúság, elégedetlenség billentyűin; egyesek sokallják Etele nagyságát, mások a békés, régi jó időkre gondolnak, Buda lágyságára. Ily természetesen veszi a költő, amit a történelem az Atilla keménysége ellen zendülőkről, Buda részességéről beszél. Köztük Buda fölbátorodik, ifjul; régi vitéz korát emlegeti, kész akár megvívni öccsével, — mintha fonák előérzet szólana belőle. Ám a szalma-láng lohad; félsz lepi meg híveit, eszükbe jut Etele; a félelem tanácsára falak közé húzódnak, Aquincum romjai közé. Ezzel a lélektani okkal épül a költőnél Buda városa. A Névtelen Jegyző szerint Atilla építtette föl e várost, s míg odajárt hadban, Buda a maga nevét adta rá, ez háborította fel öccsét. A költő változtatása indokoltabb, közelebb simul a valószínűséghez.

Budában megfogan Detre elejtett szava: „Ott a győzödelem, hol az istenkard van"; ellopatja Atilla sátrából. Atilla e hírre rögtön haza indul; az elorzott kard az isten segélyétől, világhódító hivatásától fosztja meg. A fők elébe mennek, Detre is közöttük. Meg sem áll Buda városáig. Beüzen: nyissa meg a kaput, adja ki a kardot. Buda visszaüzen: jőjjön maga érte. El is megy, egymaga;[32] a kapu bezárul mögötte. Buda elhűl tőle, féltében kirántja az elorzott kardot, de az ő

[32] Ezt a királyok korából Imre és Endre analógiájának nézi Riedl.

kezében nem egyéb acélnál. Öccse kiüti kezéből, Buda megfut; Atilla vak hevében belemártja kardját. Így szépíti meg a költő a krónika hírét, hogy *orvul* gyilkolta meg. Atilla tompán eszmél; a végzetes kardot húnok dicsőségére emeli, de hadak ura isten szeméből könny csordul, látván a hősnek és népének betelő végzetét. Ezzel Atilla tette az isteni igazságosság ítéletére van bízva, s megvetve alapja a jövő történésnek.

A Buda és Atilla közt folyó történet ezzel be van végezve; e mű magában kerek egész. A krónikák ellentett két fő adata: a testvéri osztozás és a testvérgyilkosság között a hézagot s az ellenmondást a költő látszólag különálló és közömbös adatoknak, minő a görög követség és a bűvös kard, gondos kiformálásával és beillesztésével, máshol leleménnyel és lélektani indokolással hidalja át. „Költött Eteléje félig a történeté is" — úgymond a történettudós Salamon; — „nagy kegyelettel volt az anyag iránt s az bámulatos engedékennyé lett a művész alkotó keze alatt". Az egész eseménysor természetesen s folyvást fokozódva fejlődik a végkifejlés felé; oly világosan lehet összefoglalni, mint a terv-vázlat teszi: „a körülményekben rejlő végzetesség által, melyet Detre ármánya elősegit, Etele odasodortatik, hogy bátyját Budát megöli". E körülmények és végzetességük jobbára a költő leleménye, vagy legalább alakítása.

Arany nem csupán a tárgy nehézségeit győzte le; egyben sikerült példát adnia egy sokat vitatott kérdésben, melyhez maga is hozzászólt: ez az eposz korszerűsége.[33] Az újságra mohó európai irodalomban ketten fordulnak ez időben az ősi hagyományhoz, az epikai

[33] Hebbelről és Dózsa *Zadirhám*-járól írt bírálatában. L. e mű II. k. 33—34. l.

formát megújítva: Tennyson és Arany. Szász Károly, a *Király-idyllek* fordítója, rá mutatott a multhoz való közös vonzalmukra s alakjaik plastikusságára,[34] csakhogy az angol költő szinte kiméli olvasóit a felindulástól, képeit lazán illeszti egymás mellé; Arany mélyebbre száll a mult ismeretében s alakjai lelkében egyaránt; erősen drámai jeleneteket alkot. Arany nem oly ‚több-kevesebb romanticai vegyülettel modernizált' eposzra gondolt, minőre *Childe Harold*-ot, *Onegin*-t, a *Frithiof-regé*-t hozta föl, hanem erejét valódi eposzban tette próbára, mely mégis „a hangra és a feldolgozás modorára teljesen eredeti, ... egészen elüt az idegen népek hasonló termékeitől". (Riedl.) Az iskolában, *Széptani jegyzetei*-ben ő is azt tanította, hogy az eposz tárgya az egész nemzet, vagy nagy kör életére kiható esemény, mint Virgil- és Tassónál, vagy *Zalán futásá*-ban. *Buda halála* annyiban ilyen, hogy megnyílik az út Etelének nemzete fölemelésére, — a végkimenetel azonban, halálával népének pusztulása, a trilogia végső tagjára van fenntartva. *Buda halála* mégsem teszi *részlet* hatását, oly kevéssé, mint valamely csonka antik szobor, melynek szépsége egész gyanánt hat. Nem is Virgil és Tasso harcos és kalandos eposzai lebegnek szeme előtt, hanem olyan példák, melyekben az események szűkebb körből hatnak ki a nemzet sorsára. „A *Nibelungen* tárgya — úgymond — egy uralkodó hősi család és egész nemzedék irtóztató kipusztulása"; ehhez hasonlatos *Buda halála*. Az *Ilias*-t is úgy magyarázta, hogy tárgya csak Achilles haragja ugyan, de ez döntő hatású a trójai háborúra, az pedig fontos a görög nemzet életében. Így hat ki Atilla és Buda testvér-

[34] Szász Károly: *Arany Jánosról.* — *Pesti Napló*, 1877 dec. 25., 354. sz. (A mellékleten.)

viszálya népük jövőjére. — Ily tárgy maga is bensőbb, egyénibb és lélektanibb, jobban leköti az érdeklődést a hadi mozgalmakkal tele eposzoknál. Igyekezett is eposzát mind külső, mind belső tekintetben természetessé, egyszerűvé, józanabbá tenni. Nem is nevezi epossznak, hanem hún regé-nek. (Salamon mindjárt észrevette, hogy „alkalmazkodott az ujkori izléshez".)

Bátor kézzel nyúlt a poétika formai szabályaihoz. Elhagyja az úgynevezett propositiót, a tárgy bejelentését, mely Virgiltől Zrinyiig a „Fegyvert s vitézt éneklek" hangját ütötte meg. Az első dolgozat még közel járt ehhez: „Ama titkos ármányt kezdem énekelni..." ; a másodikban már hangulatosabb: „. . . megszólal egy rege". Most az idő vén fája, az avar, a tünődés: csupa hangulat; e hangulatból meríti ihletét;[35] ezzel fölöslegessé válik a Múzsához való szokott fohászkodás. Négy krónikás hangú sor után egyszerre élő jelenetnél vagyunk. — Mellőzi a sereg-számlát szintén; nem is robognak nála seregek, ámbár harcos nép közt járunk.

Legkényesebb pont a régi eposzi gépezet, a machina. Azt tartotta, hogy ez a mondákban volt meg, melyekből az eposz alakult; mert az eposz hőse rendesen felsőbb akarat végrehajtója, az vezérli, segíti, s a csodásnak a fönség mellett az a célja, hogy „a nagy

[35] Gragger rokonnak nézi ezt némely keretes elbeszélés azon fogásával, hol a szerző régi könyvben olvassa, amit elmond. *(A német keretes elbeszélés. Bpesti Szemle,* 144. k. 408. l.) Harmos az Ygdrasil-fára gondolt, mely inkább az Aranynál is említett „Világ-fájának" rokona. *(Egyet. Phil. Közlöny* 1911. évf. 446. l.) Vörösmartynál van ilyenforma újítás, a *Tündérvölgy*-ben, de józanabb képben, kevésbbé hangulatosan; a lángképzelődést említi, — „A mit fül nem hallott, a szem meg nem jára, Azt én irva lelém lelkem asztalára."

esemény intézésében működő láthatatlan kezet mintegy láthatóvá tegye".[36] E felsőbb kapcsolatot a keresztény eposz is megtartotta; Tassónál angyal hozza le a hősnek a mennyei parancsot, Zrinyinél is az indítja el a cselekvényt. Ritka az annyira emberi eposz, mint a *Nibelung-ének*. A mi ősmondánk is megőrizte a hazába vezérlő csodaszarvas meg a világhódításra adatott kard hagyományát; bajos lett volna e két becses költői elemet mellőzni. Megrója azonban, hogy „a *Gerusalemme* dalnoka bővebben is bánik a csodással, mint a valószínűség, melyet eposzban sem szabad nagyon elveszteni szem elől, megengedné".[37] Közelről szemügyre véve mintáit, azt látja, hogy „eposzi használatban a csodás majd nyilt, midőn semmi kétség, hogy természetfölötti erő munkál, majd elfátyolozott ... néha a költő maga sem dönti el, természetes úton vagy isteni erő által történt-e a szóban forgó esemény".[38] Ő természetesen ‚elfátyolozza'. A csodaszarvas regéje ősi énekként van beszőve. A világhódító kard regéjét azonban föl kellett vezetni forrásához, eredő helyéhez. Pogány mythologiánk híjában a költő a Vörösmartyn át eposzi hagyománnyá lett dualismushoz s kifejező elnevezéseihez folyamodik.[39]

---

[36] *Széptani jegyzetei*-ben és a *Zrinyi-* és *Tasso*-tanulmány töredékeiben, *Mese és gépezet* fejezetben.

[37] A *Zrinyi- és Tasso*-tanulmány töredékei közt. *Mese és és gépezet.*

[38] *Zrinyi és Tasso* tanulmánya elején.

[39] Erdélyi János Vörösmartyról írván 1845-ben, azt mondja: „És ha fog még találkozni költő, kit szinte úgy meghat az ősi dicsőség szerelme, mint Vörösmartyt, ne törődjék a *gépek* alkalmazásával, hanem legyen szabad a nyomon, mely előtte ezennel törve van." Arany ezt olvasta, adott is rá. V. ö. e mű I. 97. l.

Hadúr és Ármány csinált neveinek ismételgetését azonban, a mennyire lehet, kerüli; az elsőt öreg istennek, a másikat Manónak nevezi többször. Mindegyikük csak egyszer jelenik meg, és csak Etelének, s korunk józan ízlése szerint álomba, visióba burkoltan. Ármány lehetne puszta kisértő gondolat; leírását csak az eposzi hagyomány s az egyensúly kivánhatta Hadúr mellett.[40] Sokkal művészibb Hadúr leírása. Vörösmartynál kalpagja, kaczagánya van, „nap ragyog arcában", s ha „előragyog a felső levegői határból, Villámsujtásként látszik nyoma" ... (*Zalán futása*, III. én.) Ez képtelen kép. Aranynál alapjában a magyar mesék ,ősz, jámbor, öreg férfia, ősz haj- s hason

---

[40] Ipolyi könyvében Arany megjelölte a helyet, hol Ormuzd és Ariman mint a jó és rossz szelleme vannak említve (25. l.). Nemere mellett is ott van irónjának nyoma (136. l.). Ármány leírása Ipolyinál (49—50. l.): „Nagy, mint hegy... két vadkanfog lóg ki szájából, szemei hasonlók a vérforrásokhoz! (Aranynál: „Torony .... agyara lóg hosszan, szeme vérben ázik.) Szája mint a repedt ég, midőn tüzes istennyila szalad ki belőle. („Nyelve, miként villám, tüzesen cikázik.") Vörös lángoló szakállal, melynek minden szála egy-egy taréjos kígyóvá változik. („Üstöke lángot hány, övig ér szakálla, Vértarajos kígyó minden egyes szála.") — Zrinyinél Alektónak „Kigyókból áll haja s kötelőznek fején, Dohos kénkőpára jön ki rut gégéjén." Egy vonás Ármányon Tassóból való; Aletto furia Rináld alakját öltve föl, „levágott fejét bal kezében szoritja" (VIII. 59—60.); erre Loisch János mutatott rá, arra is, hogy ezt Arany fel is hozza a *Zrinyi és Tasso* tanulmányban. — Loisch János: *Buda Haláláról*. — *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1912. I. füz. Ily testi leírásra epikai példák csábithatták a költőt; tudott Macbeth-i döbbentő látomást is idézni: Buda pártosai közül

Nem látja sok ember, de ki látja, szörnyed:
Etele arczát, a bosszuálló szörnyet!

hosszú tisztes szakállal' ,mint Ipolyi írja (12. l.), de a biblia s a művészi képzelet fenséges vonásai vannak alakján. Sátrában ül aranyos karszékben és megnyiladozik az egek kárpitja — ez mind bibliai.[41] Szakálla fehére alácsordul — Jeremiásra gondolunk a Sixtina mennyezetén. Széke mellett pajzsa, lába előtt tegze, ,tűznyilai': mint egy Zeus-szobor. A végzet rovása változhatatlan, mint az ananké, fátum; ez is classikai. „Egy szemfordulásból világot megnézte", mint Zrinyinél. Az ,acéltükör-szem' magyar babona;[42] a nagy adomány, mely egy kikötésen megdől, népmesei; a „világ-fája", melyre a végzet fel van róva: az Edda Ygdrasil-jának rokona, hajtása, de Ipolyi magyar mesékben is tud fát, melynek gyökere a pokolba ér, ágain városok vannak, s ha kidől, vége a világnak.[43] A két „tűzlegelő szélparipa" szintén a mesékben termett, de a kétlovas hadszekér, melyet maga hajt a harcos: — görög. A jelenetet mély hangulat fogja közre: előbb az aluvó világ éji nyugalmát érezni; a szellemjárásra fölérez az alvó, s még mélyebb álomba merül, — ezzel az egész álomszerű. Bár Hadúr földreszállása valóságos jelenetnek van leírva a szín és elevenség kedvéért, mégis csak látomás: Atilla mint álmot beszéli el az álomfejtőknek; a rávezett kard nincsen is derekán, hanem a mezőn kerül elő; csodálatossága nem több, mint egy álom betelése, különös véletlen; így is erős hatással lehet az álom- és csoda-hívő lelkekre. Már Szász Károly méltányolta, hogy Hadúr „megjelenése kettős értelmezést engedő: álomban, — s a költői leírás ereje által

41 Pollák Miksa: *Arany János és a biblia*, 131. l.

42 A költő maga tett hozzá jegyzetet.

43 Ipolyi, 326. l.

oly tisztává és nagyszerűvé téve, mint igazi valóság".[44] Mitrovics Gyula finoman fejtette föl, menynyire nem ellentmondás ez a sokszerűség, hanem tudatos kitervelés, hogy összemossa az álom és csoda határait, abban a rejtelmes lelki szürkületben, mely a mondák levegője.[45]

Óvatos művészettel az egész cselekvényt úgy fonja a költő, hogy égi beavatkozás nélkül is megállhatna, mégis a végzetet érezzük lebegni az események fölött.

Bensőbb tekintetben is sokban eredeti és újító. Mellőzi a csaták és párviadalok rajzát; a csataképeket, „hol üté meg Kamber Robogót, fején vagy térdén", már Vörösmartynál megsokallta Erdélyi János.[46] Aranynak e részben különben is teljes erejét, az olvasó minden érdeklődését Krimhild csatájára kellett tartogatnia. Ő lelki küzdelmeket rajzol, mondhatni elemez. Műérzékéből kifejlett elve — mondja Négyesy, — „hogy ne a külső bonyodalom tarkaságában, hanem személyeinek lelki történetében keresse az érdeket"; már *Toldi*-ban is „minden erőmutatványának lelki inditékait adja".[47] Arany maga is hangoztatta, hogy „a viszonyok *külsőleges* természetének meg kell hátrálni a *benső* drámaiság mellett". (Szász *Csák*-jának bírálatában.) E művészete *Buda halálá*-ban ér tetőpontjára

[44] *Budapesti Közlöny*, 1867 77. sz. jún. 13.

[45] *Buda Halálának csodás elemei az aesthetika és a lélektan szempontjából.* — *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1915. évf. 256—275. l.

[46] Az *Irodalmi Őr*-ben 1845-ben közölt tanulmányban, melyet Arany ismert. (E mű I. köt. 97. l.) Újabban: *Pályák és pálmák*. 274. l.

[47] *Négyesy* László: *Arany művészete és elmélete.* — *Budapesti Szemle*, 1917, 170. köt. 357. l.

és a balladákban. Ady a költő legjobb balladájának mondta *Buda halálát*.[48] Alakjainak minden lélekrezdülését figyeli, egy percre sem hagyja magokra őket, üterükön folyvást rajta tartja kezét. Riedl szerint a modern regény beható jellemzése van itt átvive eposzba.[49] Terjengős leírások helyett alakjait beszélteti, cselekedteti; minden előttünk történik, nemcsak a külső események, hanem a lelki változások és kitörések is; szinte az egész drámai jelenetekből áll, melyeknek nem puszta hallói, hanem nézői, tanúi vagyunk. Az olvasó feje fölött nem úszik folyvást nagy események terhes föllege: a történeti jelenetek családi képekkel váltakoznak. Ez változatosságot hoz a hangulatba és hangba. „Epikusnál ennyi tartománya a hangulatoknak ritkaság" — mondja Négyesy.

Az erős drámaiságot Greguss Shakespeare hatására akarta visszavezetni, így vált volna belőle „drámai epikus", aki „erős lélektani jellemzésével s nagy vonású rajzaival az eposzi formában is drámát, *Buda halálában* és balladáiban tragédiákat ír".[50] Ez a saját könyvében való elfogultság túlzása; ámbár igaz, hogy Aranyban különösen erős a drámai érzék, mintha fiatalkori színműírói tervei teljesülnének ki. A tragikai színezetre indokoltan mutat rá Gyulai Pál: „Arany nagy

---

[48] *Strófák Buda Haláláról.* — *Nyugat*, 1911, 32—34. l.

[49] A „modern bensőséget" egy Jézus-társasági atya mondta ki először a műről, Arany eposzainak korszerűségét vizsgálva, a kalocsai érseki főgymnasium 1876—77. és 78—79. évi értesítőjében.

[50] *Shakespeare pályája*, 405. l. — Erődi Dániel *Buda halálának széptani tanulmánya*, 1876, szintén ilyen túlzással írja: „...nem epos, hanem eposi formában előadott dráma." A könyvről Angyal Dávid írt tanulságos bírálatot Abafi *Figyelő*-jében, I. 223—28. l.

epopoeája epiko-tragédia lett volna, s nem hasonlított volna a szokott műeposzokhoz, melyekben a végzetes hős fölemeli nemzetét". „A tragédiában csak a hős bukik, itt az egész nemzet, vezére bűne miatt . . . egy nemzet sorsa az egyénhez van kötve, ki teljes képviselőjévé vált, — ime a tragédia az eposzba oltva."[51] Beöthy Zsolt szerint „népe és ő sokkal inkább egyek, mint bármely eposz hőse nemzetével", „népének nagysága egészen az ő személyes nagyságába látszik olvadni".[52] A tragikai mag megvan a mondában, de Arany talált rá,[53] ő formálta ki a bűn és bűnhödés összekapcsolásával tragikus hatásúvá. Az indulat fenyegető háborgása, a fölkeltett baljós előérzet feszültebb és mélyebb hatású az epikai nyugalomnál; ily hős több érdeket kelt a könnyen boldoguló epikai hősöknél.

A drámai hatást a cselekvény összpontosítása s az alakok élénk jellemzése okozza.

Az egész történet öt főszemély között folyik; ennyit részletesen és elevenen bírhat a költő rajzolni; az olvasónak nem szükség egész névsort, terebély családfákat kísérni figyelemmel. Szász Károly szóvá is tette, hogy a műnek „kevesebb alakja van, mint valaha eposzban találtunk", pedig öt-hat személy „nem idézheti elő azon megdöbbentő benyomásokat, mint a hol hősök egész csoportjai dulakodnak".[54] Arany viszont éppen azt jegyezte meg Szász *Trencséni Csák*-jára —

---

[51] Emlékbeszédében.

[52] *A tragikum.* Az epikai és tragikai jellem c. fejezetben.

[53] Erről s a monda egyéb feldolgozásairól Sebestyén Gyula: *A magyar honfoglalás mondái*, II. köt. végén.

[54] Arany *Összes költeményei*-nek ismertetésében, a *Budapesti Közlöny* 1867. évi 27., 29., 77., 79., 95. számaiban; az idézett rész az V. közleményben.

már a barátilag közölt tervvázlatra is, később bírálatban —, hogy „a költemény legfőbb baja a tények és szereplő egyéniségek roppant halmazából ered, melyek közül amazoknak *cselekvénynyé*, ezeknek *jellemmé* fejlesztésére szűk a tér, az idő", s hogy „derekabb eposzirók nem rajzolnak jellemet *hiába*". Éppen e kimértség folytán élők az alakok, ezért tiszta és világos a szerkezet, folytonos a fejlődés a cél felé.

Nem tagadhatni, a cselekvényt inkább a körülmények fejlesztik, mint a jellemek. Négyesy nem ok nélkül jegyezte meg Atillára, hogy talán nagyon is „sodortatik" általuk, — a terv szava szerint. (Éppen ezért volt szükség annyi leleményre, indokolásul.) Ez azonban szándékos. A *Széptani jegyzetek*-ben azt tanította a költő: „Eposzban a cselekvény inkább külső, egyebütt benső. Eposzban az események uralkodnak a személyek felett". (Itt valóban egy helyzet az, mely kiélesedik.) Ezek szerint „az eposz hőse *állandó* jellemmel bir, pl. Achilles, Aeneas épen az a darab végén, a mi az elején volt, mig ellenben a drámai jellem *fokozatosan* fejlik ki". Ami azonban a szereplők körül és lelkükben történik — Detre besugása, a két királyné haragja, a vadászat, a követség, a kard megtalálása, — minden egy-egy darabot szakít el a partból lábuk alatt. Minden jellemök szerint hat, Atilla nehezen fékezhető szenvedélyességére s Buda örökösen békétlenkedő gyöngeségére. „A hatalom megosztásának veszélyes intézményét mindkét félnek csak nagy mérséklete tarthatná fenn — mondja Gyulai, — és mindkét fél taszítja egymást az örvény felé." A két testvér oly különböző, hogy — mint Riedl mondja — „Kelet szokása szerint — alig szülte őket egy anya". Mint Székely Bertalan Szent Mór képein a pécsi székesegy-

házban a főalak másoknál nagyobb arányokban van festve, Atilla is felülemelkedik a többieken. Arany egyetlen alaknak sem írja le külsejét, jelzőkben is fukar; igékkel jellemez. A külső vonás is belsőre mutat; a véreskünél: Atillának bő ‚vére ugyan verte a gyula edényét'; ha Etele indulata felforr: vére ‚zúgó patakokban ömlik a fejére', ‚mint malom örvénylik két füle, az ajka reszket' (VII.); ereje physiologiai módon érzik. Ha megáll: „megszáll, mint fekete felhő" (IX.), tekintete „hömpölyög" (IX.); maga is „bús felhőként hömpölyög és zordon", „haragjának köde esik" (VII.); szinte természeti jelenség gyanánt hat. Ritkán jelenik meg; „az olvasóban némi tiszteletet ébreszt, hogy kevésbbé van vele bizalmas lábon, mint a jó Toldi Miklóssal" — mondja Salamon.

Ő mutat rá arra is, mily „keveset és nyomatékkal szól, mintegy kezc intésével országol. Minél többet beszélnek e műben a nők és férfiak, annál feltünőbb Etele kevés beszédűsége". Mellette Buda és Detre szószátyár. Etele ha szól is, az indulat elfojtja beszédét. A mint rárivall bátyjára: „Mi vagy te?... Akarom: volt, nincs... Majd!" — mennyi fenyegetés van e bentört szóban. Tud gyöngéd is lenni, Krimhildhez, fiához; feleségét egész virágénekkel köszönti:

Nyilj hát, teljesedjél, én rózsa-virágom!
Boríts leveliddel, puha boldogságom!

Budának is lejtős menedéket keres a Mátrában s könynyű vadra küldi. Buda minél tehetetlenebb öccse mellett, annál házsártosabb otthonn. „Megmutatom, meglásd, ki a férfi, rajtad". Már koros, roskatag, járása támolygós, ha elmegy, visszafordul egy-egy szóra. Ter-

mészetökét növeli a korkülönbség: Atilla ekkortájt a történet szerint harmincötödik éve körül jár; merő akarat és nyiltság; Buda mindíg a más tanácsán indul, alattomos úton; csupa ingatagság: „Vád neki, a mit tett, bánja ha mit nem tett.“ A költő úgy állítja szembe őket, hogy az erős tűr és enged, a gyöngébb tüzeli magát folyvást; erre már Salamon rámutatott. Lélektani ez, de épp úgy az is, hogy e fordított szerep nem tarthat örökké. Etelében fokról-fokra apad a türelem, Budában nő a neheztelés. Buda rögtön hajlik a Detre szavára, Atillának nincs füle ily beszédre, később a görögök hízelgésére ‚szive szerént nem birt haragunni', de Buda korholására már fenyegetőzik; az isten-kard jelére elragadja dölyfe, az elorzás hírére indulata. — Buda könnyen békül, puha kényelemből: „Könnyebb hagynia, mint haragunni érte“, s a kupa mellett „gondoktól üresíti keblét“, míg új okot nem keres duzzogásra.

Vannak, a kik túlságosan lágynak találják Buda jellemét; ebben Angyal Dávid egyetért Erődivel: „Ilyen Buda mellett könnyű Atillának lenni“. Csakhogy két Atilla nem lehet egy eposzban, a történetben sem volt. Buda jellemét a történelmi kifejlésre az eposz menete kívánta olyannak, hogy tétlensége is hasson, tehetetlensége is sodorja. A költő végül tisztességet teszen neki: kardot ad kezébe s egy vers-sor gyászleplet borít rá: „Bajnok vala ifjan s bús élete végén“.

A két feleség közt ugyanez a harc áll, a maguk módján. Mily jellemző, hogy Gyöngyvér meglesi Ildikó megjöttét, s ugyanolyan féltékenység gyúlad benne, mint urában; éppen úgy „tegnapi pillének“ nézi Hildát, mint ura Atillát. Első találkozásuk két

ellenségé, bár még csak a szem vág. Az elfojtott harag kitör ám belőlük, akármilyen okra; ha uraik összebékítgetik is őket, azt „nem óhatják, hogy odabent ne fájjon". A két sólymon összeszólalkozva, Krimhild a legmetszőbb asszonyi vágást méri a másikra: „nem vagy mai gyermek"; Gyöngyvér azzal vág vissza: „Sohse vénezz engem, kegyelem-királyné . . ." Gyöngyvér maga mondja, hogy se' fia, se' lánya, innen vonzalma a gyermek Aladárhoz; sólymát is ezért szerette; gyermektelen nők sokszor dédelgetnek valamely állatot, — erre már Salamon célzott. Mikor a gyermek megbotlik a kardban, Ildikó ezt a sebet tépi fel: „Ne tanits gyermekkel *te* bánni, te meddő!" Csodálatos, hogy az elvonultan élt Arany mennyire mélyre lát a női lélekben. Krimhild épp úgy elsőnek érzi magát, mint Atilla, s Gyöngyvér éppen úgy nem enged ebben, akár Buda. Krimhild asszonyi fensőbbségét fitogtatja, fiatal szépségét; fiával dicsekszik; Gyöngyvér Buda gyámolatlansága miatt érzi hátratéve magát. Fiatalabb, elevenebb is uránál, ő hallja meg a csoda-kard hírét is, ő bujtja fel a tunya öreget az elorzásra, asszonyi furfanggal, mely nem számol a véggel. Gyűlölködőbb is (általában a nők inkább engednek az indulatnak), szívében több a keserűség Ildikó ellen, mint Budában, öccsére. Egész gyűlöletük egymás ellen árad, nem a férjeikre; Buda holtteste mellett is Gyöngyvér nem Atillát, Krimhildet átkozza.

Krimhild kemény szívet hozott a Nibelungoktól.[55] Gyöngyvér, ha ura bánkódik, vigasztalja: „Szegény bús fejedet, így, hajtsd az enyémre". Krimhild csupa

---

[55] Talán a sólymot is ő hozta; Atilla körében aligha volt szokásban.

önzés; nincs egy szava urához; csak mikor messze van, akkor „uszkál lelke tenger hiu vágyon“ (XII.). Mikor Etele megkéri, a *Nibelung-ének*-ben soká tusakodik: „Testem e Pogánynak, mint keresztyén nő, odavessem-e?“ — végre is azért szánja rá magát, mert „Igy tán meg lesz boszúlva férjem halála még“. E vonakodásból maradt benne valami, mint megmaradt a bosszuvágy is; Etele nagyobb, hogysem boszújának eszközévé válnék, — fiától várja hát. Bosszúszomja hátrább húzódik, a trilogia harmadik tagjára;[56] viszont a két királynő versengése előbbre nyomult a második rész tervéből, s más személyek között foly. Krimhild multja és boszút sóvárgó magánbeszéde az, a mi megmaradt a *Nibelung*-ból.[57] Igaza van Sturm Albertnek, hogy Etele oldalán Krimhild csak ‚színleg' él új életet.[58]

Még egy személynek van nagyobb szerepe, Detrének. Most a két testvér közé veri az éket, nem kerülő úton, Krimhild segélyével; ezzel önállóbb lett. Szász Károly sokallta szerepét; „az aránylag kis cselekvénynek igen nagy fenék van kerítve Detre tanácsának két egész énekre terjedő voltában“.[59] Csakhogy Detre ta-

---

[56] L. II. köt. 239. l.

[57] Néhány tárgyi mozzanat hasonló: a királynék találkozása (Nib. XIV.) s a III. tag tetemre hívása (Nib. XVII.) már volt szóban; Szigfrid álharcban nyeri meg Brunhildot Gunthernek (VII.), mint Toldi Piroskát Tarnak; hogy kincsen az elnyomottabb pártot szerezhet magának, azt Krimhildától féltében Hágen gondolja (XIX.), Szigfrid olyan formán vonszolja a medvét, mint Etele; ezt Sturm és Riedl említik fel.

[58] Sturm Albert, *Buda Halálá*-nak németre fordítója, tanulmányt írt a két eposz összehasonlításáról: *A Nibelungok „Buda halálá“*-ban. *A Kisfaludy-Társaság Évlapjai*, XVII.

[59] Az *Összes költemények* bírálatában, *Budapesti Közlöny*, 1867, 95. szám, július 6. V. közlemény.

nácsairól tudnak, ármányát kiemelik a krónikák, az 50-es évekbeli tervvázlat is. Benne testesül az idegen fejedelmek szabadulásvágya; ott érezni őket mögötte, mint Colleoni magános szobra mögött harcra kész seregét. Ez megnőteti, meg is szépíti alakját. Nagyobb célú intrikus Hágennél, ravaszabb is. Mikor Budát befonni próbálja, eszében van népe s nem tud elnyomni egy sóhajt. Ő tanácsolja a kard elorzását; azzal örökre eltűnik Buda sátrából; a hazatérő Etelének ‚kelleti hüségét'; ő készíti elő az elnyomott népek fölkelését, ami a trilogia végén fölidézi a katastrophát; a harmadik részben nagy szerepe lett volna.

A *Nibelung-ének* alakjainak átvándorlását Arany művének német fordítója, Sturm Albert, általában szemügyre vette, s arra a meggyőződésre jutott, hogy Arany „csak az alakok neveit és leghalványabb árnyéklatait kölcsönzé a német krónikástól és azokat a saját szellemével eleveníté meg". Ott félig-meddig keresztények, itt még pogányok. A germán énekes „elvész saját tárgyában", még a nemzeti eszme fogalmáig sem bír fölemelkedni; Arany húnjai-, gótjaiban nemzeti öntudat él s egész műve a nemzeti mult emléke.

Az alakokon s az egész művön megvan a kor és a monda régisége. Maga a tárgy, a testvérgyilkosság, keleti és mondai, szinte a Sah-name egy-egy részletével rokon. Egy pár személy akarata a nép sorsa, története. Az emberek egyszerűen gondolkoznak, tapasztalásból érvelnek, elvont mondanivalóikat köznapi megfigyelésekkel példázzák. A férfiak legnagyobb felgerjedésükben nem találnak szavakat; mikor Etele otthagyja Budát, ez csak nézi üres helyét (IX.); Etele is Buda holttesténél „lába előtt, vérből, néz vala egy pontot". Máskülönben Buda násznagyos viselkedésében sok a

mai vonás. A költő azt tartotta: az a vér ma „az igénytelen magvetők gubája alatt rejlik“ (Petőfinek, 47 febr. 28.), innen vette hát mintáit.

A hún életmódról keveset tudunk; a ló-áldozatot, a rovást felhasználja a költő; papjaik a táltosok és jósok; italuk boza és kám; nyereg alatt puhítják a húst; a sátor neve a perzsa eredetű *cserge*.

Minden morzsányi adatot megbecsül; mikor Buda Aquincum falai közé húzódik, fasátrát kőpalotára rakja, mivel Jordanes azt írja, hogy Atilla uralkodni akart városokon, de bennök lakni nem szeretett, hanem faházban.[60] Nem felejti, hogy Atilla meg Aëtius együtt növekedtek, mintegy csere-gyermekként, a mit az első dolgozat I. éneke elmondott; ezért érti Atilla a görög követség beszédét. Nemcsak adatokban, felfogásban is korhű a költő. Mennyire korjelző, hogy Bulcsu megveti a borital újságát, kitart a kancatej mellett, mások meg épen az újon kapnak. Krimhild civódásuk közben azzal sérti vérig Gyöngyvért, hogy meddőnek mondja; ősi felfogás ezt szégyenül róni fel; Gyöngyvér azzal hárítja el magától a hibát, hogy: „Szolgálóimat is engedtem uramnak“; ezen ó-testamentomi zamat van.

A hún életmód gyéren ismert vonásait a magyar krónikákból pótolja. Innen valók a hadra hívó véres kard, csatában a kaszás szekerek, a „Huj, huj!“ kiáltás; említi a „nem-nyirt fiatalság“ korát; a *kún*-kötésből hún-kötés lett; a tatárok leírásából ruházza át az arc bevagdalásának szokását Kanyaró népére. Kiegészíti ezeket a mai élet egyszerű vonásaival, melyek a népnél hihetően százados életűek. A hadra-

[60] Sebestyén Gyula: *A magyar honfoglalás mondái*, I. 407. l.

készülődés közben a gyermekek is nádparipán nyargalásznak; a sereg gyakorlatai nagyrészt mai gyermeki játékok módjára folynak; még a dolgát elvétőt sem felejti. Buda sátrának feneke furkózott, mint a mai paraszt-szobák; kilincsét „fölhuzzák": fakilincs; mikor megint gyűlni kezdenek hozzája, — előbb *éjjel* és *egyenkint* — a költő ezt azzal festi, hogy a felmagzott füvet letaposták s Buda paripái vendég-lovakkal nyerítenek össze (XI.). Krimhild, mikor kis fiára köti a csodakardot, „megfurja a szíjat".[61] Beszédük a nép szava-járása. A tréfát ‚lenyomtatják borral' (X.); Buda így beszél: „Király vagyok én még, *s úr a magam házán*"; Gyöngyvér azon búsul, hogy urának „hogy' van feje-alja". Szájokon közmondások születnek: madarat nem dobbal szokás fogni; nem tudni, mit hoz a holnap. A költő maga is belejő az ilyen beszédbe: „Volt már (de mikor nincs árnyéka nagy fának!) irígye ... Etele királynak". — „Hisz ember az ember, akkor is az volt lám; Megörült s megdöbbent Etele nagy voltán".

Mindez a naiv eposz hangulata, hangja. Soha költő ennyire meg nem közelítette Homerost. Szász Károly, a világirodalom eposzainak alapos ismertetője, hangoztatta, hogy „a mondai hagyományon alapuló eposzok költői közt a Nibelungok ismeretlen költőjén kívül csupán Arany a közvetlen utóda Homérnak".[62] Itt-ott szembe is ötlik egy-egy homerosi szólam, hasonlat.[63]

---

[61] Arany ilyen apróságban is rendkívül pontos. Mikor Buda fölbérli Kanyarót a kard ellopására, gondja van rá, hogy fölismerhesse: („Hüvely atyjáé volt, megmondta: mi jelről.")

[62] Emlékbeszéde. A M. T. Akadémia Évkönyvei, XVII. II. 1884.

[63] „Végre nyugodt ajki *szóval ilyet mondtak*" (IX.) Buda városa elé Atilla „szót szólani küldött" (XII.) — Atilla

Az *Ilias* után *Buda halála* hasonlatokban a leggazdagabb költői mű. Loisch János kimutatta, hogy az *Ilias* 182 hasonlatánál itt *aránylag* még több van; másfél százra teszi; körülbelül negyedrészük classikus eredetű.[64] Homeros az elbeszélésbe szövi, Arany bőven ad alakjainak ajkára is; ez mutatja eleven képzeletét, mely előtt minden testet ölt, megéled. Megvan hasonlatai közt minden fokozat az egy szónyi vázlattól a homerosi módra mozgó genre-képpé, szinte elbeszéléssé kerekedő hasonlatig, minő a támadó vihar s a ménes leírása, a méhek rajzása. Vörösmarty világosan *mint*-tel kapcsolja hasonlítóit: ‚mint a sebes őzfi', ‚mint a sírbeli rém'; Petőfinél a hasonlat többnyire személyesítésben áll. Aranynál — Loisch megfigyelése — sokszor „a kép a fogalom helyébe lép, az átmenet útját egyengető kapcsolás nélkül". Kedvvel halmozza az ilyeneket a költő, mint Buda és Detre beszédeiben: „Nyilat is ellőjük... nem jut soha célba" — meg sincs nevezve a hasonlított: a szándék. Néha nem is példaképpen, hanem kapcsolat nélkül, egyenest a fogalom helyett áll: „... érzi a hun ember, Hogy ki vala csepp víz, ő ez-

---

azzal fenyegeti Detrét, hogy kiveti testét „ronda repesőknek utálatos étkül". — A deli hajnal, a rózsaözönlő — a homerosi rózsaujjúnak mása, az eget hajnalodáskor elözönlő rózsaszín fényről. Akad itt-ott egy ariostói hang is; a IV. ének vége: „Hanem e beszédből marad is még hátra". — „Etelét említem: hova késik hadban" (XII.). — Shakespeare-re mutatnak vissza az égi előjelek. — Homerosi párhuzamos sorokat többször közölt az *Egyetemi Philologiai Közlöny* régebbi évfolyamaiban Csengery János; összefoglaló tanulmányt is írt erről a *Budapesti Szemlé*-ben, 1933. évf., 229. köt., *Arany János és az ókori classikusok.*

[64] Loisch János: *Buda Haláláról.* — *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1912. évf.

után tenger". Egy-egy találó kép sokszor kifejezőbb, mint bármilyen körülírás. Detre beszédére azt olvassuk Budáról: „Mint sas fészkibe ha idegen sas szállna: Verte vadul szívét az ijedség szárnya"; semminő jellemzés sem birná így éreztetni a megrebbenést, szívdobogást, vergődő ijedelmet, mint ha a madár megriadtát látjuk az emberé helyett. Találni néha rejtett hasonlatot jelzőben, igében. Mikoltnak: „Könnyhullató szemében mosolygás fénye kelt". Kinek ne tűnnék itt szeme elé a tavaszi ezüst esőn átcsillanó napsugár, mintegy fordított személyesítés? (II. dolg.) Ilyen, mikor Gyöngyvérről azt mondja: „Szép barna szemének *felvirrada* héja". (Rozgonyi Piroskának „vére *meghajnallott arcán*".)

Azt már Salamon észrevette, hogy tárgy dolgában a hasonlatok a pusztáról, lóról, nyilról vannak véve, s a mezei életből. Ha azt olvassuk: „Holt sebhely is éled idő változásán, Emlékezet ujul hadi hír hallásán" — ez valódi harcos hún hasonlat. Ősi népéletbeli ez is: „... dörzsölve aszú fa is gyúlad, Hamarább ennél az emberi indúlat". — Detre így kesergi öregségét: „Nyúlik erőtlen, mint nyilak ázott húrja". Arany e tekintetben is oly pontos, hogy ha a beszélő nem közvetlen köréből veszi hasonlata tárgyát, rögtön áthárítja a felelősséget: Detre képes beszéde közt így szól:

„Mint a hajós *(mondják)*, ha támad a vihar,
Engeszteli önként becses marháival."

Voltak, akiket félrevezetett a költő nagy gondossága. Haraszti Gyula a népünk pásztoréletéből vett vonásokat, hasonlatokat kirivó anachronismusnak nézi

hún eposzban.[65] Szerinte a költő nemzeti mondavilágunkból „nemcsak az anyagot akarná ujra teremteni, hanem ennek őseredeti formáját is". Salamon Ferenc jóelőre tiltakozott az ilyen felfogás ellen; „Aranynak nincs az a követelődzése, hogy egészen helyre akarja állitni az őskori magyar eposzt, ugy a mint volt, a mi lehetetlen". Eszében sem volt ily ossiani régieskedés, — még bevallottan sem. Mindamellett néhol még Riedl is félreérthető kifejezést használ; Arany mintegy „XIX. századbeli kortársa Atillának, a mű egykoru hegedős szerzeménye is lehetne". Az igazságot akkor találja el, midőn azt irja: „A hang mintha évezredes volna, a költői eljárás, a szerző müvészete uj". Nem is lehet másképe; maga Homér is fejlettebb fokon áll a trójai kornál. Arany maga pár sort tett a kézirat végére s ott azt mondja: „Sem a régit, sem a népit nem használtam *affectatióból*, hanem a tárgy kellő színezésére, ott és annyiban, hol és mennyiben czéljaim kivánták. Ha *producálni* akartam volna magamat, mind régiesebben, mind népiesebben tudok vala irni". De nem gondolt arra, hogy egészen Tinódivá legyen. „Formát és tárgyat összhangzásba hozni", — ez volt művészi vágya. Minden új tárgyához a szerint váltotta a hangot. *Toldi* után még közelebb hajolt hangban a népmeséhez a *Rózsa és Ibolyá-*

[65] Haraszti Gyula: *Arany János.* Először Bodnár Zsigmond *Magyar Szemlé*-jében 1881-ben, — bővítve a *Modern Könyvtár*-ban, 45. és 42. l. — Erődi Dániel azon is fennakad, hogy a XI. énekben a szülemlő vihar leírásában „lábam, arcom, látlak" szavakkal a költő magára tér. — Hát Virgil *Ill' ego*-ja, és Milton? — *Keveházá*-ban is van ilyen: „Mozdulni *látom* a mezőt" — s a végsorban: „Elzengi — mint *én* az övéket." *Buda halálá*-ban több ilyet olvasni: „Óh ha *nekem* volna most egy szavam ollyan . . ." (VIII.); a XII. ének kezdete.

ban; *Murány*-ban egy fokkal magasabb előadás volt célja; *Katalin*-ban a képek özöne, jambusok rohama megint más stílt kívánt; komikai tárgyaknál megint friss hangot üt meg. Neki van költőink közt legdúsabb szótára, Riedl szerint vagy tízezer szava; talán szűken is van mérve, ámbár Shakespeare kincse is tizenötezer szó. Tolnai szerint felülmulja Csokonait, Vörösmartyt; csak Jókai szókincse nagyobb, de „irodalmi termékeik arányában Aranyé az elsőség".[66] A stilisztikák nála találnak legtöbb példát a figurákra. Egyaránt ura a régi, népi és újabb költői nyelvnek s az alföldi tájszavak kincstárának. Nem alkot annyi új, merész kifejezést, mint Vörösmarty; ő mindenre készen találja emlékében a legtalálóbbat. Fölvesz egy-egy népi szó-alakot, mint: mersz, távunnan, szok; új árnyalatot, új színt ad egy-egy szónak, újszerű kapcsolatot teremt: „föld-ette királyok", „rózsaözönlő" hajnal; egy-egy állítmányt, jelentést a kifejezések egész seregéből válogatva, különbözőképpen s mindíg a legtalálóbban tud jelölni,[67] Petőfinél sokszor alig lehetne megvonni a határt, hol verseinek nyelve elválik a köznapi beszédtől; Arany kezében mindennapi szavak fényt és súlyt nyernek, ellágyulnak és méz van bennök.[68] Máskor nyelvének márvány tömörsége van,

---

[66] Tolnai Vilmos: *Arany nyelvművészetéről. Budapesti Szemle*, 1917 június.

[67] Ezekre Riedl hoz fel érdekes példákat, az *áll* ige változatos használatára a kötet végén, az elpirulásra a *Nyelve és stílusa* fejezet elején; egy érdekes kitétel elmarad: a nép azt mondja: fejébe megy a vér; az öreg Benczének „vére süveg alá szökken".

[68] Magyarosságára és nyelvének erélyére jellemző, amint Moore *Forget not the Field* versének fordítását kezdi. Petőfi

szavaiban fény rezdül, mint a drágakőben, vagy úgy omlanak, mint nehéz bársony redői. Vannak szavai, melyekben érzés lüktet; mint „bevérző honfiseb", „kötelesség vampyr vádja", — mily jellemző szavak Aranyra![69] Négyesy megfigyelte, hogy az ötvenes évektől fogva általában „minden szó mögött sokkal több lelki tartalom van, mint előbb volt, sokkal több festő erő rejlik jelentésében és több zengzetesség a hang alkatában". Költői nyelvének díszét nem cifraság teszi, hanem üde tisztasága, zamatos íze. Legfőbb a jó hangzás, ennek feláldozza módjával a grammatikai törvényt is, ha az élő nyelvszokásra fellebbezhet. (*Az árva fiú*-ban: ‚Ne bánj-*on* igy...; ezt is megvédelmezi az Erdélyinek irott levélben.) Figyelmezteti Erdélyit, hogy költeményeket nem lehet nyelvtani gyakorlatnak tekinteni, hogy költő okkal kerüli néha a ‚nyelvtörő szabályosságokat', ‚az euphonia kedvéért engedni kell a nyelvtan merevségének'.[70] Több szabadságot követel a költői nyelvnek, mely *alkotja* is a nyelv anyagát, szabályát. Tudósa is a nyelvnek, — Tolnai Vilmos legelső nyelvészünknek tartja, — de a nyelvészeti folyamszabályozással szemben

---

így: „*Ne feledd* a tért, hol ők elestek, Az utolsó s a legjobb vitézek"; — ez hű, de Aranynál: „*Eszünkbe jusson*, hol veszett el *Hősink utója, legjava.*"

Simonyi Zsigmond a *Nyelvőr*-ben oldalakon át hozott fel példákat, mint vettek át kifejezéseket Aranytól írók, műfordítók, sőt a köznapi beszéd is. — *Arany János nyelvének hatása.* — *Magyar Nyelvőr*, 1917 márc.—április.

[69] *Rendületlenül, Hoc erat in votis...* c. költeményeiben.

[70] *Toldi szerelme* kéziratán V. én., 32. vsz. 5. sor: „Boszszúval örökre kapcsolva leendel" után a lapszélre odaírja: „(persze *ik*-es, de így marad, mert nem áldozom fel ezt a két sort.)"

az élő nyelvhasználatra hivatkozik. „Fontos kérdés, tartozik-e tűrni a költészet a nyelvtan jármát oly igen, hogy örökké a nyelvficzamitó olvas-*sz*, keres-*sz* mellett maradjon." „Ki kellene dolgozni a magyar euphonia elméletét, s meghatározni, meddig terjed e részben a költő szabadsága."[71] Erről szól az *Aisthesis* vers példája.

Gyakori nála a szókötési, mondattani ritkaság. „A mi szórendbeli finomság a magyar nyelvben: a régiben s az ujban, a népiben s az irodalmiban nyilván vagy rejtve leledzik, az mind megtalálható Arany költeményeiben" — írja Tolnai Vilmos. Mint Riedl mondja: „felbont — legalább első pillantásra — minden nyelvtani rendet, megszeg látszólag minden szabályt és magyaros marad". Központozásának is jelentősége van, épp úgy a dőlt betűs szavak kiemelésének;[72] e külső eszközök is a kifejezés pontosságát, a helyes megértést támogatják.

Nyelvművészete *Buda halálá*-ban új, magasb fokra ér. A tárgy magával hozta ‚az elbeszélés ószerűen naiv formáját', a krónikák hangját, melyen ‚sok mindent el lehet mondani' — írja az előszóban. Csakhogy e látszólagos egyszerűség sokoldalú művészet. Az ódon nyelv iránt érzéke már ifjúkorában kifejlett,

---

[71] Szász Károly költeményeiről.

[72] Erről is megállapodott nézete van. „... csupán azon helyek, egyes szók nyomassanak feltünőbb betükkel, mikre az iró különös súlyt fektet, vagy ha mit a szófüzés által nem vala képes eléggé kiemelni, a mi elfutván az olvasó szemét, az értelem vagy kifejezés szándéklott tisztasága, erélye szenvedne miatta; szóval oly esetben használtatik e *kisegitő mód*, mikor a szerző mintegy kénytelen ahhoz folyamodni". Szász Gerő bírálatában.

Károli Gáspár biblia-fordításán s régi magyar költők olvasása közben. A nyelv avarjában fényes arany ékszer-darabokat lel. Sok régi szót használ: megapolni, meghuritani, táncot ropni, aszaly, pandal, joh, irdatlan, esennen, alit (= képzel), sajog (= ragyog értelemben); egyikhez-másikhoz gyönyörködve jegyzi meg: „Régi szép szó". Köznapi szavaknak is régi népi alakját használja: szereteti, lészen, lakoz, percenet, elig (= alig helyett), azonban és azonközben egyértelemben; régies vonzatot: ‚nem tud vala ebben'; ‚fő helyen a lábnak'; fiát Ildikó úgy szólítja, mint a nép: ‚kicsi szolgám'-nak; gyakori *‚jó* Buda'. Az igékben sok a félmult és a *vala*. *Mi, mely* helyett régiesen *kit* mond; Detrének 'nem uj e világon semmi, Kire más példát nem tudna elővenni'. (III.) Krimhild szolgái, tevéi vonulnak, „*kit* végig szemlél Gyöngyvér".[73] Néha úgy veszi fel a szót, mint egy krónikás vers-szerző: „Halljátok először medve vitézségét." (VIII.) Beszövi a régi ének alliteratióit: „*Ér*det nyomon *éri* ... *Té*teny előfokán föl*tet*szik az ellen" (XII.) Máshol mintha Balassinak egy verse csendülne:

Ime az esztendő tavaszi zöld szinben
Ujulva köszönt bé, csupa öröm minden. (III.)[74]

---

[73] *Losonczi*-ban is.

[74] Az első dolgozatban van egy összerakó versszak, minő a „Meghalok Csurgóért" népdal.

„De ki tehet róla — ki merészel tenni! —
Nem mondom, hogy tenni, csak egy szót emelni;
Nem mondom, hogy szólni, csupán gondolkodni, —
Éjjel, a sötétben, álmokat álmodni." (I. én.)

A művet befejező „Vége“ kétértelmű szójátéka régi verselők örökhagyása; így végzi Gyergyai *Árgirus királyfi*-t, Gvadányi a falusi nótárius utazását, Gyöngyösi *Kemény János*-át, — mások is élnek e fogással.[75] A nép szabadabb nyelvéből való az ilyen értelmi egyeztetés: „Bon*tják,* szolga-cse*léd,* a sok teli vermet“. S az előkerülő kincs milyen ódon e régi zamatú szavakban: „Föld-ette királyok lakozó edénye“.

Egy-egy kifejezést eredeti jelentésében is, átvitten is használ: Buda a szer-nél ‚serleg telijéből most oltárra önte' — s képesen azt mondja: „Hatalmam telijét im hát ma kiöntöm!“

Néha egy szó ismétlése vési be a képet erősen: Buda

Ül vala, mint egy pók, palota zugában.

— — — — — —

Árnyas szögeletben ül vala naponta.

A fogalmat jelentő szóhoz sokszor érzékeltető képet kapcsol; ez is régies: neved árnyéka, híred szele, neved bokros csemetéje, urasága székén; a jósok: ‚tudomány ajtói'. Épp így testi jelzőket tesz fogalmak elébe: nehéz kedv, öreg idő, heverő bánat, kövér gond, marczona józanság. Igékkel is szokta így képessé, reálisabbá tenni az elvont fogalmat: „Mindenkit *örömmel itat* e nagy ujság“. (IX.)

Egy-egy igében is jellemző és jelenítő erő van;

---

[75] L. Tolnai Vilmos, *Irodalomtört. Közlemények*, 1913. évf., 161. l.

Detre nem jár, — ‚sunnyog', (mint a róka *Toldi Szerelmé*-ben, VII. 21.); Atilla ‚felrándula tenni'.

Egy-egy szóval érzékin éreztet különös benső ingert. Hunor azt mondja a tündérek láttán: *‚vérem hatja'* Szűzek árnya-fordulatja'; Magyar pedig: „ez a síphang, Bátya, bennem *végig csikland*". Krimhildnek „minden erén futkos szerelem hangyája".

Külső vonással is lélekbe világit; Atilla álmának hallatán a jósok: „maga szakállába kiki elmélyednek", a mint a testvér-viszály nő: az idegeneknek „bátrabb szemeik nyílása".

Szeret az igékkel takarékoskodni; sűrűn látni, hogy két alany mellett az állítmányt egyszer teszi ki, ha ugyanaz a szó kell. „Paripát fényessé, fegyverit élessé, *Teszi* sok szerszámát nagy rettenetessé." „Nincs bújni karámba, hol bújni ereszbe"; az ilyenekben erősítés, fokozás érzik.

Gyakori, szinte rendes az inversio, a szavaknak a közönségestől eltérő rendbe rakása; ez a latinból ered; nem hiába forgatta a deákos költőket sem. Néha arra szolgál, hogy a fő szót kiemelje: „Tiporni az állat most akará térddel." Olyankor is él azonban vele, mikor ilyen eltérést sem az értelem, sem a rhythmus nem követelne, de zengzetet és ódon színt nyer tőle a mondat. „Állítja lovát meg"; „napról sergét töri napra"; „Ifju dolgait is hordja örökké fel"; „Nincs a kerek földnek ura, kivűl rajtam". Kétségtelen, mindez szokatlanabb, ünnepélyesen hangzik, s némi értelmi hangsúllyal is jár. „A költői rhythmikai érzék vitázott itt a pedáns nyelvtannal" — mondja Lehr Zsigmond.

Lehr Zsigmond kiemeli a jelzők gyakori hátra-

tételét, mi szabadabb mozgást enged a mondatnak, s a mellett szokatlan, újszerű. „Beszéd hamar ottan emelkedik *óvó*, Kétség is *habozó*, félelem is *búvó*.“ — „Hadurat nem látja ember soha földi.“ Azt is megmondja, hogy Arany figyelmét erre Imre Sándornak egy cikke hívta fel.[76]

Erősen törekszik rövidségre, tömörségre. ‚Az indulat által rezgésbe jött költői beszéd'-ről azt tanítja, hogy ‚lehány magáról minden fölöslegest, mindent, ami lazává, pongyolává tehetné (milyen a névelő *az*, *a* és némely particulák); feloldja a prózai körmondatosságot; a szórendet merész inversiókkal forgatja össze ... stb.[77] Egész jelenetet szorít egy mellékmondat pár szavába: ‚Félre mezőn híván' — beszél és alkuszik Buda Kanyaróval. Tövig vág egy-egy szót, mint ‚paripa prüssze', lemetsz fölös névelőt, kötőszót. Így a vadászaton a medve leírásánál ez inversiós sorok:

Bontja meg a hajtók sűrü elő-sorját,
Rázza le nyilvesszőt ...

---

[76] Imre S. cikksorozata *Kazinczy nyelvújítása*-ról szól, III. közleménye *(Szépirod. Figyelő*, 1861, 5. sz.) mondatszerkesztésünk hiányai közt említi, hogy jelzőink állandóan elül állnak; „egy négy-öt hosszas jelzővel terhelt főnevet, alanyt vagy tárgyat, elvárni igen terhelő feladat s a mondat értelmét nehezíti; holott más nyelvekben nemcsak az ú. n. appositio, hanem bármely rövidebb, vagy hosszabb jelző is állhat hátul, mi által a beszédnek könnyebb mozgás adatik. Igen szépnek, kedvesnek érzem a *Nibelungen* első sorait:

Uns ist in alten maeren wunders vil geseit
Von helden lobebaeren von grosser Kuonheit ...

S erőteljes a magyar népnél is: álmomban tüzet láttam nagyot!“

[77] *A magyar nemzeti versidom*-ról szóló tanulmány elején.

Hasonló ehhez a *Fóti dal* e sora: Bort megissza magyar ember, — ezért Brassai megleckéztette Vörösmartyt. Gyulai kelt védelmére, hangoztatva, hogy „a szónoki és költői nyelv egy csoport szépsége nem egyéb, mint szabálytalanság, vagy jobban mondva kivétel a szabály alól, illő helyen használva“; védi, hogy „az *a* kihagyása nemcsak a rhythmust emeli, de a kifejezést is erélyesebbé teszi“, s tucatjával hoz fel hasonló példákat régi költőkből, népmeséből, közmondásainkból. („Szegény embert az ág is huzza.“ „Járt utat a járatlanért el ne hagyd.“)[78] Arany maga is azt írta *Buda halála* kiadatlan utószavában: „Itt-ott a nyelvész egy-egy grammaticai hibát is fog találni, de olyat nem, mi az *élő kiejtésre* nem támaszkodik.“ S Kazinczyt idézi: „Nem botol az, ki *helyén* s *tudva* s *akarva* botol.“

Ily művészi szabadságnak köszönhetni azt a csodálatos versszakot, melyben a grammatikának gátját szakítja az indulat, midőn így szól „Etelből tornyosodó lelke“:

---

[78] Vörösmarty munkái kiadásának jegyzetében. — Arany már előbb is élt ilyen szabadsággal: „Széles Dunán túl“ — *Keveháza*, 2. — „Beteg gyógyulását, rab szabadulását ... nehezen várja.“ — *Első lopás*. — „Vár és város körét a török elepte“, „Város népe sír-rí.“ — *Losonczi István*. — Lehr Zsigmond megszerzi Gyulai példáit népi és régi költőkből, Vörösmartyból is. („Kihozza rabság mélyiből vitézlő ifjakat“ *Szilágyi és Hajmási)*, s számos ilyet hoz fel magából *Buda halálá*ból: „Nyilat is ellőjük ... Szót nyelvire a szó hebehurgyán tolta ... Szövétneket ott benn megsejti az útról ... stb.“ — Lehr Zsigmond: *Töredékes jegyzetek Arany „Buda halála“ eposzáról*. — Tanári székfoglaló értekezés, a pozsonyi ág. hitv. főiskola 1856—66. tanévi *Értesítő*-jében. Kár, hogy e jeles dolgozat maig is ott van eltemetve.

Csillag esik, föld reng: jött éve csudáknak!
Ihol én, ihol én pőrölyje világnak . . ,

Előbb kevesebb szabadsággal, így volt:

Csillagok lehullnak, hegyek kimozdulnak,
— — — — — — — — — — — — —
Én vagyok Atilla, én vagyok imhol a
Világnak pőrölye, istenek ostora.
(I. dolg.)

Hol van itt amannak dübörgése, földet és eget rázása, a ‚szavak meggyötrése' az indulat által, mint Taine mondja Shakespeare-ről.

Művészi tekintetben sokszor kiemelték nyelvének plastikáját.[79] Mester az alakok, mozdulatok szemléletes elénk állításában. Nagy mondanivalóit képes rövid szóval plastikusan szemlélteni. Megmondja maga, mit értsünk ezen, mikor ‚plastikával, kifejezéssel teljesnek' dícséri Petőfinél e szót: ‚*munkálkodik* a czimbalmos'; „legott képzeletünk elé terem a czigány, a mint hangszere fölé hajol, üstöke izzadt arczára hullva, s villámsebesen tánczoltatja verőjét a húrokon".[80] Ilyen értelemben plastikus *A magyar tánc* mozgalmas jelenete. *Keveházá*-ban az óriás had alatt ‚hajlik a part, a merre lép'; a népvándorlással: ‚a fél világ másik felére roskada'. *(Az utolsó magyar.)* Egy sorban lefesti Detrét ‚a mint görbe szikár testét kardon alig vonja'; mikor belép Buda sátrába, a ki épp elásott kincseit szedi ki

[79] Kuthy Dezső: *Arany nyelvének plasticitása.* — Abafi *Figyelő*-jében, a XXIII. kötetben.

[80] Szász Károly költeményeinek bírálatában.

vermökből: „Fel Buda egy-térdről pillanta ijedve, kincsei nagy halmát tenyerével fedve"; egész kép: a munka és ijedelem kifejezése.

Vannak mozgással teli, eleven igéi, melyekben gesztus rejlik. Buda panaszánál, hogy ‚az ő szava ennyi' — ehhez körme hegyét mutatja; Gyöngyvér vígasztalja urát; ‚bús fejedet, *igy*, hajtsd az enyémre', — látni: odavonja; felkiált: ‚mint *ide* nyilallott' — benne a mozdulat. Shakespeare alakjainak beszédében rejlik sok ilyen kísérő mozgás.

A természetet is megeleveníti egy szavával: a zápor ‚vesszőzi a lombos akácot' (*Az első lopás*); *Eduá*-ban ‚villám rebeg', *A tölgyek alatt* ‚felhők szeme rebben'. Így viszen át emberi érzést ebben: „Egy szó nyilallott a hazán keresztül . . ."

Tolnai Vilmos külön kiemeli nyelvi művészetének ‚optikáját'; a nyelvnek azon „sajátságait aknázza ki művészi módon, melyek látásunkat, szemléletünket, képzeletünket ingerlik",[81] kivált színek dolgában. Négyesy megjegyzi, hogy „Goethénél a plastikus látás nincs arányban szinérző látásával".[82] Ebben Arany pontos megfigyelő-képessége sok kitűnőt alkot; mintha rövidlátása miatt erősen szemügyre vette volna, amit megnéz. A költőtől azt kívánta, hogy amit leír, meg is lehessen festeni.[83] Ha egy költő az éjben *zöldebb* tájakról beszél, ráolvassa: ‚olyat fest, a mit *nem láthat*

---

[81] Tolnai Vilmos: *Arany nyelvművészetéről.* — *Budapesti Szemle*, 1917 június.

[82] *Arany geniusa.* — *Budapesti Szemle*, 227. kötet.

[83] A *Szépirodalmi Figyelő*-ben, I. 197. l.; Tolnai hivatkozik rá.

most'. Megakad szeme az ilyen vers-soron: ‚Távol erdő, mező kéklik', — mert azt nem lehet mondani, hogy kéklik a mező.[84] Nem feledi, hogy a ludak a vízen ‚magok után fénybarázdát húznak' *(A falu bolondja)*; a zöld vetés dűlői ‚harmatos reggel, ha rájok néz a nap, szivárványszinben játszanak' *(Katalin)*.

Egész tájkép ez a négy sor:

Zöld lomb közein
‚Áttörve' az égbolt,
S a rét mezein
Vegyül árny- és fényfolt.
(A tölgyek alatt.)

Mágocsy-Dietz Sándor a szikes föld növényzetét *Toldi* kezdő soraival írja le tudományos könyvben, Hermann Ottó a gólya hű rajzát igazolja, teljesen hű és plastikus madárképnek. *(A Hét*, 1915, 4. sz.) Szinte nagyítóüvegi megfigyeléssel írja le a lepke szárnyát: ‚bársony mezét, csilló-porát, fény-lemezét' *(A lepke)*. Szemét nem kerüli el pillanatnyi futó jelenség sem, amint *Buda halálá*-ban a tavaszi lég ‚csillan imittamott repeső bogárral', Ildikó jöttekor ragyog ‚lovakon a szerszám futosó világa', ahogy' a táltos kirántja kését a ló szügyéből „bíborszalag aztán tarkázta fehérét".[85]

Ok nélkül panaszkodik *Bolond Istók*-ban, hogy ‚ha ötven éve nem lett volna vak'; — teljes érzéke van

[84] Szász Károly és Szász Gerő költeményeinek bírálatában.

[85] Épp ilyen éber megfigyelő hang dolgában. Atilla meg Buda párviadalánál ‚messze a viadal *késő* zaja csattog' — a hang később jut a nézőkhöz, mint a látás. *Ágnes asszony* kezében ‚maradozó csattanással' villog sulyka.

a távol optikája iránt is. Atilla vadásznépe előtt ‚túl nőnek az ormok'; hasonló ez Vörösmarty gyönyörű sorához: „Megjön az éj, távol feketednek az ormok" csakhogy ő színnel fest, Arany meg plastikus.

Tolnai a pusztai est leírását hozza fel *Bolond Istók*-ból, „mely minden izében a vonal- és szintávlat minden törvényével megegyezik":

Vén fűz sötétlő körrajza veté
A sík lapályra hosszu és hegyes
Árnyát, minő torony-épületé.
Igy a világost az árnyék vegyes
Rónája váltogatva követé;
Kék, hol nem éri nap, hol éri, sárgul
A gyep, s homályos fényt kap a sugártul.

„Mikor 1856-ban e sorokat írta — teszi hozzá Tolnai, — a tájképfestés általában még műteremművészet volt, mely czeruzavázlatait otthon, a szobában festette meg szóbeli feljegyzések segítségével; Barbizon apostolait... akkor még nem ismerték; a plein-air és impressionismus ismeretlen jelszavak voltak. Arany pedig, a való látszatától kényszerítve, le merte írni, hogy az alkonyati aranysárga napfény mellett az árnyéknak kiegészítő kéknek kell lenni." Odafesti azt is, hogy a fa árnya — napáldozatkor — ‚hosszu és hegyes', s a Tisza vize félig ezüst-szín, túlfelől sötét. (104., 105. vsz.)

Ismeri a természet egész drámai életét; fokról-fokra látja a vihar keletkezését *Buda halálá*-ban (XI. én.); veleérzéssel érzi belső életét is. A fáról ‚lesohajtó' levél, az ‚őszi hullás fájó titka' *(Kies ősz)* az enyészet mélabúját érezteti; a mellett tudja, hogy

a lomb ‚Dér nekül is, fagy nekül is Lesohajt az ágról'. E megfigyelés igazságát dícséri a növényélet tudósa, Mágocsy-Dietz Sándor, magyarázva, hogy a levél fagy előtt is lehervad, ha a gyökér nem bír elegendő vizet felszívni a kihűlt talajból.[86]

Beszél Tolnai Arany nyelvének ‚akustikájá'-ról is. Fínom zenei hallása volt, értett a zenéhez; számos népdalt lekottázott s a versidomról szóló értekezésében megadja az ütemek zenei értékét. A jó hangzás a vers törvénye; megrója a nyelv ‚puha, erélytelen kötését', s ha a rímek, sorok lazán fűzött strófák ‚nem adnak kellő zengést'.[87] Kéziratain többnyire a jóhangzás kedvéért javítgat; éberen ügyel a hangzók rövid vagy hosszú voltára. Rhythmus-érzéke páratlan. Egyesíteni képes a dallamosságot a tömörséggel. Ezekben *Buda halála* áll a tetőponton. Elítéli azokat, akik ‚összeférhetlennek tartják a genievel a gondos technikát'; Byront idézi: ‚rossz kézmüves az, aki szerszámaival összevész'. — „Egy hajszálnyival feljebb vagy leebb fogni, az sem mindegy e kényes hangszeren. Pedig a hang *tisztasága* még csak alsóbbrendű kellék, azon felül következik a dallam és harmónia egysége, változata, a kifejezés ereje, kelleme és mind az, a mi ‚istenek közé ragad'."[88] — Nála a dallam együtt születik a gondolattal.[89] Ha verset olvas, fülében dallam kíséri. Béranger-ről mondja: ‚megszoktuk e chansonokat egy-egy nem ismert, de lelkünkben zengő meló-

---

[86] *A növények táplálkozása*, 92. l. — A vers címe: *Nem kell dér* . . .

[87] Szász Gerő költeményeiről.

[88] Szász Gerő bírálatában.

[89] Lásd e mű II. köt. 352. lapon.

diára olvasni'.[90] Tárgy és hang önkénytelenül egyeznek nála egész művekben, de részletekben is, mint a csodaszarvas regéje elmondásának előkészítése, vagy a regében magában a tündérek zenéje, táncuk leírása.

Száraz prosodia helyett az ütemek és szavak zenei értékét tartja szem előtt. „A kötött beszéd lényege nem a rím s mérték, hanem a rhythmus.“[91] „Nem árt a rhythmusnak — írja, — ha több szótag adatik ugyan, de az ütemek száma annyi marad, ha péld. spondeus helyett anapaest jő. De *árt* a rhythmusnak, ha *négy* ütem helyett ötöt fogok. Világos.“[92]

Verselés dolgában új korszakot nyit nála *Buda halála*. Lehr Zsigmond mutatott rá először, mindjárt 1865-ben, hogy Arany „a magyar mérték hangsulyos folyását egybekapcsolja a classikai mértékformák gördülő esésével“; „alig van az egész költeményben nehány sor, melyben... egy-egy tiszta choriambus, dactylus, anapaestus elő ne fordulna“; — „mily változatossága, mily csillogó ragyogása az ezer- meg ezerféle verssoroknak“. (Megjegyzi, hogy az ily sorok, pl. szőke fodor felhők, hattyúi az égnek — csonka hexameterek.) Lehr Albert ezt nézi Arany verselésében a pusztán hangsúlyos rhythmusú korszak után új fejlődési foknak, mikor „az időmérték újra előkerül és érvényesíti magát.“[93] Fejlesztette érzékét e részben, hogy *Csaba* második dolgozatában a Nibelung-vers időmértékéhez szokott. Arany ‚gyakran gondolkozott' azon, minő mértékre mehetett a régi, éneklett epicai költe-

---

[90] A *Szépirodalmi Figyelő*-ben, I. 206. — Idézte Tolnai.

[91] *A magyar nemzeti versidomról* szóló tanulmánya elején.

[92] Szász Károly bírálatában.

[93] *Toldi* 1893. évi magyarázatos kiadásában.

mények dallama. Egy, Gyöngyösi sándor-verseit kísérő recitativ jellemű melódia s Kádár vitéz históriájáé volt emlékezetében, s már ezekben is akadt némi mérték.[94] Mióta Arany versidomunk természetét vizsgálta s ütem és mérték önkénytelen, szabad kapcsolatát, természetesen írás közben is művészibben ömlöttek tollából a sorok. Tanulmányában is arra jut, hogy ‚a négytagu ütemek közt legnagyobb szerepet játszik s a magyar dal eredeti jellegét teszi ama versláb, melyet Fogarasi lengedezőnek (choriambus) nevezett. Maga a nép is olykor ösztönszerűleg eltalálja a lengedezőt'. Magyarázta azonban, hogy csupa lengedezőkből álló vers egyhangú volna, s a magyar verset valamely mérték sapphói megkövült formájába szorítni képtelenség. Kivált a négysoros Zrinyi-versnek a choriambus ad legtöbb lendületet, zenét.

Rímelése is fejlett. Ragozó nyelvünk rímszegénységét könnyedséggel győzte le. Régtől fogva elismerték a legjobb és leggazdagabb rímelőnek egész irodalmunkban; ríme valósággal ömlik az oly patakzó sorokban, minő *Katalin* s a *Szent Iván-éji álom* fordítása. Egyik-másik versét középrímekkel is elborítja. *Toldi*-ban s a hún eposz első dolgozatában mégis könnyebbek a rímek, nincs bennök ennyi érc és hangzás. A nemzeti versidommal együtt azonban a rímet is vizsgálgatta; ki akarván szabadulni a rag-rímek s az ‚egynehány jó rím taposó malmából', utat nyitott az asszonánczoknak. Ettől fogva írás közben is biztosabb. Radó Antal kötete *A magyar rím*-ről alapos, széleskörű munka, s ő sem ismer ‚a világirodalom legelső rendű költői közt senkit, a ki ennyit és ily behatóan irt volna

[94] *A magyar nemzeti versidomról*, VI.

művészete technikájáról'.[95] Szerinte Arany asszonáncza teljesen egyenértékű a rímmel. *Buda halálában* súlyosabbak, nemesebbek, zengőbbek a rímek, mint addig, a maga alkotta elmélet szerint szabályosabbak, példaszerűek.

A magyar rhythmus kívánalmának érezte, hogy a ‚gondolat a sor végén befejeztessék, ... a bezárt gondolatot rimmel is *minduntalan* bezárva'. Megfigyelte, hogy a népköltészet ‚oda törekedvén, hogy az értelemnek mielőbb teljességet adjon, nem fűzi hosszan gondolatját, hanem siet azt befejezni, mi külsőleg a második rím által történik'. Ezért szinte általános benne a páros rím, ezért nem kaphatott lábra népdalainkban soha a keresztrím. Még hármas rímnél is ‚siet a 3-ik rím ráütése által a gondolatot bezárni'.[96] Radó megállapítja, hogy a rím nála jelentős szóra esik, melyen hangsúly is van; így a gondolat kiemelkedő részét emeli ki a rím is, egybevág a gondolati és zenei kiemelés. A mellett mintha most jobban egyeznék az összerímelő végszótagok quantitása.

E sokféle művészi szépség természetesen nem keserves keresgélés, nem kínos összerakosgatás eredménye, hanem a művészi érzék- és ihleté; ő maga, a legöntudatosabb művész, mondotta, hogy „a lángész midőn ir, nem ügyel efféle apróságokra, mégis jól jön neki minden".[97] Hogyan is jöhetne létre máskép ilyen remekmű hónapok alatt?

---

[95] Radó Antal: *A magyar rím.* Egész fejezet szól Arany ríméről. 131., 170., 173. A zeneiséget szolgálja a sok betűrím: Lágy *h*intaja *h*imbál... Lovai körmétől *l*ágy *l*evegő csattog.

[96] *A magyar nemzeti versidomról,* VII. — *Vojtinán* kivül a *B. Kemény Zsigmond*-hoz irt tréfás vers is.

[97] Szász Gerő verseinek bírálatában.

Csengery Antal már 1863-ban jelenti a művek beérkeztét a Nádasdy-pályázatra,[98] s 64 jan. 19-én már az ülés elébe terjesztik ‚együttes véleményüket' a bírálók: Kemény Zsigmond, Jókai Mór, Gyulai Pál. „A IV. számu, *Buda halála* című pályamű annyira kitünő tizenegy pályatársa közül, hogy ezek távolról sem versenyezhetnek vele" ... Ezt „nem csak viszonyosan tartják becsesnek, hanem magában is oly kitünő műnek, mely epikai költészetünk első rangú művei közt foglal helyet. Sőt nem tartózkodnak kimondani, ha a szerző oly erővel irja meg az egész epikai trilogiát, melyet előszavában sejtet, mint az első részt, korszakos művel fogja megajándékozni nemzetét".[99]

Megjelenésekor Salamon Ferenc fejtegette jelességeit nagyobb tanulmányban, megállapítva, hogy „mind az eposzi felsőbb rendű művészet, mind nyelve által egészen uj tünemény irodalmunkban"; „mind az alakok nagysága, mind az epikai stil tekintetében haladási fok"; „a naiv költészet itt a legmagasabb költői nemben használtatik", s a mű „felteszi koronáját azon korszaknak, melyet Petőfivel együtt maga Arany nyitott meg". A mű méltánylására senki sem lehetett hivatottabb Salamonnál, ki a történettudós és műbíráló kettős szempontjából egyaránt értékelte. Ő utána nem is akadt más méltatója; az élet csöndben bekebelezte irodalmi kincseink közé.

Míg a neves műbírálók hallgattak, mintha már nem találtak volna új szót Arany jellemzésére, fiatal írók körében fegyverkezés indult meg a mű, vagy inkább költője ellen. Nem ritka eset a művészetek tör-

[98] A M. T. Akadémia jegyzőkönyvei, 1863, I. 95. l.

[99] U. o., 1864, II. füz. 20—21. l.

ténetében, hogy a fiatal nemzedék úgy érzi, útját állja egy nagy tehetség, ki a maga irányában tökéletességre is, népszerűségre is emelkedett, s őket elárnyékolja vagy új utak keresésére kényszeríti. Most sem bírálók, hanem írók kezdtek gáncsoskodni. Elhitették magukkal, hogy Aranyt csak baráti körének bálványozása emelte fel, s hogy az akadémikus írók állják útját az ő boldogulásuknak. A harag már egy idő óta gyűlt bennök, részben a *Figyelő* komoly kritikai iránya, részben Gyulai s az akadémiai kritika ellen. Ma e csoportot ‚irodalmi ellenzéknek' kezdik nevezni, pedig nem elvek körül egyesültek, csupán irodalmi békétlenek. Vajda János volt választott vezérük, aki ismételten gúnyolta Aranyt, sokszor szóval, néha — mint a *Nővilág* szerkesztője — írásban is, mindíg névtelenül. *Zách Klára* balladájára obscoen parodiát rögtönzött, de a mellett nem átallotta a költőtől engedélyt kérni, hogy mint ‚remek költeményt' *A magyar költészet gyöngyei* anthologiájába fölvehesse. (Levele, 57 márc. 2.) Máskor meg arra kéri a költőt, hogy arcképe mellé küldene a ‚tisztelt honfi' a *Nővilág*-nak egy verset, „olyatén költeményt, mint egy *Zách Klára*". (57 szept. 20.)[100] Zilahy Károly, aki pályája kezdetén a *Figyelő* és *Koszorú* lapjain értekezéseket közölt, most *Buda halála* körül pörbe száll Salamonnal; neki a naiv eposznál föntebb áll a romantikus. Egész elméletét elvégzi három nyomtatott lapon.[101] Aranyra ebből

[100] E levelek fönnmaradtak Arany iratai közt, de a család nem adta be az Akadémia levéltárába a többivel.

[101] *A naiv eposz és Arany János.* — *Zilahy Károly munkái*, II. köt. 276—79. — A romantikus eposz példái „az *Orlando Furioso*, az Ilias és Odysseia méltó hasonmása, ellenlábasa és egészen kiegészítő párja", Tasso *Megszabadított Jeruzsáleme*

annyit jut, hogy Attilába nem képes ‚fönséget lehelni', egész költészete sem tud fölemelni, hiányzik belőle a phantasia. A cikkecske végén azt a ‚meggyőződését fejezi ki', hogy „a naivitás könnyüségét a póriasság nehézkességével, a népies nyelv eredetiségét és durva, de szűz tisztaságát zagyva tájszólással, a nagyszerüséget mindennapisággal pótolni nem lehet." E bárdolatlan szavak nagy elkeseredésre vallanak. A támadásra megfelelt Gyulai Pál, midőn Zilahy összegyüjtött munkáit megbírálta.[102]

Legkitartóbban Tolnai Lajos, az egykori tanítvány, nyilazott a költőre — halála után,[103] többnyire Gyulait apostrophálva. *Buda halálá*-ról a magyar nemzet ezredéves költészetének összefoglalásában írt, a *Képes Családi Lapok*-ban, 1896. Mindjárt az első versszakba beleköt: „hogy egy rothadt falevélről olvasson le az ember egész nagy eposzt, oda fölötte erős látás

---

mondai alapon, „Dante — a catholicus Homér — isteni színjátéka és Milton *Elveszett Paradicsom*-a... (keresztyén) hitregei alapon."

[102] *Budapesti Szemle*, 1866. Uj folyam, V. köt. 494. l.

[103] Mindezekről l. Soós Margit: *Arany János irodalmi ellenzéke*. A pécsi Erzsébet tud. egyetem Magyar Intézetében készült dolgozat. E füzetről Császár Elemér bírálata a *Bpesti Szemlé*-ben, 1933. — U. e. intézet dolgozatai közt 1935-ben ismét egy oly munka jelent meg, mely a hatvanas évek ‚irodalmi ellenzékét' állítja előtérbe a többi író, a könyv szerint ‚Arany köre', rovására. Előd Géza: *Zilahy Károly, a hatvanas évek irodalmi ellenzékének vezére*. — Császár E. rámutatott, hogy a szerző kirekeszti ‚Arany köré'-ből Tompát, Eötvöst, Keményt, Madáchot, Toldyt, Salamon Ferencet, Erdélyit; velök szembe állítja az említetteken kívül Bajza Jenőt, Szabados Jánost, Szász Bélát, Dalmady Győzőt, Dömötör Jánost, stb. *Ujszerű kép a hatvanas évek irodalmi viszonyairól.* — *Budapesti Szemle*, 1935 jan.

kivántatik". — „Hatalmam telijét im hát ma kiöntöm" — „de hát mi lesz abból, a mit kiönt?" — Efféle kötekedés minden gáncsa.

Egy értetlen bírálat keserüséget szerzett Aranynak. Török János adta ki, a *Pesti Hirnök*-ben, névtelenül (ápr. 5., 7.). A lap nem állt valami nagy becsületben; szerkesztőjéről lenézéssel szól a szelíd Arany,[104] Gyulai zsarnok és immoralis szerkesztőnek mondta.[105] Személyes bosszú törhetett ki belőle, midőn kiadta egy tizenhét éves ifjú támadását — Arany János ellen.[106] Nem a szerzőt, a szerkesztőt kel kárhoztatni.

Szegény fiú értetlenül, sőt tudatlanul áll a költő újításai előtt; a harcos eposzok mértékével méri. Csak a ‚két veszekedő asszony tud collisiót behozni', s Atilla hősisége abban áll, hogy ‚nagy bajjal sikerül békét csinálnia'. Családi köre olyan, hogy az ember ‚egy gyerekszobába képzeli magát'. (Mit tudhatott e bíráló Homérról s a Nibelungokról?!) Népszerüségét lakomákkal szerzi; két assszony mulatságára fellovalja az egész nemzetet, „hogy inkább egy Nero alatti elpuhult népet látunk magunk előtt". A nyelv a ‚legprózaibb', ‚érthetetlen szavakat hoz fel' s ‚értelemzavaró szóelrakásokat'. ‚Versbeli technikát' sem talál.[107] — Ez otromba gáncsoskodást semmibe vették, föl sem szólalt ellene komolyan senki. Jókai ütötte el tréfá-

---

[104] Tompának, 53 május 23., 54 ápr. 22., 55 jún. 8.

[105] Aranyhoz, 54 szept. 6.

[106] Szinnyei József megnevezi: Földi Géza. — *Magyar írók élete és művei*, III. 679.

[107] Különnyomatban is megjelent s azt megküldték a Kisfaludy-Társaságnak is. (A könyvnyomdász Noszeda tiltakozott a föltevés ellen, hogy ő lett volna a beküldő. L. Arany *Koszorú*-ja, 1864, I. 454. l. 1. és 2. hasáb.)

san az *Üstökös*-ben, egy Tallérosy Zebulon nevében írt levéllel, mely visszás érveivel a támadó mellé áll. (1864 IV. 9.) Aranyt sem e nevetséges cikk bántotta, hanem a pletyka. Találgatni kezdte szerzőjét, még pedig neves írók közt. A *Hölgyfutár* egy versike versfőiben Frankl Vilmost gyanúsította, Fraknóit, aki hevesen tiltakozott.[108] Akadtak, akik annyira híjával voltak az emberismeretnek, hogy Szász Károly boszújára gondoltak, mert *Buda halála* ő előle nyerte volna el a koszorút. Aranyt ‚nagyon bántotta a vélt támadónak személye' — írja Arany László.[109] Nagyon szívére vehette, ha egy pillanatig is megnyilt ily ráfogásnak. Szász felháborodva írta Gyulainak: „... az irodalomban bármily végetlen magasságban láttam (s látom is) őt magam felett, a barátságban kell annyi önérzettel s annyi egyenlőségérzettel bírnom, hogy mihelyt ő rólam... oly megalázó véleménnyel lehet, mint pl. hogy a *Hirnök*-beli kritikát én *irhattam:* félve közelítsek hozzá." — „... annyi ítéletem van, hogy úgy nem ítélhetek, s ha nem, akkor azt írnom oly alávalóság lett volna, mit a ki rólam föltételez, már olyan gaznak tart, a kivel nem barátkozhatik."[110] Gyulai bizonyára megmutatta e levelet, s ‚kitünt, hogy ez a gyanu teljesen alaptalan volt', — írja Arany László; a régi, meghitt barátságon e rágalom nem hagyott nyomot.

A költő mégis fájdalmasan említette fiának, évek multán, mennyire sajnálja, hogy *Buda halálá*-t pályá-

---

[108] *Hölgyfutár*, 1864, 43. sz. A verset közli Pap Illés: *Arany János hún eposza*, 47. l. Fraknói tiltakozása a *Pesti Hirnök*-ben, ápr. 14.

[109] Bevezetésében a *Hátrahagyott Versek* előtt.

[110] Gyulai Pálhoz, Sz.-szállás, 65 jan. 18. — Kiadta Vértesy Jenő, *Az Ujság* tárcájában, 1911 május 26.

zatra küldte s egyáltalán kiadta kezéből. „Ha akkor, ki nem téve magamat a nyilvános bíráltatás izgalmainak, rejtekemben zavartalanul tovább dolgozom, megvolt az ihlet hozzá, hogy egy huzamban befejezzem az egész művet; a nyilvánosság hercze-hurczája, conventionális dicséretei nem kevésbbé, mint rosszaló hangjai, kizaklattak lelkem nyugalmából s most már e munka végkép csonka marad.“[111]

Azon időben csakugyan jó munkaerőben volt. Sokat dolgozott lapjaiba. Alig hogy 1863 májusában befejezi *Buda halálá*-t, novemberben már elkészül a *Szent Iván-éji álom* fordításával, melyet Kőrösön nem bírt bevégezni. *Buda halála* diadala után felesége azt újságolja Szalontára: „A szíves fogadás, a hogy az Akadémia fogadta — és a kik olvasták, azok részéről a magasztalás, annyira fellelkesítették, hogy azóta folyvást dolgozik rég megkezdett munkáin.“ (1864 febr. 15.)[112] Tompa váltig sarkallja, mikor a Nádasdy-díjhoz szerencsét kiván, ‚mert már hanyatlik a nap'. (64 márc. 12.) Valóban, két régi munkája kezd megelevenülni előtte. Belefog *Bolond Istók* II. énekébe, — ekkor írja a *Nagyidai cigányok*-ra vonatkozó versszakokat. Ezzel abbahagyja. Pihenőül, míg a hún eposz imbolygó terve kijegecül, még 63 végén, *Toldi* félbemaradt középrészét veszi kézbe. „Olvasgatva megsajnáltam a kárbeveszett részleteket, s kezdtem gondolkozni új mese-tervről, — írja *Toldi szerelmé*-nek előszavában. — Vajjon okkal-móddal, a népies naivság örve alatt, nem lehetne-e behozni az eddig mellőzött mondarészeket: a prágai kalandot, a sirrablást, vagy leg-

111 Arany László, említett *Bevezetés*-ében.

112 Kiadatlan levél; Ercsey Ernőné úrnő szívességéből.

alább sirbontást, s a nápolyi kettős hadjáratot is összevonva *egybe.*" Terve, látszik, nagyon megváltozott, de most már kialakult. Szinte csodálkozni kell, hogy a monda e részeit előbb mellőzte, mikor ezeket Ilosvai sovány krónikája fenntartotta s e középső rész anyaga így is édes-kevés. A régebbi dolgozat már a III. énekkel Endre királyfira és az olasz hadra fordul; ez a végleges szövegben VII. ének lett. Megelőzi a prágai kaland, előszele már a II. énekben, aztán a III. ének második felében és a IV-ben; meg is toldja Jodovna epizódjával. Ezt a költői hagyományból vette; e fonák lányrablásról szól Kisfaludy Károlynak egy töredék verse („Vészes éjben nyargal Toldi"); Jedek nevét Vörösmartytól kölcsönzi, ő nevezi így Toldi első párviadalában a cseh vitézt. *(Toldi);* a nő boszúja s a börtön Ariosto felé mutat: Rogert kínozza így fia haláláért Teodora (44. én., Radónál, II. köt. 288—89. l.); ez már átterjed az V. énekre. Magán a költött mesén is sok a változtatás. Most írja az I. ének végére a gyönyörű strophákat Piroska ébredő szerelméről. A II. ének közepén, a viadal közben, újrakezdi az egészet,[113] s a régebbi derűs képre felhőt borít. A régebbi dolgozatban Toldi álharca merő ‚csín', így mondja a vers is; puszta tréfának veszik s felőle Toldi elnyeri Piroska kezét; most is szerelemre gyúlad, megbánja, a mit tett, de nem vallja meg, másnak engedi a leányt, s ezzel nyomban eljátssza mindkettőjük boldogságát. A régi II. énekből szakad ki az új III. ének, a mint Toldi hazamegy anyjához, húgával évődik, de most bánat kíséri és tépi. A IV. énekben a prágai úton nagy

[113] A 21-ik strófától. A lap fejére felírja: *Új dolgozat, 1863/64.*

feladata van a király körül; ez elszakítja Piroskától; hazatérve, hallja, hogy férjhez ment. Ez már az V. ének; a 84. szakig látszik a kézirás egyöntetűnek. Toldi és Piroska most jobban előtérbe lépnek; az ő történetük a fő; át is húzza a régi címlapon a *Daliás Idők*-et, s azt írja helyébe: *Toldi szerelme*. A lap alsó részén pedig ezt olvasni: „Ez részint cassálva, részint beolvasztva az 1863 végén kezdett *Toldi szerelme* című beszélybe, mely, ha isten segít, utolsó kidolgozása lesz e tárgynak".

Valóban úgy látszott, be is fejezheti. Nyugodt, békés évek reménye biztatja. Juliska leánya 63-ban férjhez megy Szél Kálmán szalontai református paphoz. A költő ‚örömtől elszokott szívének' ez az öröm is új aggodalom. „Ismét egy koczka kis családunk életében — reméljük s adja Isten, jól forduljon" — írja Tompának. (63 júl. 23., kiadatlan.) Augusztus 9-én van az esküvő. Nem feledik Tompa ajánlkozását, hogy ő szeretné Juliskára az oltári áldást adni; csakhogy „számba véve körülményeidet, egészségi, kedélyi, anyagi állapotodat: nem mertünk egyenesen felhívni az igéret beváltására" — írja gyöngéden Arany. (U. o.) Tompa csakugyan nem képes eljönni; a neki járó írói díjakból enged át 25 ftot a kis menyasszonynak, ajándékul. — Juliska szinte *haza* megy ugyan Szalontára, jó ismerősök közé, az elválás még sincs szomorúság nélkül. Távozása megérzik a csöndes házon. „Ritka nőt ruház föl a gondviselés annyi kellemmel, szeretetreméltósággal, vonzó kedélyességgel — mondja Ercsey Sándor.[114] — Szüleit a bálványozásig szerette, ezeknek még gondolatát is ellesni igyekezett, s a csöndes és

[114] 151. l.

gyakran aggodalmas családi életet vidám kedélyével sokszor földerítette." Szalontáról is sűrűn jönnek levelei; beszámol gazdasszonykodásáról, tanácsot kér a gyertyaöntés módjára. Atyja megint földvételről kezd ábrándozni, megtakarított pénzén s a rozzant régi ház árán; erre szánja *Buda halálá*-nak aranyait is (Tompának, 64 nov. 21.), megpótolva összes költeményeinek eladásával. (Erceynek, 64 júl. 8.) „... hihetőleg Laci is odakerül" (Tompának, u. o.); 65-ben leteszi az ügyvédi vizsgát, ‚kitűnően' (Erceynek, jún. 29.). Szalontán is a költőre gondolnak, amint következtválasztásra kerül a sor, de ő megint elhárítja magától; „nem is egyeztethetném össze e hivatallal."[115]

A rövid elégültséget hamar megzavarja egy és más. 64 végén felesége typhusba esik. „Még Kálmánnak sem mertük megirni, de már a válságos napokon túlesett, ... Ti se mondjátok ezt még meg Juliskának" — írja gyöngéd figyelemmel sógorának (64 dec. 6.). Ez az aggodalom állíthatta meg tollát *Toldi szerelmé*-ben. Anyagi gond is nehezül reá. A *Koszorú*-nak hétszázon felül van ugyan előfizetője (Tompának, 64 nov. 21.), mégis kétezer forint ráfizetés fenyeget. (Erceynek, 64 júl. 8.).

Azonban csillan némi remény a nyugodt megélhetésre: az Akadémián megürült a titoknoki állás, és az ő nevét kezdik emlegetni. Biztos rév volna ez, talán az utolsó hivatal, ideig-óráig, s azután a rég sóvárgott nyugalom várná, ‚csöndes fészek zöld lomb árnyán' *(Epilogus)*, családja körében, költői álmainak élve.

---

[115] Erceynek, 65 jún. 29. és júl. 13.

XI.

Az Akadémia megújuló munkássága. — Aranyt titoknokká választják. — Munkaköre. — Leánya halála. — Fiának írói munkássága. — Az „Összes költemények" megjelenése. — Karlsbadban töltött nyarak. — Újabb munkái: Aristophanes fordítása; Bolond Istók II. éneke. — Folytatja Toldi Szerelmét. — Leköszön a főtitkárságról.

A hatvanas évek küszöbén, az újjáéledés korában, a nemzet figyelme újult erővel fordult az Akadémia felé. Hogy az önkényuralom az ostromállapot alatt, 1850 nyaráig, a Tudós Társaság működését megszüntette, azontúl is gátolta: ez üldözés mindenek szemében nemzeti erőforrásnak mutatta az Akadémiát. Az első elnök, gróf Teleki József, szolgált a bécsi magyar cancelláriánál, koronaőr volt, 1842-től a szabadságharc kitöréséig Erdély főkormányzója, szóval a kormány szemében is megbízható, — mégis csak annyit tudott elérni, hogy kis-gyűléseket tarthattak, új tagokat nem lehetett választani, — ezzel a testület kihalásra lett volna kárhoztatva. Teleki elhúnytával 55-ben gróf Dessewffy Emil lett az elnök, aki nem nyugodott, míg a megerősítést ki nem sürgette (1858). A jóváhagyás azonban váratlan módosításokat tett a szövegen. Ezek ellen hiába volt a felfolyamodás.[1] Küldöttség is járt

[1] L. e mű II. kötetében, 392—393. l.

kérelmezni, — eredmény nélkül. Az Akadémia így is élt a nyert szabadsággal s bátrabban folytatta munkásságát; 58 decemberében, tízévi kényszerű szünet után, nagygyűlést tartottak, új tagokat választottak s kiosztották a 47 óta elmaradt jutalmakat; ekkor koszorúzták meg Petőfi verseit, Szalay magyar történetét, ami nagy nemzeti önérzetre vallott. Az ünnepélyes közülésen Dessewffy lelkesen hirdette: „A magyar az önfentartási küzdelmekből végzetszerüleg soha nem fogyhat ki, ... mi szellemi téren kiválólag küzdő népnek vagyunk rendelve, és ezért a magyar Akadémia tagjainak is érezniök kell, mikép ők nemcsak tudósok és írók, hanem egyszersmind a legmagasb magyar szellemi érdekek őrkatonái.". Hogy másodelnök br. Eötvös József lehetett, az első felelős minisztérium tagja, titoknok (1853—61) Toldy Ferenc, a magyar szellem lelkes búvára, nyomában pedig Szalay László, ki Eötvössel együtt vett részt a negyvenes évek mozgalmaiban s önkénytes száműzetésében nemzetünk történetét írta meg: mindez világosan mutatta az Akadémia szellemét s lelkesedésre és támogatásra buzdította a nemzetet. Mindenki érezte, amit Eötvös később Dessewffy fölött tartott emlékbeszédében mondott: hogy ez időben az Akadémia „nemcsak tudományos intézet vala többé, hanem képviselője nemzetiségünknek, emléke egy szebb multnak, melyre büszkék voltunk, a jelenben az egyetlen pont, melyet a nemzet sajátjának mondhatott".[2]

---

[2] A Tudós Társaság első alapszabálya így szólt: „A tudományok és szépmüvészetek minden nemeiben a nemzeti nyelv kimüveltetésén igyekszik egyedül"; e szellemben szól Széchenyi elnöki megnyitója, 1842-ben, ‚a nemzet fennmaradásának zálogát' látva a nyelvben, s ezzel indokolva, „a teendők hosszu

Az új elnök, Dessewffy Emil, rátermett feladatára. Gyakorlati érzékű, erélyes férfiú; fiatalon Széchenyi gazdasági eszméin lelkesült; egyik alapítója s első elnöke volt a Magyar Földhitelintézetnek, újjászervezője az Országos Magyar Gazdasági Egyesületnek. Új tisztében is lelkesen látott munkához, s anyagi tekintetben mintegy újra-alapítója lett az Akadémiának.[3] Mindjárt 58-ban gyüjtést kezdett, oly sikerrel, hogy az Akadémia alaptőkéje 1860-ban meghaladta az egymillió forintot. Az Akadémia hivatalai az Uri-utcai Trattner—Károlyi-ház bérelt helyiségeiben szorongtak, hol a Teleki József által adományozott, 24,000 kötetre menő könyvtárát sem tudta elhelyezni;[4] közüléseit hol a Városházán, hol a Nemzeti Múzeum termében tartotta. Már 53-ban gondolkoztak saját hajlék felől, a Múzeum kertjének hátsó sarkában; de a kormányzó Albrecht főherceg nem engedte a sétateret megszűkíteni. Dessewffy nagyobbszabású tervre gondolt. Maga 3000 frt-ot ajánlott fel az épületre, br. Sina Simontól pedig 80.000-et szerzett. A város nagy tel-

---

sorából mikép lehete egy tisztán philologiai intézetet szemelni ki előlegesen". Teleki József már 41-ben azt hangsúlyozta: „a tudományok terjesztése, gyarapitása és főként nemzetesitése a magyar nyelv segitségével". Az 54-ben felterjesztett alapszabály szerint a cél: „a tudományok és szépmüvészetek magyar nyelven müvelése és terjesztése; egyszersmind a magyar nyelvnek egész gonddal csinosbitása és gazdagitása". V. ö. *Vázlatok a M. T. Akadémia félszázados történetéből*, 15. l.

[3] Lenhossék Mihály: *Megemlékezés az Akadémia első két elnökéről.* Felolvasás az 1936. évi közülésen. *Akad. Értesítő*, 1936, 462. füz.

[4] Teleki adományait és hagyományait a mellette volt titoknok, Toldy Ferenc elősorolta a 75 márc. 19-i ülésen, (Teleki halála 20-ik évfordulóján). *Értesitő*, IX. 56—59.

ket engedett át a Duhaparton, részben ingyen, a Dunagőzhajózási Társaság pedig elcserélte a magáéval, hogy az Akadémia Széchenyi másik nagy alkotása, a Lánchíd terére nézzen.[5] Dessewffy rábeszélésére herceg Eszterházy Pál Bécsből Pestre hozatta képtárát s az új palotában kívánta őriztetni. 1860 tavaszáig a palotára 269.000 frt gyűlt össze.[6] Az 1860-i közülésen Dessewffy büszkén jelenthette be: „Az építők sorába léptünk." Szinte megújult az alapítás körüli lelkesedés. Ülésről-ülésre folyt az adományok bejelentése. Elől járt a főpapság, a káptalanok, a főnemesség, de kivette részét a mozgalomból az egész nemzet. 1860 januárjában csak két ülésen az alaptőkéhez 27.400, a palotára 24.000 frt új adományt jelenthetett be a titoknok.[7] A király ő felsége tizenötezer forintot adományozott egy kísérleti vegyműhely céljaira.[8] Ferdinánd császár négyezer pengőt küldött a palotára,[9] Maximilián mexikói császár tízezer pengővel járult az alaptőkéhez.[10] Reseta János, Petőfi cenzora, részvényeit hagyta a Tudós Társaságra, a Nemzeti Múzeumra és a Színházra;[11] egy Amerikába átszármazott magyar harmadfél tonna mahagóni-fát küld Mexikóból a palotához.[12] Madarász Viktor, akkor

---

[5] *Vázlatok a M. T. Akadémia félszázados történetéből*, 155. l. Divald Kornél: *A M. T. Akadémia palotája és gyüjteményei.*

[6] Divald, 8. l.

[7] *Magyar Akadémiai Értesitő*, 1860, I. 64—65 l.

[8] *A M. T. Akadémia jegyzőkönyvei.* — Közzéteszi Csengery Antal jegyző, III. köt. 84. l.

[9] U. o. III. köt. (1865. év), 148. l.

[10] U. o. IV. köt. (1866. év), 35. l.

[11] Jegyzőkönyvek, 1864, I. 11. l.

[12] U. o. 1864, II. 57. l.

fiatal festő, Atilla kora kutatójának, Thierry Amadénak arcmását festi meg s juttatja el ‚hazafiui adományul'.[13] Nagy Károly bicskei csillagdájának műszereit adja ajándékba.[14] 60-ban már meg is rajzolták a palota terveit Henszlmann, Ybl s a bécsi Ferstel, mindhárman csúcsíves stílben, csak a felszólítás nélkül dolgozó Szkalniczky terve készült classicizáló renaissance ízlésben. Dessewffy s Eötvös nem voltak barátjai a gótikának, meg is bontotta volna a térnek a Lánchíddal akkor szépen összhangzó képét. A berlini Stühlert bízták meg az új tervezéssel, melyen azonban egyszerűsíteni kellett; nem is építették be az egész telket, egy részére jövedelmező bérház épült. 1864-re készen állott a palota, a fővárosnak egyik legszebb dísze; a — részben elmaradt — belső díszítés híján 934.000 forintba került.[15] 65 márciusában be is költözött az Akadémia, s ápr. 24-én tartotta itt első ülését. Külön termet engedtek át a Kisfaludy-Társaságnak, mely a Társaság köszönő levele szerint „magából a M. Tud. Akadémiából származva, ennek születése óta mindig kedves leánya volt" — „saját céljai egyikét látván megvalósitva a Kisfaludy-Társaság üdvös működésében, saját testének tagját látván e társaságban, melynek ... eshetőleg örököse is".[16]

E mozgalmas években 1861-től fogva Szalay László volt a titoknok, de a palota fölavatását nem érte meg; 1864 július 17-én Salzburgban elhúnyt. „Kora halálá-

---

[13] U. o. 1865, III. 134. l.

[14] U. o. 1864, I. 116. l.

[15] U. o. 1865, III. 7. l. — *Vázlatok a M. T. Akadémia félszázados történetéből*, szerint 895.000 forintba.

[16] U. o. 1865, III. 7. l. — *Vázlatok a M. T. Akadémia* 207. l.

nak oka a tulfeszített munka volt" — mondotta Eötvös.[17] Helyét féléven át a jegyző pótolta, Csengery Antal. Már ezért is ő lett volna utóda; közéleti munkássága azonban nagyon elfoglalta. Eötvös József Aranyt ajánlotta.[18] Eleinte szabadkozott, pihenésre vágyott volna, nem új hivatalba; Eötvös nyugtatta, hogy a ‚bokréta lesz az Akadémia süvegén'. 65 jan. 26-án volt a választás, melyre Deák Ferenc is elment; 42 szavazatból 30 esett Aranyra. Egyszerű szavakkal köszönte meg ‚a nevezetes többséget'. „Állásomat — úgymond — csak ideiglenesnek kívánom tekinteni. Egy, legfölebb két év megmutatja, ha képes leszek-e betölteni fontos hivatalomat, egy vagy két év a Tekintetes Akadémiának is elegendő a körültekintésre, hogy helyemet alkalmasb egyénnel pótolhassa."[19] Voltak, mint Pauler Tivadar, akik azért nem szavaztak rá, mert kárnak tartották hivatali munkával elvonni a költészettől.[20] Nem gondolták meg, amit Arany pár töredék sorban így vetett papírra: „Az énekes madár is Magvat szedeget." *(Otium.)* A biztos keresetért vállalt új hivatalt. A választás napján írta Tompának: „. . . . a *Koszorú* nehezen tart fenn tovább; . . . sorsom forduló ponton van ma este . . ." Valóban csak két esztendőre gondol: „Még vagy két évig fönn kellene tartani magamat Pesten: akkor némi kilátással a ‚független szegénységre' leköltözhetném Szalontára." (U. o.) A két évből tizenkettő lett s a sóvárgott nyugalom reménye egyre messzebb húzódott. A betelt

[17] Emlékbeszédében.

[18] Szily Kálmán: *Arany János mint főtitkár.* — *Ak. Értesítő*, 1893 junius.

[19] *A M. T. Akadémia jegyzőkönyvei*, 1865, II. köt. 35. l.

[20] Pauler Ákos közlése.

vágy sokszor leveti csalogató álarcát s idegen kép marad alatta. Már egypár hónap mulva azt írja sógorának: „... a házterveket egy időre pihentetnem kell.“ „Ugy látom, hogy mostanában nem uj szerzemény lesz föladatom... Gonosz időket élünk: az irodalomból semmi kilátás, s a fixummal csak kijöhetne az ember!“ (1865 jún. 29.) Az évi fizetés mindössze 1200 frt; nem sok pénz még abban az időben sem, de Arany a szerkesztésből sem számított jobb megélhetésre; s ezzel velejárt volna a titoknoki lakás a palotában. Azzal is kecsegtette magát, hogy folytathatja félbeszakadt költői terveit; ebből is hamarosan kiábrándult. „Valóban azt óhajtám, ... hogy pár év alatt nyugalomba teszem magamat, Szalontára. Nem pusztán a röstség hajtott erre; inkább az, hogy még valamit kedvem szerint dolgozhassak. Ily szaggatott és zaklatott hivatal mellett sehogy sem akar az menni. — Bizonyos, hogy nem viszem soká, vagy ha viszem, akkor ez lesz minden foglalatosságom. De jobb szeretném, ha máskép lehetne.“ (U. o.)

Ez állás nagy dísz, „több az, mint hivatal“, mondotta Tompa (65 febr. 1.). A munkakör méltó lett volna Aranyhoz, csakhogy nagy felelősséggel járt és sok irodai munkával. Dessewffy fennen hirdette: „Kegyeltjei vagyunk a hazának. Sokat tett az értünk, de tőlünk is sokat vár.“[21] 65-ben tudományos célokra 60.515 frtot szánhatott a költségvetés; ez mutatja a munkakör kiterjedtségét. Kivált a nemzeti vonatkozású ágak virágzottak. A nyelvtudomány terén munkában volt Czuczor és Fogarasi nagy szótára; Toldy Ferenc nyelvtörténeti szótár munkálatainak megindí-

[21] 1860, a közülésen.

tására tesz javaslatot.[22] Hunfalvy, Budenz az északi nyelvrokonságot vizsgálják, Barna Ferdinánd a *Kalevalá*-t fordítja; most utazik Keleten Vámbéry az Akadémia költségén s küldözi haza jelentéseit. A történelmi bizottság okmánytárak kiadásával igyekszik pótolni a néma évek mulasztását, s új anyag gyüjtésével, a hazán kívül is, Nápolyban, Castiliában.[23] Az archaeologiai bizottság Henszlmann, Ipolyi buzgalmából a székesfehérvári ásatások, a pécsi székesegyház renoválása, a műemlékek védelme mellett kiterjeszti gondját számos építészeti emlékre; a helytartó-tanács kész külön hivatalt állítani a műemlékek ismertetése és épentartása céljából.[24] Számbaveszik Konstantinápolyban a Corvinák maradványait.[25] Oly nagy az érdeklődés a nemzeti mult iránt, hogy egy fiatal tanárjelölt, Balogh Ferenc, Révész Imre buzdítására bejárja a catalauni csata terét s részletes leírást küld róla.[26] Közlönyük van a statisztikai és nemzetgazdasági, a matematikai és természettudományoknak. Minden kiadvány a titoknok kezén megy át, ő állítja ki az utalványokat; az ő gondja a költségvetés kiszabása és megtartása. Még folyik a palota építése, a hivatal és a könyvtár átköltözése, s a tennivalók minden szála az ő kezében fut össze. „... Mindenki csak én hozzám fog fordulni akadémiai ügyben", — írja Lónyaynak (67 márc. 22.). Azután sokan látogatják az új palotát, külföldiek is; ezeknek ő a vezetőjük,

---

[22] Jegyzőkönyvek, III. 157. l.

[23] U. o.

[24] U. o. I. (1864), 160. l.

[25] U. o. I. 76., 129., 134., 143., II. köt. 94., 116., 124., 129. l.

[26] U. o. III. köt. 136. l.

panaszolja Erceynek.[27] Mindenért ő a felelős, minden hibáért őt okolják. Egy ízben a létszámnál eggyel több rendes tagot választanak; az *Almanach*-ot hibáztatják, mert a régebben megválasztottakat nem vette számba; Arany igazolja magát: utasítás szerint csak azokat veheti fel a névsorba, akik már széket foglaltak.[28] Máskor Toldy Ferenc talál kifogásolni valót a jegyzőkönyvön; Arany meggyőzi „igazságosan — és virtuosus módon", — jegyzi Toldy a levél szélére. Pontossága, óvatossága odáig megy, hogy kérdést tesz az üléshez: mi történjék egy kiadásra már elfogadott műhöz utólag küldött előszóval, melynek ‚saját felelősségére kinyomathatása iránt kétséget táplál'.[29]

Az adakozók lelkesülése időnként el-ellanyhul, a megajánlott összegek, kamatok nem folynak be; Dessewffy ő rajta sürgeti a késedelmes fizetések behajtását, így Szalontáét is.[30] Fékezni kénytelen az ingyen könyvet kérők ostromát, hiszen az Akadémia éppen ‚az olvasó egyesületektől, casinóktól várja, hogy kiadásainak megvétele által elősegítik a magasztos czélt'.[31] Reá hárul az ülések, ünnepélyek rendezése. Ha egy-egy kiküldött bíráló leköszön, őt állítják helyébe.[32] Tiszte jelen lenni minden ülésen, ez foglalja el délutánjait. Alig jut ideje egy-egy levélírásra. Egyszer éppen belefog, hogy sógorának írjon, „midőn

---

[27] Erceynél, 158. l.

[28] Szily Kálmán id. h.

[29] Jegyzőkönyvek, 1865, III. köt. 173. l.

[30] Erceyhez, 65 jún. 29., júl. 13.

[31] Jegyzőkönyvek, IV. 87. l.

[32] Jegyzőkönyvek, 1866, IV. köt. 59., 69. l., a Teleki- és Karátsonyi-díjnál. Összesen tízszer volt bíráló.

Bugát halála hírét vettem s ez kivert sodromból, mert ily alkalommal én vagyok az Akadémia ‚harangozója' és temetésrendezője (halálmadár)" (65 júl. 13.). Reá nézett ilyenkor, hogy a tagokat értesítse, a koporsó fölött beszédről gondoskodjék.[33]

A komoly munka mellett sok a bosszantó apróság. Egy hivatlan buzgólkodó megküldi könyveit másfélezer példányban, azután méltatlankodik, hogy az Akadémia nem hirdeti s nem írat róluk a lapokban.[34] Mások új szavakat ajánlanak, vagy az Akadémiánál akarják letenni végrendeletöket. Valaki csúfondáros pályadíjat kíván kitűzni oly mód kitalálására, hogy a bírálók a pályázók nevét meg ne tudhassák.[35] Ilyen hiábavalóságok fecsérlik idejét.

E sokféle gond és tennivaló egész napját betölti.

---

[33] Vele járt ez épp így a Kisfaludy-Társaság igazgatói állásával. Fennmaradt egy levele Székács Józsefhez: „Főtisztelendő Úr! Sárossy Gyula, a Kisfaludy-Társaság tagja, meghalt. Illő, hogy a Társaság testületileg részt vegyen holnap d. u. 4 órakor történendő temetésén. De ezenkívül óhajtandó volna, hogy valaki a Társaság tagjai közül mondana fölötte beszédet. Arra, hogy gyülésileg intézkedjünk e tárgyban, az idő rövid, sőt az elnökség utjáni intézkedést sem engedi már. E szerint én, mint igazgató, sietek megtenni a szükséges intézkedést. Széttekintve a Társulat tagjai közt, senkit sem találok a beszéd tartására oly alkalmasnak, mint főtisztelendő urat, ki mind tekintélyre, mind szónoki nagy képessége által a legnagyobb díszt fogná megadni a végtisztességnek. Bátorkodom tehát alázatosan fölkérni, hogy a társulat nevében a szomorú kötelesség teljesitését magára vállalni méltóztassék. — Ki teljes tisztelettel vagyok Főtisztelendőségednek — Pest, nov. 16. 1861 alázatos szolgája, Arany János". — Szász Károly: *Régi írások. Székács József leveleiből.* — *Budapesti Hirlap*, 1927 nov. 22.

[34] Jegyzőkönyv, III. 174. l.

[35] U. o. III. 174—5. l.

Terhes maga a mindennapi bejárás is a palotába, mely lakásától háromszor annyira esett, mint régi hivatala. „... énnekem esőben, hóban, szélben meg kellett tennem a magam fél mérföld hívatalos útját", — panaszolja Tompának (67 ápr. 22., Erceyneknek ápr. 9.). A palotának az utcára néző szárnyán épült ugyan ‚titoknoki szállás', beosztásán Szalay László óhajtása szerint módosítottak is, hanem ezt a lakást takarékosságból bérbe adták, Aranynak 800 frt lakbér vagy szerényebb lakás közt hagyván választást, a bérházban. Arany ezt az elbánást csak a választás után tudta meg s nagyon zokon vette. „Úgy esett, mintha az Akadémia — vagy elnöke — mégsem tekintene Szalay utódának." Arra is gondolt, ne mondjon-e le, míg még visszatérhet a szerkesztés megúnt nyűgéhez. Mégis magába zárta keserűségét, bár — mint később megvallotta — „arczpirulva fordultam meg naponkint a helyen, hol ily előzmény után talán a cseléd sem tekintett egyrangú tisztviselőnek azokkal, akiket az Akadémia a palotában szállásolt el" (Lónyayhoz). Egy verssel könnyített magán, melyet *Ártatlan daczn*ak címzett; alá a palota felavatásának napját írta, 65 dec. 11.[36] Fájó humorral felülkerekedik a sértődésen; nem a palotába, szülőföldjére sóvárog. Elküldi a verset leányának, megújult telekvásárlási tervezgetéssel (nov. 19.). Rajzolgatja az új ház tervét, melyet a parochia mellett szeretne fölépíteni. Meg is veszi a telket s hozzá egy kis földet.

---

[36] A verset csak a hagyatékból adta ki Gyulai Pál, 1885-ben, a *Budapesti Szemlé*-ben, elmondva egész történetét. Arany maga is jegyzetet írt hozzá, elhárítva a ‚fekete hálátlanság' látszatát, mert a ‚humorkás elmejáték csupán ... egyéni fájdalmas benyomás szüleménye'.

Juliskánál nyárra családi örömöt várnak. A költőnél kétarcú az öröm: benne lappang a vesztés félelme. „Szegény kis Juliska, csak túl volna már minden bajon! Egészséges, de oly kicsiny, oly gyenge idegzetű" — írja sógorának (65 júl. 13.). Egy-egy sötét óra reá nehezül, „... ha isten valamikép csapást találna rám bocsátani" (u. o.). Félelme alaptalan; július 24-én megjön a jó hír. Veje leírja, mint tűnődik a fiatal anya, hogy „ennek az idegen kis leánynak" mi legyen a neve? „Én ajánlom Margitot — írja a férj; — ‚Szél Margit, örökös gúny lenne', mond ő, — legjobb megkérdezni apámékat." A nagyapa védekezik az olyan név ellen, ‚a mi, ha akarom, férfi, ha akarom, nő'. „Ha valaha csak egy oly nő-jellemet rajzoltam volna, mint a szegény Shakespeare költött egynéhányat: a poétai hiúság most arra ösztönözne, hogy valamelyik elmeszüleményem nevét hozzam ajánlatba. De mi van nekem efféléből szóra érdemes? Rákhel csak nem lesz, se Szőke Panni... De ha már kész volna az a munkám, a melyről nem tudom, kész lesz-e valaha, (ily szempontból) ajánlanám a Piroska nevet; régi is, új is, szépen és jól is hangzanék, akár trochaeus versben: *Szél Pi - roska.*" (júl. 27.)

Így vette nevét a leányka ‚a költő álmaiból' — mondja Arany László.[37] Megnyugvás, boldogság van a kis családban. László is elér az élet küszöbére: leteszi az ügyvédi vizsgát, kitűnően.[38]

Ősszel ezüst menyegzőjüket ülik a nagyszülők.

---

[37] Az idézett családi levelek Arany László megható emlékezéséből valók: *Piroska és édes anyja emlékéül.* — Összes művei, I. kötet. A ‚költő álmaiból' — idézet *Toldi szerelme* VI. énekének 2. versszakából.

[38] Ercseynek, 65 jún. 29.

Juliska azt kívánja levelében: „Adja Isten, hogy az a szeretet, végtelen becsülés egymás iránt s az a példás egyetértés példaként álljon — mint életök egyéb mozzanata — gyermekeik s majdan unokáik szeme előtt.“[39] Atyja nála ritka derűvel válaszol: „Azt a napot szerettem volna egy kis örömünneppé tenni.“ Juliska távolléte s feleségének gyöngélkedése ezt meghiúsította. „Pedig számitottam volt rá, hogy majd egy kis baráti körben elmondom, hogy még sincs nekem miért zúgolódni a sors ellen valami nagyon: 48 éves koromra két gyermekem tűrhetően fölnevelve, egyikkel magam már nagyapa, — a másik is ott áll, hogy ide s tova megélhet; hogy 25 évünk mint egy boldog óra röppent el; hogy azt a megelőző szíves női gondot, melyben édes anyád folyvást részesített, soha én meg nem hálálnatom; hogy vénségünkre, ha kincseket nem, annyit szereztünk mégis, a mi megmentene a koldulás szégyenétől etc., szóval, hogy mégis jó az Isten, s hálátlan volnék, hogyha egyre-másra véve panaszkodnám,“ Béketűrő szív elégült szava ez, az ‚arany középszer‘-rel való megelégedésé. Mennyit kellett tűrnie az élettől, mennyit csalódnia, ha az ő tehetségével, annyi küzdelem, olyan alkotások után, mindennapi terhes robotban így föllélekzik egy pillanatnyi szélcsend alatt. Magáról tudta, hogy a sokat szenvedett szívnek ‚kész boldogság a szenvedés hiánya‘. *(Enyhülés.)*

Ez a szerény megnyugvás sem tartott sokáig. Juliska november végén meghűlt, december 2-a óta élet-halál között lebeg; férje csak a látszólagos javulás idején mer hírt adni a szülőknek. December 11-én

[39] 65 nov. 19., az évforduló napján. Közölve Arany László fent idézett emlékezésében.

avatják fel az Akadémia palotáját, tartja Arany első titkári jelentését, — s két nappal utóbb leánya betegágyához hívják. A gyűlés rendelkezéseinek végrehajtása, a 18-i összes ülés hivatalához láncolják. Vergődése egy versben csordul ki, *Leányomhoz;* 13-án kezdte, az utolsó három sorral — nem hunyva szemet a zord végső gondolat előtt — 19-én végzi be, mikor végre elindulhat Szalontára.

Karácsony ünnepén még volt remény; ünnepek után, éppen a költő nevenapján, kialudt az utolsó sugár is. Arany László leírta testvérének átszellemült haláltusáját.[40] „Az utolsó napon arcáról eltünt a korábbi bágyadtság, ... szeme fölragyogott, homlokát lelkesültség tette sugárzóvá ... Biztos öntudat látszatával ... beszélt nekünk a túlvilágról, melyet ő már szemeivel lát. ‚Ne búsuljanak, kedveseim, a lélek él, mi találkozni fogunk. — Én látom az utat, mely ama hazába visz.' Sokáig beszélt vagy szavalt így, csengő erős hangon." Elbúcsúzott mindenkitől, szeretetükbe ajánlotta kis leányát; hanem mikor ezt vitték oda ágyához, rémülten küldte el: ‚Itt a halál van, vigyék a halálból.' — 28-án, éjfél után, meghalt.

Elképzelhetni a válást az üres háztól, Szalontától, hova mindíg vágytak. Egyetlen emléket visz magával: leánya pecsétnyomóját; ezzel zárja ezentúl baráti leveleit.[41] Pesten is üresség van körülöttük; elmaradnak a várva-várt levelek, a hajszálvékony betűk a hártyaszerű papíron. Shakespeare, mondják, Hamnet fiát siratja *János király*-ban a Margit szavával: ‚Búm tölti bé távol fiam helyét, az jár-kél velem, felölti kedves ar-

---

[40] *Piroska és édes anyja emlékéül.* — Összes művei, I.

[41] Tompa levele, 66 febr. 23.

cát, szavait ismétli, minden tagja kellemét elémbe hozza: van hát szeretni ezt a bút okom'. Arany is minden vágyát, tervét eltemette; de leánya még élt bánatában, még volt módja egy utolsó gondoskodásra. Már januárban kiválasztja a sírkövet.[42] Ezzel indítja el a tervezett házhoz „az első *épület követ* — Gerendaytól! Egy pyramidál gránit darabot, mely egyszersmind évek óta sovárgó ábrándjaim *zárkövét* képezi! A hová eddig legörömestebb pillantott lelki szemem ... most azon vidék felé e kő zárja el a kilátást" (Tompának, 66 febr. 18.). A szeretet sietsége ez, mely adni, adni kíván, amit még lehet. Két verset ír a kőre: a distichonos ‚családias',[43] a másik „hiven adja az utolsó, a legutolsó óra benyomását", Juliska szavait: „A LÉLEK ÉL: találkozunk." — Ezt vésték a kőre. „A mit réá metszettem: azt a meggyőződést épen a haldokló ágyánál meritém — írta Tompának. — *Köszönöm* ezt az én *kedves angyalomnak*, köszönöm, hogy midőn lelkünk letört, ő fölemelte." (66 febr. 18.)

Beletemetkezik fájdalmába, úgy hogy maga is megdöbben. „... Úgy beleéltem magamat ez egy érzetbe, hogy most már erővel kell kibontakoznom belőle, máskép nem jól leszek — írja sógorának. — Ezért tegnap óta erősen föltettem, hogy elfoglalom lelkemet minél jobban. Azt a gondolatot kerülöm, nem keresem, mint eddig." (66 jan. 26.) Tompának is: „... azt hivém, tönkre jutok. — Erős elhatározással kitéptem magamból a *gondolkozást* bizonyos tárgyról, s beleültem a gépies foglalkozásba, nyakig." (66 febr. 18.)

Jó lélekkel tanácsolta Tompának testi-lelki szen-

---

[42] Erceynek, 66 jan. 26.

[43] Erceynek, 66 jan. 26.

vedései közt: „Furj, faragj, kertészkedjél. Légy minden mindenben a ház körül. — Csak azt ne tedd, hogy beülj a szobába tépelődni. — Amely naptól kezdve többet foglalkozol *külső* tárgyakkal, mint tenmagaddal, attól fogva kezdődik javulásod“ (66 febr. 18.). Ezzel biztatta magát is. De nem sokára be kellett vallania: „Bolondság volt az, édes barátom. Az ember megfeszítheti azt az ideget, a mi feszülni képes: de ha csak úgy van is, mint én a közelebbi napok óta, nincs más, mint önkimélet és türelem!“ (67 aug. 6.)

Fájdalmától nincs mód szabadulni. „... az a kis koporsó mindig előttem van: a mint döczögött előttünk a gyászkocsin“. „December óta az sem vagyok, a mi azelőtt: — semmi sem vagyok.“ (Tompának, 66 aug. 19.) Papírra vet egy-egy titkolt jajszót, a *Feljajdulás*-t, *Juliska emlékezeté*-t, de szava mindjárt elakad: „Nagyon fáj, nem megy.“ „Ami nekem fáj, — írja Mentovichnak — nem ad symphonicus hangot. Más fájdalom az, a mit az ember oly szép rigmusokba tud szedni.“ (66 nov. 17.) E két siratót Haraszti Gyula a szülői fájdalom legmeghatóbb gyöngyeinek tartja a világirodalomban. Titkolt versek ezek, csak önmagának valók. Költőnek a vers önvallomás, néma magánbeszéd, szívének önkénytelen feltárulása; e kehelybe fogja fel hulló vérét; amit fennszóval el nem mondana, némán bevallja magának:

„... wo der Mensch in seiner Qual verstummt,
Gab mir ein Gott zu sagen, was ich leide“.

(Goethe.)

A cholera-járvány idején, 66-ban azért féltik egymást feleségével: „mily rettenetes lenne ... még pusz-

tábban maradni annak, a ki megmarad!" (Tompának, 66 nov. 14.). Az évfordulón újból átélik e keserves napok minden emlékét. „Ez a december, sötét napjaival, visszaemlékezéseivel az én sebemet is föltépte." (Tompának, 66 dec. 8.) Méltán mondta sógorának, hogy az ő fájdalmai az idők multával nem enyhülni, hanem növekedni szoktak.[44] Tompa jegyezte föl zsebkönyvébe a szép hasonlatot: „Midőn a tenger csillapulni kezd, akkor látni a tört hajókat."

Irodalmi munkában hiába keres elszóródást. „Fogadást tettem, hogy ha e cholera visitatio még az életre ‚tauglich'-nak talál: hát igyekszem csonka-béna munkáimat kiegészíteni." (Tompának, 66 nov. 14.) De nem boldogul. Hozzáfog *Toldi szerelme* félbemaradt V. énekéhez; a kézirat szélére oda van írva: *Aug. 12. 1866,* de csak egy strophát bír (97.), a toll kiesik kezéből. 67-ben újra erőszakolja a munkát; május 6-tól fogva bevégzi az V. éneket. A következőhöz oda vet a lap szélére egy vonást a leányát sirató öreg Rozgonyiról: „Rozgonyi fájdalma. A pathos hevében *gyönyörködik,* mily szép meghalt leánya." E lélektani mozzanatot tulajdon emléke sugallja. A remek V. ének végén megáll. Tompának azt írja: „A szünidőt versféle munkára is szántam: de most már nem tudok és nem *merek.*" „... idegeim, minden erősebb megfeszítés vagy felindulás után, fájnak, eltompulnak, néhány napra hasznavehetlenekké lesznek" (67 aug. 6.). Mégis, mint festő lefesti kedves halottját, ő is emléket kíván állítani leányának a maga művészetében. Így írja a gyönyörű stanzákat a VI. ének elejére. „Az *ottani* Piroskáról a *mi* Piroskánkra térve át, néhány

[44] Ercsey könyvében, 164. l.

subiectiv vers-szakot írtam anyja emlékezetére: s ez a munka tönkre tette idegzetemet úgy, mint már évek óta nem tapasztaltam. Most már pihennem, pausálnom kell."[45] (u.o.) Ama gyászos órákat idézi föl, unokájához szól, de anyját festi eléje, s mintegy rábízza emlékét, — reá és az irodalomra. Esztendő telik bele, míg az emlékezést elküldi Tompának. „... te legalább olvasd el kéziratban. Ily *rámában* óhajtottam volna, hogy apai fájdalmam emléke fennmaradjon." (68 febr. 14.) „Eléggé kifejeztem azt, ... a mi életemet olylyá tette, mintha nem is az élők, hanem a holtak társasága volna már az enyém ... Egy részem már *ott* van!"[46]

Bánata, mint gyászlobogó árnyéka, évek, évtizedek multán is rá-rávetődik későbbi verseire. Egy *Intés* a fiataloknak szól, a fájdalom komolyságáról; egy temetési kép, az új gyászruhának örvendő kis árva, *azt* a temetést idézi fel *(A sors humora)*; városligeti sétáján elkíséri keletre a felhőt, ‚mely ott egy kedves sírra száll'. *(Ének a pesti ligetről.)* Gyászának tanúja, hogy egész évtizedre hallgatásba merül, mintha költői terveit, egész alkotó kedvét gyászos ajándékul leánya koporsójába temette volna.

Emésztő fájdalmát végre is új gond oszlatja meg. Tudja, hogy lehetne, hogy van is vígasza, csak szíve nehezen érti szavát. „Pedig volna még, a mi fölemeljen, vigasztaljon: hisz nem vesztettem mindent. Jó

---

[45] Tovább is erőszakolja a munkát, talán később, de a VI. ének 47. vszaka után megáll, — a következők vázlata a lapszélen van odavetve, emlékeztetőül.

[46] E stanzák előtt a kéziraton ennyi áll: *1867 nyáron.* — Még Pesten írhatta, a szalontai látogatás előtt; Tompának már augusztus 6-án ír róla, a szalontai tartózkodásról csak szept. 14-én.

fiamban annyi kárpótlást lelhetne szívem", — írja Tompának. „... már fizetéses hivatalnok a Földhitelintézetnél... De szinte rettegek örülni, hogy célt ért. Hiszen a másik is!!!..." (66 aug. 19.). Valóban volt okuk rettegni Lászlóért. A porosz-osztrák háború idején attól féltek, hogy ‚ágyú elébe jut'.[47] Két sorozáson mint tanulót már fölmentették; ezer forinttal ki lehetett volna váltani a katonai szolgálat alól; atyja sürgette is ennek kérelmezését, László halogatta, míg az általános katona-kötelezettség kimondásával e régi kedvezmény megszűnt. Majdnem egy éven át volt ez mindennapi gondjuk; végre 67 áprilisában a törvénytelen rendeletet visszavonták s ők egyszerre ‚nagyot lélekzettek'.[48] Fájdalmuk mélységét mutatja, hogy szinte vígaszuk e féltés: ebből érzik, hogy fiuk megmaradt; Mentovich részvevő levelére írja: „Azóta már féltünk, — *féltettünk* többet is; ez által enyhült némileg annak az egynek kizárólagos volta" (66 nov. 17.). Fiokban igazán örömük telhetett. Lónyay Menyhért hívta a pénzügyminisztériumba, maga vitte el neki a kinevezési okmányt, de ő inkább megmaradt a Földhitelintézetnél. 67-ben már „1500 ft fizetésbe lép. Több mint az enyém" — írja atyja Tompának (67 május 30., kiadatlan részlet). — „Ilyen a sors, barátom, ha mér kegyetlen keserű csapást: másfelől meg is vigasztalhat." „Magam óhajtását tekintve, inkább szeretném, ha Szalonta környékén lenne valami — írja az atya Tompának —: így aztán az anyja és én is oda leköltözhetnénk; de nem szólok neki semmit, tegye,

[47] Erceynek, 66 júl. 5.

[48] Ercsey könyvében, 168—173. l. — Arany levele, 67 ápr. 9. — A kiváltásról Arany és fia levelei Erceyhez, 67 jan. 19. (kiadatlanok). — Ercsey Ernőné úrnő birtokában.

a mit akar; jövője, kilátásai, minden esetre szebbek itt Pesten." (67 ápr. 22., kiadatlan részlet). Állás kínálkoznék is neki Biharban: ha Ercsey Sándor szolgabíróságot vállalna, melléje mehetne esküdtnek. De atyja is belátja: „nem volna esze, ha holmi falusi esküdtségbe temetné magát" (Ercseynek, 68 febr. 4.). Lászlónak sem sok kedve van hozzá. „A fő tekintet, melyért lemennék, apámék Szalontára költözése; ez apámnak igen élénk vágya, az egyetlen remény, melyhez a jövőbe tekintve kapaszkodik; anyám pedig tőlem nem akar elszakadni" (Ercseynek, 68 febr. 4.). László únja is a ‚bürót', „gépként görnyedni az iróasztal mellett", „azonban van egy, a mi ide csatol: az irodalom".[49] E téren már nevet és becsületet szerzett. Három darabot fordított a Kisfaludy-Társaság Shakespeare-kiadása számára, egy Molière-t is (69.), tanulmányai jelentek meg a *Budapesti Szemlé*ben. E munkásságáért 67-ben tagjává választotta a Kisfaludy-Társaság. Verses műveket is fordított, Puskinból, Lermontoffból, de csak magának, mert nem eredetiből dolgozott, hanem Bodenstedt után. 67-ben a Kisfaludy-Társaság ülésén, melyen megválasztását bejelentették, a nyertes költői beszély jeligés leveléből az ő neve tűnt elő, mint *Elfrida* szerzőjéé. A bírálók kiemelték a nyelv és verselés épségét, a szerző tehetségét lelemény és alakítás dolgában; csak Gyulai jegyezte meg, hogy a derűs kalandhoz az illenék, ha a csel csellel, nem vérrel volna megtorolva.[50] Az elnöklő Kemény Zsigmond, Toldy üdvözölték a jelen levő

[49] Arany László levele Ercsey Sándorhoz, 67 márc. 4., kiadatlan; az előbbivel együtt Ercsey Ernőné úrnőnél.

[50] Tudósítása a Kisfaludy-Társaság a *Budapesti Szemlé*ben, 1867, Uj folyam, VII. köt.

ARANY JÁNOSNÉ.

PIROSKA.

ARANY JULISKA.

ARANY LÁSZLÓ.

atyát,[51] kit e meglepetés ‚csaknem könnyezésig megindított'.[52] Február 23-án azt írja Erdeynek: „Arany Laci közelebbi bravourja nem lepett meg egy kissé? Engem nagyon. Ím én beadom financiernek, hogy legyen practicusabb ember, mint az apja, s egyszer csak kipattan, hogy poéta!" Székét László a népmesékről írt kitűnő tanulmánnyal foglalta el; mindjárt meg is tették a népköltési gyüjtemény szerkesztőjének, Gyulai Pál mellé. Ő rendezte s kísérte jegyzetekkel a népmeséket a 72-ben megindult vállalatban.

Atyai büszkeséggel írta atyja Tompának: „E fiúban annál nagyobb örömem telik, mert én tudom, hogy *magától* annyi, a mennyi. —— sokan azt gondolják, hogy kéz alatt én tuszkolom előre, pedig engem fejlődése talán jobban meglepett, mint mást."[53] Fia atyjának nemcsak költői tehetségéből örökölt sokat, jellemében még többet; erre vall, hogy a levelek ily részleteit nem adta ki.

Így folyt tovább az élet, új aggodalmak és új örömök közt. Arany magába zárkózva él, a politikai események hírét csak újságokból olvassa. „Politikai s egyéb hírekből mi sem tudunk többet, mint a vidéken a lapokból tudhattok" — írja sógorának (66 júl. 5.). El is fásult; „én alig érek rá, hogy érdeklődjem: én csak a magam jármával vesződöm" (Tompának, 66 dec. 8.). A kiegyezés készülődése közben azt írja sógorának: „Valami nyomorult experimentumra lehetünk készen, s örökké tartó ‚ideiglenességre'. Hanem ez örökkévalóságnak még megérhetjük a végét" (66

[51] Gyulai Pál bevezetése Arany László összes munkáihoz.

[52] Jelen voltaktól hallotta Erdey, 172. l.

[53] 67 május 30., kiadatlan részlet.

aug. 20.). „Egy meggyőződésem van — biztatja Tompát: — hogy a magyart nem lehet csak úgy spongyával letörölni a föld színéről. — Tűrtünk eleget, tűrni fogunk talán többet, és tűrjenek a hátul maradók is" (66 dec. 8.). A túlzók háborgása, Deák művének kicsinylése, az ‚alkotmányos sarjadék' elégületlensége, kik a nehéz időket a gyerekszobában élték át: egy-egy fulánkos szúrásra ingerlik, ez odavetett apróságokat ‚mondacsok'-nak nevezi. Gyűlöli a lármás békétleneket, elkeseredve fakad ki Tompa előtt: „Most igazán ‚oldott kéve' nemzeted! Korbács kell ennek, akkor összetart: adj neki egy ujjnyi szabadságot s előrjöngi a hazát" (68 jún. 5.). Megvetéssel fordul el a látványtól, mikor a ‚szent hazát' részeg kortesek hordják szájukon; „undorító és nagyon elszomorító", írja fiának (kiadatlan levél, 1872-ből).

A koronázási menetet ‚egy két-forintos kakasülőről... majd az utcai néptolongásban' nézte végig.[54] Nem is álmodta, hogy a rendjel-osztó ünnepen reá fordul a figyelem. A hírt először Kajdacsy orvostól hallotta, június 10-én, midőn érte ment, hogy nagybeteg fiához hívja; ügyet sem vetett rá. Másnap Tóth Lőrinc újságolta, ki, mint az Akadémia pénztárnoka, a palotában lakott. 12-én reggel Arany levelet küldött Eötvöshöz, a közoktatási miniszterhez: „Ha még lehetséges, muljék el tőlem e pohár." — Érti ő, hogy ez az irodalomnak szól, „de sem az irodalom nem fogadna el engem képviselőül, sem én magamat annak nem tartom". Kéri Eötvöst, hogy „e szándék vonassék vissza". „La fleur des champs — egyéb nem is illenék az én gomblyukomba, ha keserű gyászom ez egyszerű

[54] Tompának, 67 aug. 6.

örömtől is meg nem fosztott volna".[55] Nyolc órakor reggel már hozták Eötvös válaszát: „Az, mit tőlem kívánsz, nem áll hatalmamban, s ha állana, nem tenném. — Nincs senki az országban, a ki nem találná természetesnek, ha a magyar király a legnagyobb magyar költő iránt hódolatát fejezi ki. — Jogodban áll a rendjelt nem hordani, s ezt alkalmasint tenni is fogod, de azt visszautasítani, ahhoz bizony, barátom, nincs jogod. Nem csak a fejedelem iránti tiszteletet, de más érdekeket sértenél meg, melyek bizonyosan ép úgy szíveden fekszenek, mint bárkinek. Kérdezz erről bárkit, kérdezd Deákot . . ." A kitüntetés már aznap meg is jelent a hivatalos lapban. A Szent István-rend a legmagasabb rendjel volt; tulajdonosának, ha kérte, báróság járt. Arany báró Wenckheim belügyminiszterhez is fordult: „. . . eddigi életem egész folyama, egész viseletem, házi és anyagi körülményeim oly sekélyes egyszerűséget mutatnak fel, hogy azzal e rangbeli kegyteljes megkülönböztetés a legélénkebb contrastot képezi, mintegy kivesz saját énemből, s életemet önmagával meghasonlásba ejti". Ez őszinte szavak magyarázzák meg a költő túlzottnak tetsző vonakodását, melyet Deák példája és saját fájdalmas érzékenysége fokozott. E levélre Wenckheim Eötvössel együtt fölkereste, s meggyőzték, hogy szándéka ‚mennyire compromittálná őket, mint uj ministereket, magát a kiegyezést, stb'. „Nem szeretvén az eclatáns dolgokat,

[55] E részletek Arany pontos feljegyzése nyomán; leírta leveleinek mását „emlékezetből, de azt hiszem, szóhíven". — Az idézet Béranger *Mon habit* c. költeményéből való, mellyel rokon Arany *Érzékeny búcsú*-ja (1851); ebben e hasonló sorok: „Nem óhajtál cifraságot, díszjelet: Egy zsinorkát magyarosan legfölebb."

nehogy népszerűsködő tüntetésnek vegyék, kénytelen voltam engedni". De kikötötte, hogy ‚sem hálálkodó audientiára nem megy, sem a keresztet soha fel nem teszi'.[56] „Hanem azért én nem tudom, micsoda lekenyerezett, fizetett hazaáruló lettem! (mint annyi más becsületes ember és jó hazafi, magát Deák Ferencet sem véve ki.")[57] Az irodalom kitüntetése ‚bünbakjának' érzi magát (Tompának, aug. 6.); a mondacsok közt kétszer is leírja, hogy ‚fénye az irodalomé, a gyanusítás őt éri', „pedig úgy nem tehetek róla, mint a kit az eső megvert". Itt-ott csakugyan estek csípős célzások (a *Hon*-ban, jún. 22.); később is panaszolja: „... insinuatiókat kell türnöm, hogy: ‚nem adják azt, a ki nem kéri, nem csusz-mász utána' stb." Gyászában bántja ez irónia. „Képzeld ezt az állapotot! Fiam beteg, magam körömmel vájnám fel leányom sirját: s akkor én kereszt után járok, s örülök neki rettentően." (Tompának, 68 febr. 27.) Tompa azt feleli: „Nem mondom, hogy nem akadhat, kinek költői fényed elvette szeme világát, ... de más itt a baj ... az Irásra hivatkozom: ‚a te világod nem e világból való!'" (68 márc. 4.)

E csüggedt években hallgat költészete, csak apró sziporkák szállonganak fel a régi láng helyén. De e hevenyészett, eldobott sorokban is van eszme és gúny s hatalma a kifejezésnek. Mint Szász Károly írta: „Rögtönzései is olyan tökéletesek a magok nemében, mint geniusának legtovább melengetett és legérleltebb gyümölcsei."[58]

---

[56] Ezek a Wenckheim-levél hátán följegyezve, 1873 ápr. 24.

[57] Ugyanott.

[58] *Vasárnapi Ujság*, 1882, 44. sz.

„Költői műre gondolni sem tudott — írja Arany László[59] — s egész studiummal kellett elméjét valamely foglalkozáshoz törnie, hogy bánatától, gondjaitól, mély gyászának érzelmétől kissé szabadulni tudjon. Valóságos ‚szellemi gymnastikákat' vett elő." Tompának beszéli: „Mikor semmit sem tudtam dolgozni, a cholera alatt, úgy fogtam ki rossz *memoriámon,* hogy magoltattam napról-napra. Száz ódáig felvittem Horatiusból." (67 május 30.) Elkezdte hexameterekbe foglalni az angol kiejtés szabályait.[60] Újra olvasta Shakespearet, Moore lyrai költeményeit, az angol prózaírók közül Washington-Irving *Sketch-book*-ját, Fielding *Joseph Andrews*-ét, Marryat tengerész-regényeiből egy-kettőt. ‚Sokáig foglalkozott' Burns-szel; „örömest bajlódott skót dialectusa nehézségeinek leküzdésével, s néhány költeményének fordítgatását is megpróbálta". Egy pár töredékben maradt, *Kóbor Tamás*-t azonban később, Gyulai sürgetésére, befejezte (1873.) s átadta a *Budapesti Szemlé*-nek. E népies elbeszéléshez tárgya, hangja, humora vonzotta *A fülemüle, A bajusz* és *Jóka ördöge* költőjét, az élet eleven színe, a bohókás vonások, a génius szikrái.

E hallgatag időszakban tesz ajánlatot összes költeményeinek kiadására Ráth Mór. „... meglehetősen fizet: miért ne állitnám glédába egyszer *rongyos vitézeimet?*" — újságolja Tompának, Petőfi költői képére célozva (66 dec. 8.). 4—5000 forintot remélt belőle; az alku a porosz háború miatt egyelőre abba maradt (Erceynek, 66 júl. 5.), hanem ősszel megvalósult.

---

[59] A *Hátrahagyott versek* bevezetésében.

[60] Arany László erre az időre teszi e distichonok keletkezését.

Elhagyta régi kiadóját, Heckenastot, ki ‚csak lóhátról beszél'; „nekem olyan ember kellett, ki fizessen minél előbb, minél többet". „Minek hagytam volna, hogy valaki potom áron elcsalja utódaimtól halálom után? Jobb volt most realizálnom belőle, a mit lehetett." (Tompának, 67 május 30.) A szerződést Arany fogalmazta. Előfizetési felhívást küldenek szét, ‚legalább 20.000 példányban'; akárminő eredménnyel járjon ez, Ráth biztosít 3000 frtot az első évben, és 500 frtot a 3-ik évben. Ha sikerül 800 előfizetőt szerezni, akkor azonnal fizet 4000 frtot, ha 1200-at, akkor 5000 frtot. Végül: „Ha a mű nyomatása alatt háború ütne ki, az egész operatio jobb időkre fel fog függesztetni."[61]

Most sem szabadul töprengéseitől. Tompa előtt nem is hallgatja el: „Szidnak, hogy keveset irtam; de barátom, annyi és mindig oly *terhes* hivatal mellett nem elég az? Jegyzőség, professorság, szerkesztés, titoknokság! mind egy *egész* embert kíván; napról-napra elfoglal, nyűgöz, bosszant, lelket öl. Mi marad aztán poétáskodni? s hol marad a kellő nyugalom?" „Mondhatják, hogy *ezt*, vagy *azt* a rossz darabot nem kellett volna fölvenni, ... hogy az egész lim-lom kiment már divatból — túlszárnyalta az idő. Mit bánom én! Szeretnék menekülni ettől a *nem nekem való* hivataltól; szeretnék már meghúzódni a magam szegénységében, s hátralevő kevés időmet magam szabadjában használni fel." (Tompának, 66 dec. 8.)

Szomorú, hogy magyar költő munkái mögött rendesen ott sötétlik a fekete gond. Vörösmarty, élete

[61] Megvan Ráthnak egy elismervénye, hogy Reményi Ede gyüjtéséből felvett 151 frt 20 kr-t. 67 febr. 19. Régebbi kiadójához, Heckenasthoz írott leveleit ujabban közzétette Schöpflin Aladár, *Tükör*, VI. évf., 2. sz.

alkonyán, „adósság, tehetetlenség, sánta remény“ közt kínálja fel munkáit Heckenastnak, — foganat nélkül.[62] Petőfi potomért adja el nagy kötetét, csak hogy házasélete első hónapjait megkímélje a mindennapi gondtól és öreg szülein segítsen. Most, épen mikor Arany rendezgeti költeményeit, Tompa is ad ki két kötetet, imakönyvét, az *Olajág*-at, és halotti beszédeket. Már beteg, a halálra készül, s feleségének nincs özvegyen hová lehajtani fejét. Putnokon eladó egy csinos ház, „de nekünk igen drága, majd kétezer frt. Ekkor ... az elhatározásnak bizonyos kétségbeesésszerű nemével a munkának dőltem ... Gyakran, késő éjjel, szívdobogásom s mellem hullámzása, kezem által, mely a papiron volt, ezt megreszkettette. — Most már talán meglesz a ház“. — Így mondja el könyvei történetét barátjának (67 május 25.).

Aranyt is ilyen gond ‚szállja meg', „a jövő (magam, de kivált családom fentartása) miatti rettenetes gyötrelem; a tűrhetetlen gondolat, hogy koldusbotra, kegyelemkenyérre, családom alamizsnára szorulunk“ (Tompának, 67 május 30.).

Most nyugodtabban lélekzik föl. „... most, bármily kegyetlenül rángatta keresztül a sors leghőbb vágyaimat s legkedvesebb számításaimat: megmaradt enyéim jövője iránt, emberileg szólva, nyugodt vagyok“. (U. o.).

1867 nyarán megjelent a kiadás, hat kis kötetben; az első előtt a költőnek 67-i fényképe.[63] Az első kettő a kisebb költeményeket foglalja magában; de a költő fölvett közben néhányat a szabadságharc alatt és után

[62] Levele Tóth Lőrinchez 54 aug. 4., idézi Gyulai, életrajzának utolsó lapjain.

[63] Simonyi fényképésznél.

írt verseiből, melyeket most, a kiegyezés napjaiban, nem kellett tovább rejtegetni (*A rodostói temető, A rablelkek, Álom-való, Válság idején, A hajótörött*, stb.), a II. kötet tartalmát pedig megtoldotta az újabbakkal, egészen *A walesi bárdok*-ig. A III. és V. kötet a két Toldi mellett *Buda halálá*-t és *Murány ostromá*-t adja,[64] az V. „furcsa hőskölteményeit", *Az elveszett alkotmányt*,[65] *A nagyidai czigányok*-at; a VI. „elegyes költői darabjai"-t,[66] *Bolond Istók* I. énekét, *Rózsa és Ibolyá*-t, melyet alighanem ekkor kezdett átdolgozni, *Losonczi*-t, *Vojtina levelei*-t és *Ars poeticá*-ját, s több töredéket: a Tasso- és Ariosto-fordítást, *A magyar táncz*-ot, *Mátyás dalünnepe* stanzáit, *Csaba* előhangját. Arany szerénysége kellett hozzá, hogy e töredékek kiadását mentegesse. S nemcsak önmaga és Tompa előtt tette; külön előszót írt e kötethez, mert az ilyenek, „ha nem *de funere domini rapta*, — mentségre szorulnak".

Mindössze egy-két darabot tartott vissza, így a *Daliás idők*-et, *Az utolsó magyar*-t, melyeket még nyilván folytatni reménylett. A gyüjtemény feltárta költészetének egész gazdagságát. Nagy eposzoktól költői beszélyeken át a balladáig és románcig, a legendától, allegoriától az adomáig megtalálni nála minden műfajt, minden hangot a nyugodt fönségtől a byroni izgatott lihegésen át a népi-mesélő előadásig, az ódon zamatot és naív bájt, a komolyság, humor és komikum árnyalatait. Lyrája szinte minden esetben új formá-

[64] *Katalin, Jóka ördöge, Az első lopás* a kisebb költemények közé van felvéve.

[65] Az átsimított szöveg szerint, I. köt. 88. l. E kötet hátsó borítéklapjára írja ironnal a kiadás jegyzeteit.

[66] Az előfizetési felhíváson még ‚Töredékes holmi'.

ban és új hangon szólal meg. Költőink addig jobbára a fő műfajokra szorítkoztak kevés változatossággal; a műfajok tarkasága, elevensége, vegyülete és mellékhajtásai seregestül Petőfi s főkép Arany műveiben köszöntöttek be, együtt a hang és rhythmus megfelelő változatosságával, a tárgy és érzés szinte kimeríthetetlen sokfélesége szerint. Petőfi felszabadította a költő egyéniségét, Arany kifejtette a műformákét is. A gyüjtemény megjelenésekor Szász Károly írt beható tanulmányt a művekről a *Budapesti Közlöny*-ben, melyet Salamon Ferenc szerkesztett, s melynek akkor irodalmi tárca-rovata volt.[67] Fínoman fejtegeti a kor hatását Arany lelkére és költészetére, mely ‚az elfáradt, de meg nem bénult lelkek' költőjévé teszi, Tompával együtt. Különös kedvvel elemzi balladáit, melyekkel ‚a magyar balladának nemcsak tökéletesitője, hanem valódi megteremtője lőn', s melyekben ‚a tárgyak gazdag változatosságánál még sokkal gazdagabb a földolgozás, az alkotás, a hang'. Éppen ebben látja legnagyobb művészetét, hogy ‚tárgya természetéből fonja ki szerkezetét, attól kölcsönzi színeit. Azért látszik nála minden olyan természetesnek, bár annyira művészi, hogy művészete utolsó titkát néha csak tizedik olvasás láttatja át'. Szembe fordul Greguss ismert szellemes meghatározásával; szerinte „a balladának *anyaga* az elbeszélés, *alakja* drámai s a mi belőle lesz: egy dal"; szemében „a drámai szerkezet s a dalforma igényét talán a világon egy költő sem teljesítette oly mértékben, mint Arany". Pótolja a költő több művének méltatását, melyek elemzésével a műbírálat annak

[67] 1867. évf., 27., 29. sz. a kisebb költeményekről; 77. és 95 sz. a III. és IV., 79. sz. az V., — a 96. sz. a VI. kötetről szól.

idején adós maradt.[68] Megjegyzéseket tesz *Az elveszett alkotmány*-ra; ő jelölte meg *A nagyidai cigányok* érdemét. Salamon mellett ő fejtegeti legrészletesebben *Buda halálá*-t. *Toldi*-nál kitér a *Daliás Idők* tervére s rámutat a középső tag kivitelének nehézségeire, mert ‚a költő tökéletesen kimerítette a Toldi-mondakört', most teremtenie kellene a cselekvényt; céloz arra, amire Kemény is, hogy nem lehet Toldi a főszemély, ‚már látszik, mint kell előtérbe lépnie Lajosnak', mert itt ‚a történelem muzsája elhomályosítja a mondáét'. Ezt a zátonyt a költő kikerülte.

Egészben kiemelte Szász a költőnek „alig észre vehető fokozatosságu, — de a két végpont összevetéséből mégis csalhatatlanul kitünő nagy haladását a tökély határához".

A hat kötettel egyidőben megjelent a gyüjtemény anyaga nagy negyedrétű albumban is; Vörösmarty, Petőfi hasonló kiadásainak módján, aranymetszésű díszkötésben, melynek címlapján a Múzsa koszorús alakja lebeg. Külön albumban adta ki Ráth Thán Mór és Lotz Károly rajzait a költeményekhez, fényképmásolatokban. (Simonyi fényképész művei.) Thánt a leíró tárgyak vonzották: a *Családi kör, Ráchel, Rozgonyiné,* a csodaszarvas regéje; realitása vonzotta ezekhez; de a *Családi kör* nagyon is zsúfolt nála, Ráchel körül sok a drapéria, Rozgonyiné s a király ruhái igen lobogósan vannak elrendezve, az iskola ízlése szerint. Lotz mozgalmasabb, kifejezőbb tárgyakat választ, *A walesi bárdok*-at, *Szent László*-t, *Mátyás anyjá*-t, *Az egri leány*-t; compositiója szabadabb, mégis jobban simul a vershez, benső bb s többet foglal raj-

[68] Ezeket l. az illető művek fejtegetésénél.

zába a főmotivumból, így *Mátyás anyjá*-nál, többnyire azonban falfestmény-szerű, mint Szent Lászlója, *A walesi bárdok* jelenései s a hánykódó király.[69]

1872-ben újra megjelent az egész gyüjtemény, kétféle kiadásban, ami kelendőségének bizonysága. Új verseit 73-ban nagy jutalmával méltányolta az Akadémia, „egyuttal egész pályáját óhajtva koszorúzni a költőnek, ki a magyar epikai költészetnek, mind a komoly, mind a víg nemben nemzetibb irányt adott, a nép-nemzeti műballadát mintegy megteremtette, és aki úgy ezen, valamint más műveiben az eszme és alkotás erejét a nyelv és nemzeti rhythmus ritka bájaival egyesíti".[70]

A költő azt remélte, munkái kiadása egy lépéssel közelebb viszi Szalontához, ha Lászlót most már Pesthez köti is hivatala.

Évről-évre szövögeti a szabadulás reményét, hitegeti magát a ‚független szegénység' álmával. 66-ban arra számít, hogy „talán még az ősszel itt hagyhatom Pestet"; de még várni kell, „legalább egy évet". (Jul. 5., Ercseynek.) Új erővel vonzza őket a kis unoka gondja. „Nénéd nagyanyai érzelmei hatalmas lökést adtak a leköltözés tervének" — írja sógorának (67 szept. 25.). Veje hívja őket magához, de ettől vonakodnak. „Nem mondanák-e, hogy nyakára költöztünk?" (Ercseynek, 66 júl. 5.) 67 nyarán Szalontán töltenek három hetet. „Ha volna egy kis házikóm ott, — írja sógorának — megirtam volna Kálmánnak, hogy ta-

[69] Arany műveinek illusztrációiról l. Soltészné Szilárd Kató: *Arany János a magyar képzőművészet tükrében.* — *Budapesti Szemle*, 1935 jan., 686. sz.

[70] A *M. T. Akadémia Értesitője*, szerk. a főtitkár, 1873, VII. évfolyam, 138. l.

vaszszal hozza rendbe, mert leköltözünk és odavisszük Piroskát." (67 szept. 25.) „Szeretném annak a kis árvának fejlődését naponkint látni s benne megifjodni. — Szeretnék közel lenni ahhoz a kicsiny sirhoz" (sógorának, 68 febr. 4.) Tompának pedig: „Ott szeretnék meghalni s ő mellé temetkezni." (66 aug. 9.) „Hisz ez már szerény óhajtás: ennyit sem adna meg a sors?" (Sógorának, 66 aug. 20.) A maga vágyát tölti be Rozgonyin, mikor leánya mellé temetteti, sírkeresztjére rávéseti: „Ide fájt a szíve, jó leánya mellé". (*Toldi szerelme*, XII. 102.)

Terhesnek érzi a hivatalt. 68-ban: „Borzadok a gondolattól, hogy még ez év folytán se válhassak meg e nem nekem való állapottól." (Febr. 4., Erceyenek.) A költői vágy is sarkallja, a kötelesség tehetsége iránt: „. . . bevégezni egyet-mást töredék-munkáimból". (Tompának, 66 nov. 14.) „Ohajtanám már én is a nyugalmat, azaz, hogy csak annyit és olyat dolgozzam, a mennyire és a milyenre kedvem van." (Erceyenek, 67 febr. 23.)

El is betegesedtek, feleségestül. Régi fejzúgása, nátha, migrain gyötri, kuruzsolja magát.[71] Tompa panaszaira azzal válaszol: „Törődjél bele, mint én évek óta, *fél* ember lenni, *negyedrész* ember lenni." (66 nov. 14.) „*Vén* ember vagyok . . . könnyítni kellene valahogy a napok terhén, mert, bizony isten, már nekem ez sok, — nem birnék ki még egy ilyen telet; közelebb kell vonulnom a hivatalhoz, vagy ott hagyni végkép." (Tompának, 67 ápr. 22.)

Hivatala valóban sok munkával járt s minden

[71] Erceyenek, 67 febr. 23., ápr. 9., 68 febr. 4., febr. 25., Tompának, 67 ápr. 22., aug. 6., stb.

idejét elvette. Az elnök Dessewffy beteg lett, már a palota fölavatásán sem volt ott; 66 január elején meg is halt. Az alelnököt, Eötvöst, a politika mozgalmai kötötték le, 65-ben írta röpiratát a nemzetiségi kérdésről s folytatta fejtegetéseit cikkekben a *Politikai hetilap*-ban. Az Akadémia minden gondja Arany vállán volt. Novemberben Csengery Antal is leköszönt a jegyzőségről, közéleti elfoglaltága miatt, s a nagy-gyűlésig Arany ‚bizatott meg a jegyzői tollal, ki arra késznek nyilatkozott'.[72] Így hozta ezt magával helyzete, az illendőség, de Tompának bizony panaszkodik: „. . . valósággal két hivatalt vittem öt hónapig" (67 ápr. 22.).

Dessewffy helyére Eötvös Józsefet választották meg elnöknek (márc. 18.), alelnökké gróf Lónyay Menyhértet. Eötvössel Arany baráti lábon állt. Eötvös meg is ajánlja neki a titoknoki lakást a palotában.[73] Első szóra csaknem elutasította, megérett lemondási szándéka miatt; aztán meggondolja, hogy a helybenlakás sok fáradságtól kíméli meg, s ha dolgozószobáját csupán egy ajtó választja el a hivataltól, nem kénytelen hivatalos órákat ülni. „Két év óta nem dolgozhatom semmit, mert az inspiratio nagyobb műveinek némi folytonosság kell; én erre, a minden délelőtti bejárás mellett, soha sem birtam szert tenni." Megírja ezt Lónyaynak s hozzáteszi: „Ha azon könnyitéstől, melyet a beköltözéstől remélek, elesném: akkor lemondás által volnék kénytelen véget vetni ez állapotnak." (67 márc. 22.) Lónyay rögtön válaszol: „Téged a szállás joggal megillet, — részemről csak azt kivánom, hogy abban hazánk első élő költője számos boldog

---

[72] *Jegyzőkönyv*, 1866, IV. 120—21. l.

[73] Arany, az *Ártatlan dacz* jegyzetében.

éveket tölthessen." — Elégtétel volt ez a két évvel azelőtti mellőzésért. Azt is számba vette: „Én elreumásodtam; ritka szállás az, mely nekem jó legyen: az akadémia igen jó, légmentes hely.[74] Biztatja magát: „Tán dolgozhatom is valamit, jobban beosztva napjaimat és óráimat. De úgy sem tart sokáig: ezt az egy évet is fájdalmasan toldom már az eddigiekhez", — mondja sógorának (u. o.). Mindössze két udvari, s a bérház felé két utcai szobát foglalt el, ezek egyikét elrekesztve megosztotta fiával. 1870-ig ‚csekély évi bérért' lakta, akkor ‚az igazgató-tanács kegyessége a bért is megszüntette'.[75] Az ő régi szállását Szász Károly vette ki. „Ha e tavasz folytán egészségi tekintetből felrándulnál — írja Tompának (67 ápr. 22.), — őt találod ott helyettem, engem az Akadémiában keress. Megpróbálom, tudok-e dolgozni úgy, ha ott vagyok s időmet célszerűbben oszthatom be."

Eötvös másképp is könnyítni kíván rajta; ‚minden gépies functiót a jegyző vegyen át s ne is kelljen naponként bejárni a hivatalba'. Arany azonban ‚eddigi tapasztalatai után nem reméli, hogy ez valósuljon'.[76] A bő adakozás, a nemzet várakozása kiterjesztette az Akadémia munkakörét, megnövelte munkásságát. Eötvös már régebben sürgette, hogy tegyék érdekesebbé az üléseket, vonzóbbakká a közönségre, az által, hogy minden osztály legalább félévenként tartana olyan előadást, mely tudomány-ágának világszerte való haladását ismertesse. Csengery az osztályok *Értesítői*-t kívánta úgy átalakítani, hogy „a külföldi Akadémiák Compte-Rendu-i hasonlatára, az osztályokban előadott minden

[74] Sógorának, 67 ápr. 9.

[75] Az *Ártatlan dacz* jegyzetében.

[76] Levele Lónyayhoz, 67 márc. 22.

értekezést kivonatilag közöljön".[77] Ez meg is indult, egyelőre az új jegyző, a száműzetésből hazatért Rónay Jácint szerkesztésében; mikor azonban őt a királyfi nevelőjéül hívták el, 1870-től fogva ez is a főtitkár gondja lett.

Toldy Ferenc ezekhez még három kívánalmat kötött: az Akadémia művelésök mellett *terjessze* is a tudományokat, magyar művek kiadása, idegenek fordíttatása által; indítson időszaki irodalmi közlönyt s tartson minden hóban önálló összes ülést ‚véghatározati joggal' a folyó ügyekben.[78] Az utolsó megvalósult;[79] a közlöny kérdését az Akadémia később a *Budapesti Szemle* átvételével oldotta meg; az első javaslat a könyvkiadó vállalatot hozta létre. 75 januárjában Csengery Antal másodelnök a költségvetés előterjesztésénél utal arra, hogy az ‚Akadémia a tudomány művelése mellett annak terjesztésére is van hivatva', szűk olvasókörünknél azonban ‚le kell mondani azon kilátásról, hogy kiadói költségeit kiadásainak jövedelméből fedezze'. 75-ben 200 ív kiadása van tervbe véve, természettudományi munkák mellőzésével (mert ezekről a Természettudományi Társulat sikerrel gondoskodik), a történet, irodalom, jog- és államtudomány köréből, s erre 8000 frtot szánnak a költségvetésben.[80] Egy idegen nyelvű *Értesítő* is volt szóban, az Akadémia munkásságáról, de a többség idegen nyelvű kiadvány elől elzárkozott.[81]

[77] Jegyzőkönyvek, 1866, IV. 132. l.

[78] 1870 okt. 31-i ülés, *Értesitő*, IV., 234—241. l.

[79] U. o. 271. l.

[80] *Értesitő*, IX., 16—17. l.

[81] 1873, Értesitő, VII. 18. l. Később a Franklin-Társulat készült megvalósítani, de csak mérsékelt támogatást ígértek. Ért. VIII. 48., 77. l.

Munkába veszik a helyesírás revisióját, mert ‚e tekintetben nagy gondatlanság, sőt elvtelenség uralkodik'. Öt év mulva készültek el vele,[82] Arany szerint „számos még nem tisztázott kérdést inkább megkerülve, mint megoldva".[83] Érmet veretnek a nagy szótár befejezésének emlékére.[84] Megindítják a Corpus Poetarum első szakaszát, a *Régi Magyar Költők Tárát* (1877); szabályozzák az írói tiszteletdíjakat, részt vesznek az írói tulajdonjogot tárgyaló bizottságban.[85]

Változáson ment át az Akadémia szervezete is. Eddig az osztályok együtt tartották üléseiket; nem volt rá mód, hogy az egyes osztály külön intézze belső szak-ügyeit, mindenben az együttes hat osztály döntött; most osztályonként elkülönzik az üléseket, a tagválasztás is osztályok szerint történik. „Ily szervezetből fogja magát kinőni amaz elkülönített szakmunkásság, minőt teljesebb akadémiákban látunk: hogy minden osztály..... önállóan folytassa tudományos működését" — ezzel jelenti be Arany az újítást a 67-i közülésen. 69-ben gyökeresen módosítják a ‚kényszer foltjait magukon viselő' alapszabályokat.[86] Az igazgató-tanács az első alapítók óta maga egészítette ki magát; most helyhez jutnak benne a tudós tagok, beleszólást nyerve ezáltal az Akadémia vagyoni ügyeinek intézésébe s az elnök-választásra. Az egymással határos tudományokat hatból három osztályba fogják össze. Az osztályok önállósága külön elnököt

[82] 1870 márc. 7., *Ért.*, IV. 68. l.
[83] Főtitkári jelentésében, 1875.
[84] 1874, Ért., VIII., 166. l.
[85] *Értesítő*, 1875, IX. 261. l.
[86] A főtitkári jelentés az 1870. évi közülésen.

kíván s állandó titkárt; költségvetésük is elkülönül. Ez szűkít a titoknok munkakörén, aki ezentúl főtitkár címet visel; kevesbíti dolgát, de felelősségét nem. A főtitkári hivatal személyzete is megnő; a jóakaratú főnök lakbérről is gondoskodik tisztviselőinek.[87]

Nem fogynak ki az anyagi gondból. Bőven jelentenek hagyományokat, csakhogy nem folynak be símán; e körül sokszor forog a titoknok jelentése. A palota sincsen még készen. 74-ben újra kell építeni tetőzetét, tűzbiztonsággal, a képtár miatt, százezer frt költséggel; fűtőkészülékről is szükség gondoskodni.[88] Most van soron a heti ülésterem díszítése, hazai tájképekkel, melyek tárgyait kijelölik.[89] A ‚falszögletekből' méltóbb helyre, gyámkövekre állítják Széchenyi és Kazinczy szobrait, melyekkel szembe Zrinyiét, Pázmányét képzelik. Eötvös József a nagy terem fehér falainak, gipszkeretes mennyezetének díszítésére gondolt, de többszöri gyüjtésre sem gyűlt össze elegendő összeg.[90] A Kazinczy-emlékművet és kertet is rendezni kellett.[91]

Ily sok történt Arany hivataloskodásának első éveiben. Csupa igazgatás, hivatali munka, mely elvonta az irodalomtól. Irodalmi formát igyekszik adni, aminek lehet, így nekrologjainak, melyekkel az elhúnyt tagok halálát jelenti be. Első halottja Jósika Miklós, aki külföldön halt meg, száműzetésben, 65 tavaszán.[92] Ez kényes helyzet, a kiegyezés küszöbén

---

87 *Értesitő*, 1870, IV. 130. l.
88 *Értesitő*, VIII. 171. l.
89 U. o. V. 130. l.
90 Divald, 40. l.
91 *Értesítő*, 1873, VII. 146. l.
92 Márc. 6-i ülés, 1865. Jegyzőkönyv, III. 53. l.

különös tapintatot kíván. Nem is nevezi néven ‚szépirodalmunk fáradhatatlan bajnokát', úgyis mindenki érti, s ez elhallgatás annál fájóbb. Kiemeli érdemét, hogy „a költészet egy ágát, melyben szinte kezdeményező volt, a virágzásnak nevezetes fokára emelte, . . . egyszersmind szélesebb körben is elterjeszté a nyelvújítás diadalát"; biztosítja az emlékezés és a gyász jogát: „Legyen szabad most, a halál engesztelő közbenjárása után, reménylenünk, hogy bár földi részei nem nyughatnak a hazai földben, nem leend megvonva Akadémiánktól a végső kegyelet nyilvánítása." — Hasonló tapintattal szól évi jelentésében Kemény Zsigmond haláláról: „hosszu reménytelenség által oda valánk kényszeritve, hogy koporsójánál a megérkezett szabadulás érzelmeivel töröljük le könnyeinket".[93]

Megemlékezései tömör szavakba sürített tanulmányok, melyek futó fényvillanással élesen emelik ki az elhunyt munkájának érdemét. Erdélyi Jánosnál méltatja a költőt, a műbírálót, ki ‚az egyetemest a nemzetivel kapcsolta' s „tetemes része van benne, hogy költészetünk a hazai föld érintése által megizmosodék", s aki „mint philosoph épen hazai bölcsészetünk kisded pantheonának oszlopait rakja vala".[94] Biztos érzékkel mutat rá a megszakadt munkának az élettel való kapcsolatára, hasznára. A nyelvtudományi osztály egyik tagjánál, Torkos Sándornál kiemeli, hogy „búvárlati szenvedélyén kívül az anyai nyelvnek amaz ép érzékével is meg volt áldva, mely nélkül a tudomány soha nem biztos eléggé .... Ő volt az első, ha jól tudom, ki észrevette, hogy szenvedő formánk a

[93] Főtitkári jelentése, 1876.

[94] 68 jan. 27. — *A M. T. Akadémia Értesitője*, szerk. Rónay Jácint akad. jegyző, II. évf. 32. l.

nyugati nyelvek befolyása alatt átváltozóban van, egyszerűből segédigés alakká." Már pedig Arany szerint nyelvtani alakok felbomlása nem szokott művelt nyelveken megtörténni; sürgető szükségnek látja, hogy az elhunytnak e hagyományát az Akadémia örökbe elfogadja és gátat vessen a nyelv alaki feloszlásának.[95]

Későbbi években lankadtan, már csak röviden ad tudtul egy-egy gyászesetet; az *Értesítő* néhány szóban közli: „A titoknok megilletődve jelenti szemerei Szemere Bertalan halálát".[96] Csak egy-egy régi, érdemes tagról emlékezik hosszabban, így Fábián Gáborról.[97]

A közülésen ily megemlékezések rövid szavakba kényszerülnek; ezeknek szónoki lendülettel, szónoki figurákkal igyekszik díszt adni. Szalay Lászlót azzal búcsúztatja: „Végre az, kiről utánam méltóbb ajak fogja elmondani, ... hogy élete, munkálkodása maga egy monumentum, az ércz jellem szilárdságával, a gondolkozás vas következetességével, munkáinak műplastikájával; egy, bár, fájdalom, csonka-félben letört oszlop, de így is örök dísze a halhatatlanság pantheonjának, — Szalay László, kinek elvesztése, mint tisztviselőé is, mennyire érzékeny intézetünkre, semmi sem hirdeti hangosabban, mint épen az ellentét, hogy én állok megürült nyomán!"[98]

69-ben így emlékezik meg egy férfiú elvesztéséről, „ki szakjában messze földig páratlan, fáradhatatlan, csaknem utolsó percéig a szenvedő emberiség jól-

[95] 65 júl. 11-i ülésen. Jegyzőkönyvek, III. 118. l.

[96] 69 jan. 18-i ülés. Értesitő, III. 1.

[97] *Értesitő*, 1877, XI. 1. sz.

[98] M. T. Akad. *Évkönyvei*, XI. köt. V. darab.

tevője volt: ... nevét szükség-e említenem? — Balassa János".

Az üléseken tiszte szerint megjelenik;[99] a kis-üléseken, melyek a főtitkári irodában tartatnak, nem veszi le zöld ellenzőjét szeméről; ha szivarra gyujt, egyszerre minden kéz tűzzel kínálja.[100] A felolvasásokat sokszor unottan hallgatja; egy-egy tréfás epigrammát vet papírra s a cédulát odacsusztatja egyik-másik szomszédjának. Egyet Jókai tett el, egy másikat Greguss közölt.[101] Sokszor komoly megjegyzés kelt útra egy ily papírdarabkán. Mikor Thewrewk Emil tartotta székfoglalóját *A magyar zene rhythmusáról*, a költő figyelmeztette, hogy csupa hosszú szótagból is akad vers a magyarban, s egy cédulán átadta neki egy népmeséből e sorokat, melyeket a medve mond: „Tányér talpam — Lompos farkam — Szép lyány mátkám — Nyiss ajtót.[102]

Évenkénti főtitkári jelentései természetüknél fogva beszámolók a lefolyt esztendő munkájáról, de kitérései magasabb, általános szempontból világítják meg e munkásság célját, hol védelmül a köznapi gondolkodás ellen, hol egy-egy feladat súlyát, hasznát jelölve meg.[103] Első jelentésében azon nézettel száll

---

99 Ez időben látta őt, mint fiatal diák, Berzeviczy Albert s megmaradtak emlékében a megnyerő vonások, az egyszerű keresetlenség lényében, a szelid varázs hangjában. A *Kisfaludy-Társaság Évlapjai*, 59. kötet.

100 Bánóczy József úr szíves közlése.

101 Jegyzetes kiadásom közli. — Az utóbbi 1869 jún. 21-ről való lehet, akkor volt ily felolvasás: *Plato mint bölcsész és nevelész.*

102 Ponori Thewrewk Emil a *Budapesti Hirlap*-ban, 1882 okt. 22.

103 E jelentések az Akadémia *Évkönyvei*-ben jelentek meg.

szembe, mely a tudományt cosmopolitának tartja, másrészt minden léptétől gyakorlati hasznot követel. A tudomány éppen a XIX. században azzal büszkélkedik, hogy gyakorlatibb lett, az anyagi előmenetel eszköze. Igaz, nem ismer elzárkozást, de minél nagyobb osztalékkal járul egy nemzet az egyetemes tudományhoz, a szerint nő politikai súlya is. S reánk néz hazánk mindenoldalú megismerése és megismertetése a nagyvilággal. „Im ez a honszeretet a tudományban!“

67-ben kiemeli a nyelvtudomány kiváló haladását, de aggodalommal mutat rá a nyelv romlására, ‚a gondatlanság, majmolás, divat sikamlásaira', ‚a ragadó mételyre, mely a nyelvérzéket tompa közönybe ejti'. Hivatkozik közkeletű fordulatok rohamos kivesszésére. „Szavaink, szólásmódjaink, s ezek minden oly árnyalata, melynek megfelelő nincs a gondolatainkat irányzó idegen nyelvben, lassanként elhalnak, kivesznek... Én azt hiszem, hogy a szépirodalmi szak, mely most jóformán azt sem tudja, mi dolga e tudományos Akadémiában, volna hivatva a nyelv gyakorlati használatának ellenőrzésére.“ A 70-es évek elején nagy hullámokat vet az orthológusok és újítók harca; Arany igazságos mérleget állít: nem tagadja meg az újító mozgalmat, melynek eredetét „azon másikra vezethetni vissza, mely jóval előbb a költészetben folyt le“, de másfelől nem hajlandó ‚az orthologia nevében hadat izenni a kifejezésbeli amaz aesthesisnek, melyet Kazinczy hangoztatott.“ Szükségét látja, hogy „a hozzáértők a rakoncátlan ujítási dühöt mérsékelni próbálják.“ (1875.)

Nem habozik kimondani intelmét befelé, az Akadémia felé sem. A kiegyezés idején, midőn mindenki a politika felé fordult érdeklődésével, fölemeli óvó

szavát, hogy „a tudós *főleg* mint tudós teljesíti polgári kötelességét“ ; „hogy a tudomány a politikai élet minden lendületével hátrább essék, ez nem mutatna összes államszervezetünk épségére (1868).

A német-francia háború idején megdöbbenéssel félti a pusztulástól a culturát. „Mindabban, a mi történt, az emberiség évezredes haladásának egyszerre tagadását véltük látni. Csuda lett volna-e, ... ha Clió eldobja tollát, midőn a népvándorlások iszonyait ismétlődni tapasztalja; ha a jogtudós botránkozva veszi észre, annyi szép elmélete után, az ököljog visszatértét; ha a bölcselem épen választott népe tettein kénytelen pirulni; ha végre a mennyiségi s természettudományok minden dicsőített fejleménye, óriási haladása, kiválóan arra fordíttatik, hogy a rombolás eszközeit tegye ellenállhatatlanokká.“ (1871.)

Utolsó jelentésében, mintegy búcsú-beszédül, arra mutat rá, hogy ‚az óriás léptekkel haladó' tudomány egy-egy év alatt nem láttathatja ez óriás lépteket. „A tudomány döntő csatái nem olyan mindennapiak, sőt nem is minden éviek.“ „Nagy igazságok, örökre megállapított törvények helyett többnyire még ... kétellyel fogadott hypothesiseket találni, mint az évi haladás eredményét; világra szóló fölfedezések, találmányok helyett ... egyes meleg fők lemosolygott ábrándjait; általában pedig a cyklopsi munka helyett aprólékos hangya-szorgalmat, ... hol a részletekből nem válik ki az egész.“ De a tudományban a legkisebb részlet sem csekély, mert az igazság hamis részletet nem tűr. (1877.)

A tudományos munka e védelmével, megértetésével vesz búcsút a főtitkári széktől.

Nem oly hamar, mint kívánta volna. Előbb a

vágya teljesülésével hitegető remény tartotta ott, később vágyainak meghiúsulása.

A palotába költözéssel hátrább szorult a Szalontára település terve. Schopenhauer egy-egy elhatározás előtt papíron két oszlopba állította érveit, amint szándéka mellett, vagy ellene szóltak. Arany is mérlegel, sorakoztatni kezdi, ami meggondolni való.

Az új nemzedéknek ő már idegen ott; Lászlót Pesthez köti jövője; tart a vidéki szűkkörű élet apró kellemetlenségeitől; „ha ezeket, efféléket elgondolom, kezdek rátérni, hogy félrevonultságomnak alkalmasabb helye lenne Pest, mint Szalonta". (Erdeynek, 68 febr. 25.) Földje után bizonytalanul folyik be a haszonbér, arra bajos megélhetését építeni; le is jár a bérlet, így inkább eladná földjét, ha ‚e nagy városban valami kis hajlékot tudna szerezni'; Lászlónak is jobb lesz, „ha majd itteni fekvőségre támaszkodhatik"; „az sem lehetetlen, hogy Piroskát (ha Isten még éltet néhány évig) mi vegyük gondviselés alá". (U. o.) Néz egy házat, de amit ő rászánhat, azon nem igen kapni lakhatót. „Függetlenségi vágyaim egymás után mennek füstbe; alkalmasint meg kell maradnom a hivatalban, hogy legyen hova lehajtani fejemet... valószínűleg azt a kis lyányt is föl kell hoznunk, ki más, ha mi nem? S míg ily dolgok vannak függőben, hogy gondolhassak függetlenségre?" (Sógorának, 68 jún. 2.) Veje házasodni készül; erről írja Tompának: „Ujra családi convulsio fenyeget, minek folytán szegény kis unokánkat alkalmasint ide kell hoznunk" (68 jún. 5.). Ez hamarosan meg is történik. „Nagy változás történt nálunk, — értesíti barátját, — kis unokámat föl kellett hozni Pestre, kit apja, szomorú özvegysége harmadfél éve alatt nem akart elbocsátani

magától: most önkint hozza ide, a mi gondviselésünk alá." (68 júl. 5., kiadatlan részlet.)

Ez öröm is, gond is. A nagyapa mintegy leányát látja újra éledni a kis árvában. Mikor Szalontán meglátogatták, azt írta fiának: „Piroskával játszogatom egész nap, mint afféle öregapó". (Kiadatl.) Tompának is: „... én örültem, gyermek voltam három egész hétig, dacára a szomorú kőnek, melyet az első nap meglátogattam. Igazán, ez a fájdalom enyhülne, ha minél többet s minél közelebb foglalkozhatnám azzal a gyermekkel". (67 szept. 14. Kiadatlan.) Így emlegeti Piroska gyermekéveit a *Növünk együtt* vers is. Miután magukhoz vették, „a vígkedélyű gyermek gyakran föl-viditá az őt hőn szerető nagyapát; s midőn néha egyes csinyjeiért a hozzá szigorúbb, de különben szintoly nagy szeretettel viseltetett ‚nagymama' vagy a rokonok rendreutasitották vagy megpirongatták, mindíg a nagyapa vette, szelid komolysággal, pártfogás alá, mondván: ‚Ne bántsátok a szegény árvát!'—" (Ercsey, 184. l.) Később játszótársat is hivogatott hozzá, Szász Károlynak Piroskával egykorú fiát, a kis Károlyt. (Szász Károly: *Emlékek*, 186. l.) — De az öreg nagyszüléknek gond is ily kis gyermek törékeny egészsége, ápolása. (Ezt mutatja a *Piroska betegségé*-ben c. kis vers.) A kislány *Toldi*-ból tanult olvasni, verébfej-betűkkel írva ki a lap szélére egyes ritkább szavak, kifejezések értelmét, jelentését.

Szinte az utolsó kapocs szakadt meg ezzel Szalontával. A kedves sír ott van ugyan, de a parochián idegen asszony él leányuk helyén; ezt látni új fájdalom volna. A kis unokáról való gondoskodás új kötelességet ró a nagyapára. Beletörődik hivatala továbbvitelébe. Horatiust idézi önmagának, Tompá-

nak is: Durum, sed levius fit patientia — Quidquid corrigere est nefas.[104]

Leszámol reményeivel; Tompának azt írja: „... mi, *két öreg,* napról-napra terhesebbnek érezzük az élet kötelességei teljesítését. Azt hittem én, hogy szakaszthatok még életemből egy pár évet, mikor ne kelljen a mindennapi kenyérért súlyosan munkálkodnom; kilátásaim biztatók voltak, sőt már e nyárra számítottam, hogy veszély és romlás nélkül visszavonulhatok áldatlan és terhes foglalkozásimtól: de a sors máskép akarja. Húznom kell a jármot, és húzni fogom, míg kidőlök belőle! Vagy akkor érem el *quasi* függetlenségemet, mikor már se lelkileg, se testileg hasznát nem vehetem; mikor semmit sem leszek képes valósítni ábrándjaimból, melyekért szabadságomra törekedtem". (68 jún. 5.)

Ezentúl az sem lesz, akinek kiöntse szívét: Tompában elveszti legrégibb barátját. 65-ben, szeptember elején még fent járt Tompa Pesten; igaz, hogy orvosnál. „Aranyéknál volt szállva, ott töltött néhány napot — mondja Arany László.[105] — Alakja, ereje csak kevéssé látszott megtöröttnek s ha bajait feledte, régi pompás adomázó kedve is vissza-vissza tért és hamiskás mosolya gyakran megjelent bajuszkája végén. Aranynyal ekkor látták egymást utoljára." Tompáné levélben köszöni meg, hogy urát oly szívesen látták. „Mondta, hogy tik még mindig azok a jó áldott lelkek vagytok, a kik voltatok." Szegény Tompa levelei ezentúl telvék panasszal, keserűséggel. „... hetek, hónapok óta esem, sűlyedek". (66 jan. 14.) Juliska halálán felújul fiok

---

104 Tompának, 66 nov. 14. és 68 júl. 5.

105 Tompa 65 febr. 1. kelt levelénél, jegyzetben.

elvesztésének fájdalma. Szívtágulása kegyetlenül kínozza. ‚Pokoli izgatottság' gyötri, hónapokon át nem hagyja el a szobát; vázzá soványodik; ‚martaléka gyilkoló gondolatainak'. (66 febr. 23.) Két káplánt kénytelen tartani; ez fölemészti jövedelmét, gondjai vannak. Arany igyekszik segítni, amennyire tud. Baráti körben fölemlíti betegségét s az Írói Segélyegylet 200 frtot küld Tompa kezéhez, segélyül, vagy kamattalan kölcsön címén (66 május 2.). Tompa el is megy Feketehegyre, de állapota nem javul. „Egy percig meg nem állhatok, le nem ülhetek, pedig rogyófélben vagyok" (66 júl. 1.); „más mosdat, öltöztet" — írja a nagy erős ember (aug. 27.). Folytonos felindulások közt él. Megbízásokkal árasztja el Aranyt; Petőfi teljes kiadásának árát tudakolja, a *Koszorú* hiányzó számait kéri. Arany gyöngéd türelemmel teljesíti minden kívánságát.

Az újságok szóba hozzák Tompa nevét az Akadémia nagyjutalmára, Madáché mellett. Retteg az izgalomtól, a mellőztetés szégyenétől. Sürgönyt sürgönyre küld Aranynak, egyik levél a másikat éri. Arany türelmesen nyugtatja, hogy itt nem pályázatról van szó, hanem a tagok vetik fel, tanácskozás közben, a legjelesebb munkákat, melyek szóba jöhetnek s ha egy elnyeri a jutalmat, az nem kudarc a többiekre. (68 jan. 24.) Tompa hálálkodik a megnyugtatásért. A nagyjutalom valóban övé lett, költeményei VI. kötetéért. A javaslat meleg szavakkal emelte ki, hogy „a költői ér ... nemcsak nem apadt, sőt mint folyam, haladtában egyre mélyebbre ásta magát. — Reflexiói többnyire csak álarcai az elfátyolozott mély érzelemnek; képes, allegóriás módja a legszerencsésebben itt érvényesül a hazafi fájdalom költői kifejezé-

sére. Mindíg tiszta formakezelése itt a művészi biztosság erejében mutatkozik".[106]

E koszorú „csaknem úgy érkezik hozzá, mint a haldokló Tasso homlokára az elkésett babér" — mondja Lévay.[107] Március 23-án felolvassák Tompa *Utolsó Versei*-t; az Akadémia székfoglalónak veszi, Arany megküldi a nagybeteg költőnek tagsági oklevelét, mely csak a székfoglaló után jár, s az érmet, melyet a nagyjutalommal szokott osztogatni az Akadémia.[108] A dicsőség s barátja szeretete fölmelegítik halkuló szívét; Voltaire szavait idézi: ‚Meghalok, de rózsák közt'. (68 május 3.) Még néhány izgatott sürgöny, melyekben maga jelenti elhúnytát, előre, s július 30-án kiszenved. A halála utáni napon e levél érkezik tőle Aranyhoz: „Kedves Jánosom! Lelkemnek híven s végig szeretett barátja! Végórámban, az élet határánál visszatekintve életemre: magas, nemes lelkednek barátsága meghat. Fogadd, bucsúra, lankadó jobbomat! Kedveseiddel, mind négyeteket értve, legyen rajtad Isten áldása! Kifáradtam, pihenek. *A lélek él: találkozunk!* Ajánlom enyéimet! — Hanva, 1868 ... Végig híven szerető Miskád". — E sorok fölérnek Tompa legszebb költeményeihez, egész lelkét mutatják s egész barátságukat. Feleségének is azt mondta haló sóhajával: „Rendben hagyom minden dolgodat: a többi az Aranyé és Szászé". Egyszerű ravatalát özvegye így írja le Aranynénak: „Jól esett nekem egy kis örökzöldből kötött koszorút tenni selyem sapkájához, úgy,

---

106 A M. T. Akadémia Értesítője, 1868, 91. l.

107 Emlékbeszédében.

108 Levelének hasonmása megvan a Ráth-kiadásban, — a levelek közt nincs meg. Eredetije vétel utján, Ráth Mór hagyatékából jutott Aranynak az Akadémiában őrzött levelei közé.

hogy kedves hideg homlokát érintse. Iróasztalát fekete posztóval letakarva, műveit fejéhez raktam". Így feküdt koporsójában a virágregék költője. Midőn Gömör megye emléket állított a sírra, az özvegy Aranyhoz fordult: „Kérésem s óhajtásom, a mi felejthetetlenünké is volt, hogy sírkövére kedves komám írjon néhány sorocska emlékiratot". (Kiadatlan levelekből.) A költő kettőt is írt; egyik általánosabb, másik a virág-regék költőjét bízza az anyaföld és a virágok gondjára; ezt vésték a kőre.

Voltak, maradtak jó barátai többen, kiket épp úgy szeretett; Gyulai, mint az Akadémia I. osztályának titkára, sűrűn benézett a főtitkári hivatalba; Csengery vasárnapi ebédeket adott városligeti nyári házában[109] s rendes vendégei voltak Deák és Kemény, Arany és Gyulai; 1865 óta a fővárosban lakott Szász Károly. Körülte voltak hát régi barátai, de Tompa fiatal korával s Petőfi emlékével volt összeforrva. Ha ritkán találkoztak is, levelezésük nem szakadt meg soha; Tompa, aki felindulásában Petőfi leveleit — későbbi bánatára — tűzbe vetette, az övéit gondosan megőrizte. Elő is vette néha; egyszer azt írta Aranynak, nem volna-e jó visszacserélni s megsemmisíteni őket, nehogy oly sorsra jussanak, mint egy temetésen látta, ahol ‚bokáig jártak' a halotthoz írott levelekben. (66 okt. 10.) Arany megnyugtatja: sajnálna megválni tőlük; „Isten megtartja tán az én jó fiamat, ki sokkal komolyabb és solidabb ember, hogysem ily örökséget ne tudna megbecsülni értéke szerint". (66 nov. 14.) Valóban, örök kár lett volna értök. A Petőfi-levelek

---

[109] Papp Ferenc: *Gyulai Pál politikai és társadalmi köre a kiegyezés korában. Budapesti Szemle*, 246. köt. 937 szept.

derűs, tréfás, fiatal korszaka lejárt; a Tompával váltott levelek a férfikor gondjainak hírmondói, természetes folytatói azoknak. Két nagy lélek s egy szép barátság tükrei; bennük van kettejük azon időszakbeli élete és a kor irodalmi képe. Arany senkivel sem levelezett oly állandóan és oly hosszú időn keresztül; nem is nyilt meg más előtt annyira, nyoma legalább nem maradt, már azért sem, mert többi barátai közelében éltek.

Az új évtized küszöbén úgy állott Arany, mint a szedett fa: megfosztva egyik gyermekétől s legrégibb barátjától. Ötvenhárom évével úgy érzi, hogy ‚kivénült kortársai közül'; — ‚mind a világ ura-bátyja lett';

„Leng fehér zászlója főmnek,
Megadásul az időnek,
Tőle békét esdem én."

Ily versfoszlányokat vet papírra.[110]

Beteg is; Balassa egyszerű kór-megállapítását ismételgeti magáról: ‚kopunk, kopunk';[111] idézi a ‚senectus ipse morbus est' közmondást. Erceynek sokszor mondta, még ötvenes éveiben járva, hogy „a veterán iró és tudós Toldy Ferenc, ki neki életkoránál fogva csaknem apja lehetne, oly jól conservált állapotban van, hogy a ki őket szemlélé és az életkort köztük nem ismeré, a viszonyt megfordítottnak gondolhatta".[112] 68 nyarán vérhasba esik; „azt hittem, hogy utolsó lesz" — írja, még Tompának (júl. 15.). Háziorvosa, Kaj-

[110] *„Uram-bátyám". — Ötvenhárom év. — Ének az öregségről.*

[111] Erceynél, 68 febr. 4.

[112] Ercsey könyvében, 207. l.

dacsy, Pestmegye tiszti főorvosa, Karlsbadba küldi. 69-ben el is megy. Ősszel jobb oldalán a máj fölött kékes daganatot vesz észre; háziorvosa felviszi hozzá Kovács Sebestyén Endrét, aki zsebkésével fölmetszi a daganatot; epekövet talál, egészen a bőr alá kifúródva.[113]

A fürdő mégis használhatott; ezentúl évről-évre, nyolc nyáron elmegy Karlsbadba, 1876-ig.

Nem volt ez akkor könnyű út. Bécsnek kellett kerülni; onnan délután öt órától egész éjjel vitte a gyorsvonat Égerbe, reggel nyolc óráig, kilenctől pedig kocsin ment este hatig. Később a vasút tovább is kiépült, mégis huszonkét órába telt az út. Feleségének a költő rendesen már Bécsből küld egy megnyugtató ‚levéllapot'. Első évben László fia elkíséri Bécsig, onnan Münchenbe megy; 70-ben Karlsbadban tölt néhány napot atyjával, azután a Rajna vidékére és Schweizba indul, de a porosz-francia háború hazafordítja. Arany először a Hôtel de Russie-be szállt (júl. 2.), másnap azonban régi szalontai ösmerőse, Lovassy útmutatásával a Schlossbergen vett szállást, „Zum Walter Scott". Itt lakott 70-ben is. Magánház volt ez, csöndes, kevés lakóval. Szobája „három ablakkal az utczára, honnan, félkörben, Karlsbad hegyeinek nagyobb részét meglátom, és úgyszólván csupa zöldet látok, mert a ház halom oldalán fekszik s a város alantabb terül el". (Júl. 3.)

71-ben új gazdát talál a régi házban; hű marad régi szállásadónéjához, fölkeresi; várják is. „Jó, tiszta, csendes szoba, — írja — háromablakos, kilátása szép, a völgyre, melyben Karlsbad fekszik, a Dreikreutz-

[113] Dr. Farkas Kálmán (a költő későbbi háziorvosa): *Arany János betegségéről.* — *Nemzet*, 1882 dec. 19.

bergre, Waldschlossra, Lützow kastélyra (Laci tudja ezeket) — szóval az egész keleti oldalra. Fekszik pedig épen az ivó kutam háta megett, neve a háznak: Zum Jäger.“ Megszereti a nyájas, ‚panorámás kis szobát’ (73.). „Egész itthon vagyok már e kis szobában, — írja 75-ben (júl. 23.) — minden úgy van rendezve, mint évek óta, a nagy almáriom, fele posztó, fele fehér ruhának, az ágy, nyári lepedős pokróczczal, mint otthon, a kis vörös bársony kanapé s három szék hasonló szövettel, a régi módi vörös karszék, mely a fauteuilt helyettesíti, két asztal, mosdó állvány, vasból, két nagy arany rámás tükör a három ablak közt, ruha fogas, éji olvasó asztal — itt van az egész leltár.“ „Derült, kedves kis fészek, ablakai északkeletre, mint otthoni szobámé, csupa zöld hegyi kilátással. Épen nekem való csöndes zugocska.“ Bére hetenként 9 frt; ha jöttekor el van foglalva, akkor is ebben a házban lakik, ‚egy emelettel lejebb, de egy forinttal feljebb’.

Karlsbad divatban és emelkedőben van. 69-ben, úgy tudja, ‚8—10 ezer’, 75-ben pedig ‚20—22 ezer’ ember keresi föl, magyarok is bőven. Mindíg akad egy-két régi ösmerőse, hozzávaló új is. Első évben az öreg Bónist említi, Horváth Boldizsárt, Ghyczy Kálmánt; „a politikai válaszfal otthonn maradt, együtt járunk sétálni, reggelizni“. Eötvöst is várják; Arany éppen azért készül haza, hogy az Akadémia ‚gazdátlan’ ne maradjon. 71-ben ott van Pálffy Albert, később Csengeryék, két évben is, Horváth Boldizsár, Ghyczy több nyáron, 72-ben Szilágyi Sándor, 73-ban és 74-ben Tóth Lőrinc, kőrösi tanártársa Lengyel, 75-ben Thaly Kálmán, b. Fejérváry Géza, Ferenczy Ida, Erzsébet királyné társalkodónője, Zsivora György, Molnár Aladár. 74-ben Reményi Ede hangversenyt ad, de Arany

nem találkozik vele. Néha nagy izgalom támad a fürdőben. 70 júl. 17-én írja: „Itt már ma falragaszokon is olvastuk, hogy Napoleon megizente a porosznak a háborút". Fiának is ír (aug. 9.): „Hírek dolgában sokkal előbb járunk, mint ti: úgy hogy szinte boszúság pesti lapokat olvasni. Ezek még most is a saarbrückeni győzelmen s a weissenburgi csorba Mac-Mahon által leendő kiköszörülésén rágódnak, s mi két nap óta tudjuk már, hogy fut a francia ebestül, macskástul, Páris felé. Nagy idők, fiam! mit érünk? mit érsz?" Sürgeti fiát, hogy a *Pesti Napló*-t küldesse utána. „Nagy lelkiismeretet csinálok belőle, hogy a világ szinpadán most kezdődő tragoedia minden mozzanatát figyelemmel kisérjem" — írja. (70 aug. 5.) 72-ben (júl. 18.) megírja, hogy „Napoleon volt császárt várják ide. Gondolom, valamely félreeső hegyi villában vesz lakást, és nem fog mindennap a közsétányon csavarogni, tehát bajosan látom meg, mert én nem lesem, mint majd sokan. De úgy, véletlenül, én is szeretném látni azt az embert, ki húsz évig kis ujján forgatta egész Európát. Nagy ember minden esetre, ha nem is nagyon becsületes". 73-ban a cholerával ijesztgetik egymást az emberek; aggódva várja, mit írnak a járványról a pesti lapok; tanácsokat is küld; szerencsére hamar megnyughatik.

Évről-évre egyformán él. Megvette Hlawaçek orvosi könyvét Karlsbadról, aláhúzta benne a magán észlelt tüneteket s borítékjára e négy sort vetette oda (de nem bizonyos, hogy maga faragta): „Wenn die Wässer — Wär'n nit besser — Als die Doctoren: — Wär'n mer verloren". Megtartja az orvos rendelését; szorgalmasan issza a gyógyvizet, reggel hat órától; a sorban állók féltékenyen őrzik helyöket a sorban; ő szelíden

Kedves Jánosom!
Lelkemnek híven s végig szere-
tett barátja
Végórámban az élet határánál
visszatekintve: életemre: ma-
gas, nemes lelkednek vonzalma,
barátsága meghat. Fogadd
búcsúra, lankadó jobbomat!
Kedveseiddel, mind négyetekre
értve, legyen rajtad Isten
áldása! Kifáradtam, pihenek
A lélek él: találkozunk!
ajánlom enyéimet!
Hanva, 1868

végig híven sze-
rető Mihályod

TOMPA UTOLSÓ LEVELE ARANYHOZ.

helyet ad maga mellett egy-egy későn jövőnek.[114] „Ott tipegek hétig" — írja haza. (73 júl. 14.) Panaszolja, hogy esős időben ‚a vízivási sétát azon a tenyérnyi száraz helyen kell megtenni, melyet colonnade-nak neveznek'; ő inkább kint jár, esernyő alatt, a ‚lucsokban'. (72 júl. 18.) Szép időben nagyokat sétál; ‚a vidék gyönyürű, a lég felséges'. Nyolc órakor a hegyek közt reggelizik, a Posthofnál, hol ‚derék magyar társasága van' mindíg, bár „a magyar asztal fogy és telik, mint a hold". Tíztől egyig pihen, „könnyedén olvasgatva régi dolgokat, melyek nagy részét könyv nélkül is tudom"; vagy levelet ír haza. A közelben ebédel, a Hannoverben; öt órától fogva megint sétál, nyolcig; megveszi a vidék térképét, azon nézi ki a távoli sétákat; 73-ban még fölmegy a Hirschensprungra, a Faulenzeren megkeresi 69-ben bevésett nevét; későbbi években ritkán megy messzire s inkább egyenes földön jár. A szabadban vacsorál, levest vagy két lágy tojást, egy pohár borral. Évente négy-öt hetet tölt ott, rendesen július elejétől fogva augusztus derekáig. Az Akadémiában Gyulai helyettesíti. Felesége ezalatt a Császárfürdőbe jár a kis Pirivel; 70-ben Szalontán töltenek pár hetet s Arany értük megy a gyógyidő leteltével. Más években is nógatja feleségét fürdőzésre, kirándulásokra. 73-ban gyöngéden azt írja neki: „Engem ... háborgat a lelkiösmeret, hogy én, már ötödik éve, minden nyáron úrilag kifürdőzöm magamat: te pedig, kinek szintúgy kellene, otthon maradsz és húzod az igát ... Az nem igazság és nem egyenlőség" (júl. 27.).

Nagyon várja a híreket hazulról. Számon tartja, mely napon kaphat levelet, s ha egy napot késik, már

[114] Dr. Molnár Béla: *Arany János Karlsbadban* (forgalomba nem került füzet), 15. l.

aggodalom gyötri. Maga a négy-öt hét alatt nyolc-tíz levelet küld haza. Külön ír fiának, ki nyári szabadságát rendesen külföldön utazva tölti.[115] Minden levelében megemlékezik kis unokájáról. Sokszor küld neki sétáiról egy-egy virágszálat; „Nem valami különös, de ő kért, hogy ‚nyomtassak' neki valamit". (76 júl. 18.) Máskor egy kis kék harangvirágot küld; „születése napján tettem a tárczámba, egy nagy-nagy hegy tetején". (76 júl. 27.) Külön is ír Piroskának, már öt éves korában, gondosan pingált betűkkel, külön levélpapíron és külön kis borítékban, megcímezve, lepecsételve, annak módja szerint. Minden évben küld így legalább egy kis külön levelet, születése napja táján. Szeretetében együtt él a kis lány édesanyja emlékével. 71-ben felesége levelében írja: „A jó Isten adjon neki sok-sok örömet, azért az első nagy szomorúságért". 72-ben: ‚Laci bácsit' kérje meg, pecsételje le a kislevelet „az én pecsétnyomómmal, mely az édes anyádé volt". 76-ban egy szál búzavirágot küld neki; „nem a búza virága, hanem csak olyan virág, mely búza-vetés közt terem. Itt ugyan az nincs, de van rozs... tegnap ott leltem a mezőn jártomban és leszakítottam neked. Gondolj róla szegény édes anyád *kék* szemére, mely egykor terád oly szeretőleg nézett" (aug. 1.). Gondolatban követi a kis lány életét, tanulását; mikor Piroska Szalontán apjánál van, figyelmezteti: „Édes apád mondjon neked valamit arról, a mit ő legjobban tud, s a mire téged itthon még senki sem tanitott: a keresztény vallásról, az istenről, az első emberekről..." (74 szept. 11.). Örül, hogyha úszik, „csak vigyázz ‚a kis halra' —". Mikor vizsgára készül, biztatja: „Csak bátran,

[115] Családja megőrizte leveleit; ezekből valók itt az adatok, idézetek.

kis leányom, már nagy leány vagy, kilenc esztendős". (Feleségéhez, 74 júl. 22.) [116]

Piroska is ír a nagyapának, előbb csak gyermeki levelet, később a nagymama helyett is. Először idegen kéz, a hivatal irnoka címezi meg a borítékot, de fölbontva: „Mily kedves meglepetés! „Kedves jó Nagyapa!" az én kis Piroskám gyönge kezével irva. — ‚Óh, áldott, óh áldott a keze irása' —". (75 júl. 9.). Mégis máskor, ha hibát talál a német címzésben, kijavítva visszaküldi, okulásul (76 júl. 22.). Néha sötétebb gond suhan át lelkén. Ez évben azt írja a születésnapra: „Kivánok neki, mint XI. éves leánynak, sok örömet és boldogságot az életben, melyet ő ide s tova nálunk nélkül lesz kénytelen leélni". (Felesége levelében, 76 júl. 27.)

Idővel egyre jobban fárasztja az úti törődés, rá is ún Karlsbadra. Egy ideig váltig bízik benne s egy újabb orvosi könyvben, mely „erősen állitja, hogy epekő ellen, vagy uj kőképzés megakadályozására nincs hatalmasabb szer" (75 júl. 23.). 76-ban azonban azt írja: „... bizony, ha az itteni állapotomat tekintem, én nem tudom, miért járok Karlsbadba" (aug. 1.). Csengerytől hallja, hogy Koritniczára készül. „Másszor én is inkább oda megyek, ha megyek valahova még". (U. o.) Megúnta évről-évre az ‚egyhanguságot' melyet sokszor panaszol leveleiben. Rendesen már két hét multán a hazautazás felől gondolkozik. Apró ajándékokat vásárol az otthoniaknak. „A fejem fő, mit vegyek hazavinni. Ez a fürdői élet legkeservesebb része; ott

---

[116] A Piroskához írott leveleket Arany László hozzácsatolta *Piroska és édes anyja emlékéül* c. emlékezéséhez. Ezzel együtt kiadta A. L. munkáinak I. kötetében Gyulai Pál.

ügyetlenkedni, nyelves kalmárnék közt; bizony nagy sor" (74 aug. 7.). Hazajövet, 69-ben meg akarja nézni Prágát; általában nappal szeret utazni, hogy a vidéket lássa. 73-ban egy napra megáll Bécsben, megnézni a kiállítást. Későbbi években inkább siet „keresztül esni azon a betegségen, melynek ‚utazás' a neve"; 75-ben futárvonattal jő, melylyel ‚alvó-salon' is jár, „talán azt is használom, ha rászorulok" (aug. 5.).

Goethe is járt ide fürdőzni, dicsősége fényében; korosan is ép erőben járta a hegyeket kőfejtő kalapácsával, szívében késői szenvedély lángolt. Most egy megtört, koravén férfi járt itt, zöld felöltőben, magános sétákon, egy-egy szál virágot tépve unokájának, búva az emberek elől, takarékosan élve, szerényen; — az idegenek ügyet sem vetettek rá, honfitársai közül is kevesen értették, hogy ő a magyarok Goethéje.

A fürdő-igazgatóság is csak 73-ban tudta meg, hogy ez az évenként visszatérő vendég több egy csöndes öreg úrnál. Bejelentési lapján üresen hagyták a gyógy- és zenedíj rovatát. „Délután fölmentem a városházához — írja jellemző lelkiösmeretességével, — megkérdezni, hogy talán elhibázták. A pénztárnok mosolyogva mondá, hogy a tanács rendelte így: *frei*. Én megköszöntem, de nem akartam koldús maradni, a szegényalapra adott 2 frtot kipótoltam tízre. Igy most is fizettem annyit, mint tavaly." (Júl. 18.) — Később márványtáblát tettek a ‚Haus Jäger' kapuja fölé, hol hat éven át lakott.[117] Az Ecce Homo kápolna

[117] Felirata: „Zur Erinnerung an den ungarischen Dichter Johann Arany. — Arany János ebben a házban lakott 1869., 1870., 1871., 1872., 1873., 1874., 1875., 1876. években." (Az első két évben nem itt lakott.)

közelében pedig cifra kőpad áll, a bele vésett két verssort Aranyénak mondják.[118]

A költő örökebb emléket emelt a jótevő forrásnak: *Toldi szerelmé*-be beleszőtte a bujdosó Toldi kalandjai közé a forrás fölfedezését a Hirschensprung alatt; „Megáldotta vizét nagy jótéteményért, — Ha nem új életért, új életreményért". (IX. én. 96.) — Karlsbad városa meg is köszönte ezt a mű megjelenésekor.

Azt lehetne várni, hogy e pihenő hónapok csöndes magánya meghozza versíró-kedvét a költőnek. 69-ben kezd is egy meghitt, kedves verset feleségéhez, eljegyzésük harmincadik évfordulójára, de félbemarad. — Hlawacek könyvében olvassa Lobkovitz Bohuslav cseh humanistának latin versét, *In thermas Caroli IV.*, ezt unaloműzésből lefordítja.[119] Négysoros epigrammot ír egy Karlsbadban elhunyt magyar zsidó fiú sírkövére, s tréfás sóhajjal búcsúzik a fürdőtől, — ennyi minden, s ezután egy-két évig sem több.

Pihenő óráiban ‚lankadt, fáradt', inkább olvas. Maga után küldeti a *Pesti Napló*-t, Rákosi Jenő figyelemből kedveskedik a *Reform*-mal; ezek szinte kitöl-

---

[118] Nem vall rá; így van:

E helyt feledve bút, feledve bánatot, pihenj!
S míg egy sohajt hazádba nem repítsz, tovább ne menj!

A tábla feliratát s e verset közli Molnár Béla füzete. Azóta, mint értesít, kiderült, hogy nem Arany írta.

[119] Lobkovitz (1462—1510) II. Ulászló és Anna királyné udvarában is élt. Verse márványba vésve ott van a Mühlbrunn mellett. Dr. Molnár Béla írja említett füzetében, hogy lovag Johann de Carro karlsbadi orvos a versnek több nyelvű fordításait összegyüjtötte s kiadta 1829-ben, köztük két magyar fordítást is, Kazinczyét és Szemere Pálét. — Molnár Béla füzete közli mindkettőt.

tik idejét. A mellett ókori classikusokat olvasgat. Mint Arany László írja, e hallgatag években ‚visszatért ifjabbkori tanulmánya és csodálata tárgyához, Homérhoz. S aztán végkép meg is maradt a classicai világ irodalma mellett'.[120] Ujra olvasta Virgilt, Ovidiust, Lucanus *Pharsalia*-ját, Caesar és Tacitus műveit, azután a vígjátékírókat, Terentiust és Plautust. („Ez utóbbit hasonlíthatatlanul eredetibb és erősebb geniusnak tartotta" — jegyzi meg Arany László.) „Majd sorba vette a görög historicusokat..., aztán a tragédia irók vándoroltak föl hozzá az Akadémia könyvtárából. Így jutott el Aristophanesig." — Régóta ismeri; *Plutos*-át már 46-ban megküldte neki Szilágyi István (szept. 25.). Most magával viszi munkáit Karlsbadba. „Egy görög vigjátékirót hoztam magammal: azt hittem, kevés lesz olvasmánynak: s két szindarabot még nem birtam belőle lemorzsolni" — írja feleségének, 70 aug. 5., pihenője végén. Fordítni is kezdi, pusztán szórakozásul; mégis híre fut; a *Napló* mutatványt kér. „Mutatványt abból adni még nem lehet, — üzeni felesége levelében Lászlónak — első durva dolgozat s miután ily lármát csaptak vele, alkalmasint abba is hagyom végkép... quid tanto proferam digna hiatu?" (71 júl. 13.) De nem hagyja abba. 73-ban megvallja, hogy pihenő óráiban „forditok öt-hat sort a velem hozott Aristophanesből" (júl. 14.), bár Lászlónak egy pár nap mulva azt írja: „Aristophanes-fordításnak hoztam e papirt, de biz az nem megy, tehát levélnek irkálom fel" (júl. 26.). Mégis sorra veszi valamennyi darabját. 74-ben is görög és deák könyveket olvasgat a déli pihenő alatt.

---

[120] A *Hátrahagyott versek* bevezetésében.

Mint e levelekből látni, 70-ben foghatott hozzá Bothe 1845-i, lipcsei szövegkiadása szerint, segédül Droysen és Donner német fordításait használta. Egy folytában haladt. Ha egyet bevégzett, az új darabot nem is kezdte külön árkuson. Keskeny rétbe hajtott papíron írt, irónnal, kásaszem nagyságú betűket. Föl-följegyzi a kezdet vagy a végzés napját. A *Felhők* és *Darázsok* mellett nincs évszám. *A lovagok*-ba 72 jan. 20-án fog s márc. 26-án már a *Béké*-vel is készen van. *Az acharnaebeliek „vége aug. 20-án, 1872“*, — ez tehát Karlsbadban készült. *A madarak* elején ott van „szept. 1.“ — „vége 72 nov. 19.“. Két és fél hónap alatt készült el vele; négy darabbal megvolt egy esztendő alatt. *A békák* „kezd. 1872 dec. 9. — vége 1873 ápr. 20.“; azt is odajegyzi, hogy „több 9 sorral“. *Lysistrate* hosszasabban tartott: „1873 máj. 9. — vége oct. 3.“ Már okt. 16-án belefog *A nők ünnepé*-be, végzi „74 jan. 12.“ — s jan. 19-én már *A nőuralom* fordítása folyik, márc. 11-ig, — 29-én hozzálát *Plutos*-hoz s jún. 20-án befejezi az egész nagy munkát. Játékos gyorsaság ez.

Mi vonzotta Arany komolyságát a Gráciák e ‚neveletlen kedvencé'-hez, mint Goethe nevezte? Szász Károly, Dante fordításának nehézségeit fejtegetve, némi panasszal mondja: „ki tehet róla, hogy Arany Aristophaneshez és nem Dantéhoz fordult fordító kedvével!“[121] Jánosi Gusztáv is, a buzgó és fínom műfordító, kerülgetve megkockáztatta a kérdést Arany előtt, mért pazarolja erejét az elévült Aristophanesre s nem fordul inkább valamelyik modern nagy költőhöz; — Arany mosolyogva felelte: „Mire majd őszbe

[121] A *Pokol* fordításának bevezetésében.

csavarodik, maga is megtanulja, hogy Aristophanes sem el nem évül, sem el nem avul, mig csak emberek lesznek a világon".[122] Úgy gondolkozott, mint Brunetière, hogy ‚a hagyomány redői közt örök ifjuság rejlik'. Fordításának legmélyebbre ható elemzője, a ki szinte kötetnyi tanulmányt írt róla, Imre Sándor sem tud kitérni a megjegyzés elől: „Ily sokat s hanyatló egészsége dacára ilyest forditani: valóban különös tünemény".[123] Voltak komoly tudósok, a kik Aristophanest magasabb rangra akarták emelni azzal, hogy nem mulattató tréfaszerzőnek nézték, hanem komoly erkölcsbírót láttak benne, mint aki nem maga űz gúnyt istenekből és emberekből, hanem a javítani akaró satira szöges korbácsával vagdossa az istenektől elfordulókat, az igazságot elcsavaró sophistákat, a ‚ravasz nyelvmüveseket', Kleon-ban a népbolondító demagógot, az apák ellen lázadó fiatal nemzedéket, egy korai ‚nőemancipatio' torz kísérletét.

Mondták, hogy Sokratesben az elvont gondolkodót állítja pelengérre, az aprólékos, szőrszálhasogató ‚bolhanyom-tudóst', ki az ifjúságot elvonja a testi neveléstől. Segédkönyvei nyomán maga Arany is ilyenformán látja egy félbehagyott előszóban. Imre Sándor szintén erkölcsi komolyságot érez ki belőle, hogy „méltó gyülöletből beszél olyakat", hogy „rutságai nem egyéniek, hanem a görög társadalom szokásaiból folyók"; hogy „némely kor nem birja el az igazságot a maga unalmas egyszerűségében", csak kinevettetés foghat

[122] *Jánosi Gusztáv emlékezete.* — *A Kisfaludy-Társ. Évlapjai*-ban és a *Budapesti Szemlé*-ben, 1913.

[123] Imre Sándor: *Arany János és Aristophanese.* — Először a *Budapesti Szemlé*-ben, 1885, négy számon át; újra: Imre S.: *Irodalmi tanulmányok*, I. kötet, 157—350. l.

rajta. Ha volt ilyen vonás Aristophanesben, ez az, mi elavult, e korvonatkozásokat burkolja homály a mai olvasó elől. Felhozták, hogy azért ostorozza Euripidesben az elpuhult költészetet, mert az ősi erényeket kívánja vissza, hogy conservativ és ellensége a demokratiának. Péterfy művészi kézzel tisztította meg Aristophanes szobrát az elméletek mohától; „ez az erkölcsösitése és politikussá tétele csak kisebbitené azt az elementáris aesthetikai erőt, mely benne szipor-kázott". Ezt az erőt találóan jellemzi Péterfy: „Egy eszményi jó élclap képzelme működik Aristophanesben, mely véletlen hasonlatokból, szélesen rajzolt képeket, szines jeleneteket rögtönöz, melyekben a kép s a kép értelme néha csodálatos bukfenczek közt csapkod egymásba". A szellemnek és komikumnak ez az áradása az, mi költőt megragadhat, e fiatal kedv, igaztalan túlzásra és gúnyra szer könnyedség, mely örök hullámzásban van, akárcsak a színpad mögött a napfényben csillogó tenger. — Mások lélektani úton kerestek nyomokat a fordítótól a költőhöz. Imre Sándor Arany komikai tehetségére, a humorhoz való hajlamára hivatkozott; maga is kedvelte a paródiát; esett célzás politikai nézeteik rokonságára is. Az ily erőszakos hasonlítást Arany tréfás párhuzammal hajtotta nevetséges végletig, többek közt, hogy a ki, — mint Petőfi — Shakespeare-ből „épen csak *Coriolanus*-t választja leforditani, maga is gőgös aristocrata és hazája ellensége. — Ergo: — a ki Aristophanest forditja: az a democratia esküt ellensége; sült pecsovics. Q. e. d." S hozzáteszi: „A biráló nem hiszi, hogy engem Aristophanes csak *philologice* érdekelt; *politice* kellett érdekelnie. Hát még egy harmadik nincs: *aesthe-*

tice?"[124] „Az a közvetlenség, melylyel a görög mindennapi élet sürgelmébe pillanthatunk, — mondja a töredék előszó — semmi más munkából meg nem szerezhető. Mintha magunk is ott ülnénk, a szinkör padjain, nem athenaeiek ugyan . . . , hanem idegenek, kik nem értünk mindent; de a mennyit megértünk, az is a legnagyobb mértékben képes felkölteni érdeklődésünket . . . Tapsolni fogunk a tapsolókkal s lelkesedve kiáltani: igaz! igaz!" — Nagyságát azzal méri, hogy tizenegy darabja maradt ránk, míg vígjátékíró kortársaitól alig néhány sornyi töredék.

Jótékonyan hatott reá ez eleven olvasmány. A görög tragédiák tárgya komor felhőként ülte volna meg amúgy is komoly lelkét; arányos szerkezetük, kimért beosztásuk szépsége csak egészükben nyilvánul igazán. Aristophanesben, e geniális rögtönzőben, akár olvasni, akár fordítni nyissa fel, mindenütt rögtön talál élcet és mosolyt. Nem a királyi palota előtt állunk, mint a tragédiákban, borzongva a bent történő rémségek hírétől, — Aristophanes a piacra viszen, a köznép nyüzsgése és beszéde közé. Szabadszájúságát menti, hogy darabjait Dyonisos ünnepein adták elő, hol a nyers érzékiség nem tűrt korlátot. Népe és kora szókimondó volt, nem ismerte beszédében a kipontozást, viselkedésben sem. A rikoltó durvaságokat azonban harsány hahota nyomja el s a jó ízlés sem fordítja el szemét, mert leköti figyelmét a szellem szünetlen csillogása.[125]

Egy rakoncátlan faun szégyentelen szemérmetlen-

[124] Kont Ignác ismertetésére vonatkozik, első cikkére. L. alább.

[125] Így veszi Németh László is, hogy ‚a költői féktelenség' vonzotta. — *Tanu*, 1932—33. 150. l.

séggel fújja hétcsövű sípját, de olyan szépen, hogy meg kell állni hallgatni. Arany tudta, hogy a faun édes gyermeke az őstermészetnek s a mythologia ragyogó népségéből való. Tisztelte a lángész menlevelét; Kemény Zsigmonddal is vitába szállt, mikor Kemény a fordításban Shakespearet megtisztítva kívánta adni. Versben is tanította: „... az eredetit — A kellem istennői szeretik" *(A laczikonyha)*. Lebilincselte a zabolátlan jókedv, mely megáradt folyó módjára sodor magával virágot és iszapot; a tréfák özöne, amint nyilak gyanánt röpködnek, a folytonos élc, a politikai pamflet sarkazmusától a csűrt-csavart szójátékig szökellve s bukdácsolva, egymás sarkát taposva, oly frissen, elevenen, hogy szinte hallani a nézők visszhangzó hahotáját. A feladat nehézsége sarkallta fordításra, mert minden sorban új bökkenővel állt szemben; résen kellett lenni, hogy minden célzást észrevegyen, vissza is adjon, talpon állni egész szókincsének, kéznél lenni nyelvkészségének, hogy az eredeti szerint hajlítsa, faragja.

Imre Sándor rámutatott, mily nehéz egy művet egészen más műveltségű kornak és népnek tolmácsolni. Arany úgy fordít, mint a Shakespeare-fordítóktól kívánta: hogy „az áttétel ne annyira azt az olvasót igyekezzék kielégíteni, ki az eredetivel kezében szót szóval összehasonlít..., mint inkább azt, a ki az eredetihez nem férhetvén, szépségeit magyarban kívánja élvezni".[126] Éppen ezzel dícséri az Aristophanes-fordítást Ábel Jenő: „Ha nem találkoznánk fordításában nagy ritkán oly szójátékkal, melyet csak a jegyzet és a görög nyelv segitségével értünk meg, bátran azt hi-

[126] *A magyar Shakespeare megindítása.*

hetnők, hogy az ó-görög aristophanesi komoediának eredeti magyar reproductióját (Nachdichtung) olvassuk".[127] Szövege érthető magyarázat nélkül; alig van szüksége jegyzetre s az többnyire tárgyi magyarázat, vagy célzásokra figyelmeztet.

A görög szójátékok lehetetlennek látszó lefordítása többnyire pompásan sikerül, mint Lamachos nevének ‚csalamachos-nyavalamachos' elforgatása, a vértnek, vérnek, bikavérnek (bornak) egymásba játszatása (Acharnaebeliek, 1071—80), Athenae városának *Vakhéne* elcsavarása *(Lovagok,* 1156), a demokratia = democsokratia elferdítés *(Békák,* 400); magyarban is farag furcsa szavakat, mint harczona, alólkelő; hogy éppen csak említsük a megarai és beotiai ember palóc beszédét, a banka hangfestő szavát s a *Nőuralom*-ban a negyedfélsornyi, 79 szótagból álló végtelen összetett szót, melynek lefordítása Vossnak egy napi munkájába került.

De még ekkora nyelvművésznek is lehetetlenség minden görög szójátékot utánozni. Egyik-másik helynevet megmagyarosítja (Kapjon, Lopád), — ilyenekben Imre Sándor ‚igen találós'-nak ismeri el, — másokat meghagy; mit csinálhatna Pylos-szal, Acharnaeval? Van ebben valamelyes kétféleség, valami felemás; Riedl ezért nem találja teljesnek az assimilatiót; — csakhogy ezen nem lehet segíteni, legföljebb, ha ott is elhagyná a magyarítást, ahol kapóra jön. Azt Riedl is elösmeri, hogy e fordításban Arany „mintha kimerítette volna a magyar nyelvet: minden rétegében, páthoszban, humorban egyaránt feldulja és minden

[127] Az első kötet megjelenésekor, az *Egyetemes Philologiai Közlöny* IV. évfolyamában, 444—46. l.

neki való szólást felhajt. A népies kifejezések, tréfás fordulatok sokasága elkábitó". Valóban a nyomában jár Aristophanesnek. Sikamlósságait sem hagyja el, de néha megkerüli. Úgy cselekszik, mint a Shakespeare-fordítóknak ajánlotta: „... hol a darab kára nélkül történhetik, igyekezzenek az ily helyeket szelidebben adni vissza s a botrányt, a mennyire lehetséges, eltávolitani". „A hol csak *szóban* volt a disztelenség, azon igyekeztem valamely népies euphemismussal... segiteni, vagy legalább *két*értelmüvé tenni a nagyon is *egy*értelmü kifejezést", — írja a kiadás előszavában. Átlép egy-egy sárosabb helyen, de úgy, hogy Ábel Jenő megdícséri érte, a mért a „gyakori nuditásokat a nép nyelvéből vett euphemistikus kitételekkel adja vissza, minek egyrészről az a haszna van, hogy a görög eredetinek lehető leghivebben megfelel, más részről pedig az, hogy a modern olvasó előtt a kérdéses obscoenitásokat némileg elpalástolja". Ahol a tréfa nagyon vaskos, nem átallja jegyzetbe tenni: „Nehéz és nem is szép magyarázni".

Egyben engedett magának szabadságot: ‚a lomha jambicus trimetert a modern ötös jambussal' cserélte föl; ‚kisérlet után' úgy találta, hogy amabban ‚majdnem lehetetlen magyarul a párbeszédeknek komikai fürgeséget s élénkséget adnom' (u. o.). Tartott tőle, hogy az iskola ezért kárhoztatni fogja, de Ábel Jenő ezt is helyben hagyja, kivált, „mert a kardalokat, melyeket némely ujabb kiadó szerfölött rövid sorokra szeret aprózni, az eredeti verslábak megőrzése mellett inkább hosszabb sorokban tartotta meg".

Jellemző Arany nyelvének tömörségére, hogy e szűkebb köntösben nem ment veszendőbe semmi. Imre Sándor szóról-szóra összevetette az eredetivel s nagy

ritkán talált egy-egy kihagyott szót, egy-két helyen félsort; szerinte az egyes darabok rövidebbek sorszámra Aranynál, mint eredetiben. Mindez kiadásbeli eltérés lehet, mert ő nem az Arany kezében volt Bothe-féle szöveget, hanem Dindorfét nézte. Imre Sándor nemcsak az eredetivel, hanem más fordításokkal is összemérte Aranyét, egy angollal s a Droysenéval. Ezek bőkezűn rímelnek, ami idegen a görögtől, újszerű; de ‚távolabb járnak' az eredetitől; Arany ‚hivebben adja annak szellemét és nyelvét' s ‚megérezte a görög komikus . . . illanóbb hangzatbeli sajátságait is'.

Eléggé ismerte a görög életet, hogy mintegy újra élje e tréfákat s a régi színházi tömeg kacagásához hozzátoldja a maga csöndes mosolyát. Az irodalom és az élet nyelvének e szabad keveréke versenyre hívta nyelvművészetét. A görög szöveg egészen fölolvadt benne, oly közvetlenül, oly természetes költőiséggel folyt, hogy néhol szinte a népdal édes melegsége csap meg, mint a *Nőuralom*-ban az ifjú esengése a leány ablakánál. „Nyisd ki rózsám ezt a záros ajtót! — Arany virágom! szívem drága gondja." Valóban, a fordítóra is ráillik, amit Péterfy a *Madarak*-ból a költőre idézett:

> Óh, Zeus király, hogy' zeng ez a madár,
> Behinti mézzel az egész pagonyt!

Az egésznek könnyű folyásán, játékosságán a nem köteles munka szabad lélekzete érzik. Maga mondja: „. . . . e fordítással egyelőre semmi irodalmi célom nem volt, csupán beteges állapotomban szórakozást s mintegy szellemi gymnastikát kerestem benne. Igy is azonban, híre menvén foglalkozásomnak, nem megvetendő

ajánlatot vettem egy kiadó részéről". Elhárította, mert hevertetni kívánta s később átsimítani; a bevezetéseket, jegyzeteket is maga szándékozott megírni; azt sem akarta, hogy ‚üzleti zajjal' a nagy közönség kezébe jusson.[128] A kézirat fiókjában pihent.

A Karácsonyi-jutalmat azonban 1871 óta két ízben is hiába tűzte ki az Akadémia, 77-ben sem lehetett kiadni. Így a négyszáz aranyat utólagos jutalmazásra szánták valamely műfordításnak, vagy dramaturgiai műnek; a bizottság Arany Jánost ajánlotta, bízatnék meg a teljes Aristophanes lefordításával. Arany letisztázta és beadta fordításait, bár ‚szemeinek megromlása miatt' a nyomdaívek átnézésére sem vállalkozhatott, sem a bevezetések, jegyzetek megírására. Szabályszerű bírálatot kért, a philologus mellé aesthetikust is, bár inkább hajlandó volt „az egész *dilettans* munkát kéziratban hagyni, mint ‚becses anyagot' valamely szerencsésebb és *bátrabb* fordító használatára".

Nem úgy a bírálók, Szász Károly és Ponori Thewrewk Emil; ők munka helyett élvezetről számoltak be és irodalmi kincsről; Thewrewk a bevezetések és jegyzetek megírására is ajánlkozott; a jegyzetekről utóbb letett, elégnek találta Arany szűkszavú magyarázatait, melyeket fordítás közben odavetett s nyomtatás előtt megpótolt. Több helyt segít az olvasónak, mint segédkönyvei, kevesebb szóval és világosabban. Nem rántja ki a hangulatból lexiconba való kis értekezésekkel, csak a szöveg értelmét világítja meg.

A fordítás 1880-ban jelent meg, három kötetben; nem egyszerre, de egy év alatt. A kritika mély meghajlással fogadta. Oly illetékes bíráló, mint Ábel Jenő,

[128] A kiadás előszavában.

elismerte a fordítás belső hűségét, a mű szellemének visszaadását. „A hűségnek ezen magasb nemét csak valódi költő képes elérni.“ Hegedüs István, a philologus, szintén a fordítás hűségét dícséri, hogy „e fordithatatlanságig nehéz darabokat csak úgy pihenőfélben ily remekül ülteté át“; egyes szójátékok ‚mintaszerűen sikerültek', egyik-másik „jobb az eredetinél“; ‚a bámulat és elragadtatás érzésével teszi le a könyvet'.[129] Harmincöt év mulva is, többször belemerülve e fordításba, vallja, hogy a legnagyobb görög nyelvművész e fordítása a magyar nyelv gazdagságának diadala; s megkockáztatja azt az állítást, hogy az Arany-szótárhoz e fordítás adna legdúsabb anyagot.[130] Névy László is abban látja a fordítás érdemét, hogy „a nyelvkincs gazdagságában, a humor és elmésség nyelvalkotó munkásságában is felemelkedik az eredetihez, s ez a képesség tette egyrészt lehetővé, hogy a legnehezebb drámai stilus, tudniillik a komikus dráma stilusa, oly könnyed, játszi, természetes, a magyar fordításban is, hogy az olvasó szinte eredetinek gondolja.“[131] A glossarium, melyet P. Thewrewk Emil állított össze a szokatlanabb szavak és szólásmódok magyarázatául, az ő becslése szerint négyezer címszóból áll. Kont Ignác, aki éppen ekkortájt egy kis kötetet írt Aristophanesről, egyenként elemzi a darabokat, céloz arra, hogy a torzképek ráillenek a mi napjaink embereire is.[132]

---

[129] *Magyar Polgár*, 1880. 102. sz.

[130] Elnöki megnyitó a Philologiai Társaságban. *Egyet. Phil. Közlöny*, 1917. 73. l.

[131] *Ellenőr*, 1880. 545., 553. sz. — 1881. 149. sz.

[132] *Pesti Napló*, 1880. 94., 263—65., 1881. 25., 26. sz. — E célzásra tette Arany a föntebb idézett megjegyzést.

Mindent egybefogva, Imre Sándor azzal végzi alapos vizsgálódását, hogy ‚nehezebb valami ez, mint amit valaha magyar nyelvre forditottak, s hogy ő jelesebbül dolgozott, mint bárki az eddigi forditók közt'.

A fordítás nyereség volt irodalmunkra; Aristophanes minden művelt nyelvre le volt már fordítva; nálunk mindössze Veres Ignác tett némi kísérletet egy iskolai értesítőben. Hasznára vált a fordítónak is: visszatérítette az irodalmi munkához; a siker felköltötte alkotó kedvét és önbizalmát. Újból az irodalomhoz közelíti fiának irodalmi munkálkodása is, aki szellemes rajzokat közöl külföldi útjairól a *Budapesti Közlöny*-ben, magvas értekezéseket a *Szemlé*-ben. Titokban egy költői beszélyt is írt, a *Délibábok hősé*-t, mely 73-ban elnyerte a Kisfaludy-Társaság jutalmát. A bírálók elismerték a lélekrajz biztonságát, a mély reflexiókat, a szerző komikai és szatirikus erét, virtuositását a rímelésben.[133] A jeligés levélből azonban nem tűnt elő név, csak az a kívánság, hogy az esetleg elnyert jutalmat az írói segélyegyletnek fizetnék ki. Névtelenül is jelent meg. Ez még fokozta az érdeklődést, melyet a mű magáért is megérdemelt. Egy új egyéniség szólalt meg, kiben a nemzeti érzés új eszmékkel s világlátottsággal párosult. A mesében álnéven Görgeyt is szerepelteti, bátran beleszólva a körülte zajló vitába. Thallóczy szerint, ki maga is akkor volt fiatal, legjobb korrajza a hatvanas éveknek, az elnyomatás alatt nőtt ifjúságnak, mint Gyulai *Romhányi*-ja a szabadságharc leveretését követő korszaknak; e két mű így szinte kiegészíti egymást;

---

[133] A *Kisfaludy-Társaság Évlapjai*. — Új folyam, VIII. 21. l.

maig legkitűnőbb költői beszélyeink.[134] A jeles fiatal költőt az Akadémia is megválasztotta. Atyja írja meg neki (Angliába) a hírt, nem titkolva, hogy ‚egy pár lap, a selejteséből' tett némi célzást pártfogásra, de a nagy többség — 26 szó 3 ellen — ezeket is elnémította. Ez is újra közelebb vitte Aranyt az irodalmi élethez. Kedvet kap a munkához: elől kezdi, befejezi *Kóbor Tamás* fordítását s kiadja a *Budapesti Szemlé*ben. Majdnem tíz éve nem jelent meg tőle új mű nyomtatásban.

Maga is látja, hogy ereje nem gyöngült.

Töredékei szinte vonják. *Csaba* és *Toldi* nagy feladat. „Oly messze a cél, oly magas a pálma!" (*Bolond Istók*, II. 17.) Látása elfátyolosodott. Ercsey mondja, hogy a karlsbadi években állandóan érezte szemei gyöngülését.[135] Nem csoda az ő hivatalai s állandó író és olvasó munkássága mellett. A nagy tervek helyett *Bolond Istók*-ot veszi hát elő, ez némileg rokon Aristophanes és *Kóbor Tamás* hangulatával; szereti ezt a szeszélyes művét, mellyel eljátszogat képzelete, s melybe most átolvadnak saját fiatalkora emlékei. Háromszor is belefogott a második énekbe; 56-ban a később papírra tett terv III. (vagy IV.) éneke felé indul;[136] 63-ban is a cigányokkal készül

---

[134] Az 1920-as évekből a *Köd* tartozik e sorba, Bárd Miklóstól.

[135] 193. l.

[136] L. ez életrajz II. kötetének 49. lapját. Az 56-i dolgozatban a félbemaradt 3. strófa így van:

Nem messze onnan, hol Istók barátunk
Az élet útját oly kalandosan
Megkezdte, nagy kastélyt borongni látunk,
Sötétlő hársak közt, magánosan.

folytatni a mesét, innen a kitérés *A nagyidai cigányok*-ra. A hatvanas évek végén megint kézbe vette: húsz év multával, ‚egy-kettő hián' (18. vszak); — Aranynál biztos adat az ilyen. Hanem most megelőzi a mesét, Istók diák-életére tér, a korábbi eseményeket a III. és IV. énekre hagyva. 46 strófáig halad. Ezt a töredéket folytatja 73-ban. Lyrai szálakkal köti az I. énekhez, úgy hogy e másodiknak két bevezetése van: a hozzátartozó és a *Nagyidaiak*-ra való vonatkozás. A kollégiomi élet rajzában erőt vesznek rajta emlékei. Hajlott korban megszépülnek a távol ifjúság küzdelmei, ha még oly nehezek voltak is. Neki küzdelmes ifjúsága volt, mégis szeretettel néz vissza rá a hatvanas évek végén, azt sóhajtva:

Óh, mint szeretném ujra élni
Az ifjuság arany korát,
Még egyszer ujra átremélni
Hosszú reményeim sorát.

(*Ősz felé.* — Töredék.)

Eleinte tartózkodóan, inkább csak Istók lelki rajzába adja kölcsön a magáét: iránytalan, mohó tudásszomját, a nyelv-tanulást, a tanácstalan küszködést, a természet csodálatát, panaszát a rövidlátásra, mi éppen a hetvenes években kezd terhessé válni s melyet pontosan megfigyel magán, meg is magyaráz a tudomány akkori állása szerint.[137] Ez elnagyolt vonásokat is elhárítja magától egy kitörölt sorban: „Nem rólam a szó". Folytatás közben erőt vesznek rajta

[137] Grósz Emil: *Arany János szembaja.* — *Budapesti Szemle*, 1900, 102. köt. 436—442. l.

emlékei, jobban elmerül bennök, közvetlenebbé válik. Oly messze van már mindentől, nem csak időben, hanem még sokkal inkább fejlődésben. Megenyhül multja és önmaga iránt; egyre több közösséget vállal szegény fiú küszködésével, reá ruházza önnön természetét, átadja neki emlékeit. Bevallja a kollégiomi élet csínyjeit; elmondja színészkedését, mit nyilt önéletrajzában rövid szavakkal kívánt eltakarni, beszámol irodalmi kísérleteiről.[138] Bele melegszik; mint Istókról írja:

Sajátjából — mint pók a maga-szőtte
Fonált — ereszti, a mit tolla bír.

Lelke megnyílik, újra éli fiatal éveit ez álruhában, a költőnek azzal a rejtelmes adományával, mely a legbensőbb, legtitkosabb érzéseket is el tudja szakítani személyétől, ha művészi alakba önti s műalkotásnak nézi. Minden megkicsinyülve, de az emlék zománcával jelenik meg előtte, mintha hosszú idő multán ismerős városba lépünk. Valóságos önéletrajz ez, de a régi szenvedéseket és csalódásokat parányiknak mutatja az életbölcseség; a hajdani könny a mosoly fényében csillan meg; e fájó s mégis jóleső mosoly nem a győzelem önérzetéből fakad, hanem elérzékenyülésből és lemondásból. Meleg könny fakad tőle az olvasó szemében is. Igazi korkép, egy már letűnt világ, a régi diák-élet és vándor-színészkedés kora, művészi képben fölidézve. S mindenütt az érzés és ötlet csillama, s az a fínom önirónia, mely melegebben az *Őszikék*-ben szólal meg újra.

[138] Ez életrajzi vonásokat l. I. köt. 1. fejezet és II. köt. 29. l.

Ez az ének is byronias, még inkább, mint az első. A keverék nyelv, e fittyet hányás a formának, amint komázik hősével s az olvasóval, e látszólagos szeszélyesség, mindennek semmibe vevése, írók kritizálása (117—119.): mind byroni;[139] el is mondhatni róla, amit Goethe mondott Byronról: az egész műben nincs egy gombostűhegynyi hely, ahol szellem, ötlet ne volna. Mégis egészen más kedély nyilvánul itt: megértőbb, csöndesebb, nem lázongó, csak könnyes szemmel elmosolyodó; a világ lenézése helyén öngúny van; kalandok helyén küszködés; a környezet, az élet, melyet rajzol, szomorú; sötétebbek a színek, mélyebb a lélektan, az érzés. Sok a classikus irodalmi célzás, még több a bibliai.[140]

Az utolsó versszak mellett egy gondolat van följegyezve, prózában. Istók tervbevett önéletrajzára mondja: „Hiába, nemcsak a költőben, mindenkiben megvan a vágy: emléket hagyni magáról. — Azonban ki már a hír szárnyán van, sokszor szeretné az emléket

---

[139] Párhuzamba állítható szembeötlő helyek: Ar. 2., 122. — B. III. 1., VIII. 126., XV. 27. (Gróf); Ar. 18. — B. II. 81. (Gróf), Ar. 21. — B. I. 93. (Hantz); Ar. 23—26. 47. — B. I. 92—95.; Ar. 47—48. — B. I. 91—92. (Hantz); *Childe Harold*, IV. (Riedl); Ar. 107. — B. IX. 75.

[140] Aranynak talán egyetlen tárgyi tévedése, hogy Garcillasót színésznek veszi. Spanyol lyrikus volt (1503—1536); Byron Don Juan-jának kedves költője. (I. 95.) Erdélyi is említi, Vörösmartyról írva, *Pályák és pálmák*, 250. l.

A 118. vszak ‚Priáp-verse' magyarázatra szorul. Priapus buja természet-daemon, Ázsiából került, a trágár kicsapongás pártfogója; meztelen szobra vörösre van mázolva. — Ribbeck: *A római költészet története*, II. 433. l.

A 7. vszakban a szőllősgazda példáját Salamon Ferenc kitaláltnak mondja. *Irod. tanulmányok*, II. 226.; Arany mint adomát említi Petőfinek, 1847 szept. 7.

kitörölni, — elhullani, mint a falevél, zajtalan". A versben ez nincs meg; e mélabús érzés nem a fiatal Istóké, hanem a költőé, aki elbúcsúzik fiatalkora emlékeitől, megválik tőlük.

A kézirat végén ez a dátum van: „1873. jún. 23." Ki is adta, még azon évben, a *Budapesti Szemlé*-ben. Mintha önmagát akarná ezzel sarkallni, hogy folytassa. Csakhogy diákkori emlékei elfogytak; Istók további sorsa más úton jár, csak egy-egy vonás emlékeztet a költő életére: szerelem, házasság; ezeket átallja világ elébe tárni. Talán a forma is nehéz s a szövevényes compositió; e szeszélyes csapongás hangulata is fogytán lehet egyelőre.

De ott van legrégibb pihenő munkája, melynek terve kijegecülve él benne, s melynek dicsősége egész pályáját besugározza: *Toldi.* 74-ben Karlsbadból hazatérve,[141] pihenten előveszi; a VI. ének 52. versszaka mellé odaírta: *1874. aug. 23.*, az ének végére pedig: *1874. szept. 18.* — A VII. ének a régebbi dolgozat III. éneke; a VIII. előtt megint ki van írva a hozzákezdés napja: *1874. szept. 30.;* a 68. szakig megy; azontúl irónnal, alkalmasint később, a Margitszigeten. Napjai, úgy látszik, megint a hivatali munkába fúltak. Egyre jobban vágyik a nyugalmas életre, hogy „gépi munka és sokoldalu felelősség nélkül is leélhetném azt a — tegyük: pár évet, a mi e roncsolt életből számomra talán még hátra van" — írja sógorának (75 márc. 26.). „Ez volt vágyam ne továbbja, — Kötelesség vampyr vádja — Ne háljon mindig velem" — mondja verse, melynek *Hoc erat in votis* címet ad.

[141] Ez évben leveleinek dátuma szerint júl. 17—aug. 7-ig időzött Karlsbadban.

E sóvárgás teljesülése elé azonban valósággal tornyosulnak az akadályok. Világéletében gondos és takarékos volt, de gondoskodása csupán családja szerény megélhetésének biztosításáig terjedt. Önérzete nem egy kínálkozó előnytől visszatartotta. 1870-ben Henszlmann indítványt tett az országgyűlésen, egy érdemes írónak évdíjjal való jutalmazására. Arany rögtön levelet írt Csengerynek, hogy a terv fogalmazása sérti az irodalom méltóságát; hozzátette, hogy ő más formában sem fogadná el (Karlsbadból, 1870 aug. 2.). Esztendő multán fölveszik a költségvetésbe; mindenki ő rá gondol; ő egyenest Pauler Tivadar miniszterhez fordul, hogy „az egész dolgot, a mennyiben t. i. rám vonatkoznék, — méltóztassék teljesen mellőzni". „Keserű kenyér az, a mit a nemzet kegyelemből ad" — mondotta.[142] Az évdíjat így Toldy Ferencnek ajánlották fel. Arany azt sem fogadta el, hogy prózai dolgozatainak kiadását az Akadémia a rendesnél magasabb tiszteletdíjjal tüntesse ki.[143]

Pedig nehezen félretett kevés tőkéje megcsorbult. Mióta Szalonta nem vonzza többé, kis földjét eladta; ami pénzt ebből kézhez vett, értékpapírba fektette; jött a pénzválság, a bécsi ‚Krach', a részvények értéke leszállott.[144] A vételár más részét kölcsön vette egy tehetős szalontai gazda, kezesség mellett; a fordulat ezt is megviselte; sógora, mint ügyvéd, figyelmeztette a költőt, hogy a kölcsönt tanácsos volna a kezes vagyonára is rátábláztatni; Arany átallotta a jóhiszemű kezest zaklatni. „Nem venném lelkemre, ... készebb

[142] Szily Kálmán: *Arany János mint főtitkár. Akad. Értesítő*, 1893 jún. 335. l.

[143] Ercsey, 195. l.

[144] Ercsey, 185. l.

vagyok a tőkét, vagy egy részét veszélyeztetni" — írja.[145]

Így nehéz függetlenségre gondolni. De költői vágya nem hagyja nyugodni. Már 67-ben azt írta Tompának, hogy ha a hivatal miatt költői művein dolgozni nem tudna, „megrisquirizom a lemondást. Nem első lépés életemben, hogy egészen új életmódnak rugtatok neki" (ápr. 22., kiadatlan részlet). Sokára ugyan, de megérik elszánása. 76-ban kínálkozik is az új életmód. 75 végén meghalt Toldy Ferenc (dec. 10.). Trefort Ágost közoktatásügyi miniszter mindjárt Aranyra gondolt utódjául. Január 21-én magánlevélben kérdést tesz nála. Arany azonban meglévő hivatalától is szabadulni kíván, a tanszék pedig egészen új munkát jelentene, „... oly férfiú nyomdokiba lépni, ... töredékes és nem elég rendszeres ismereteimmel még akkor is csak nehezen éreznék bátorságot, ha különben teljes egészségnek és élet- s munkakedvnek birtokában reményem lehetne, hogy megfeszitett szorgalom által a hiányzókat kiegészithetem, a hézagokat betölthetem s folytonos önképzés által magamat e diszes állás szinvonalára felküzdhetem". Arany elhatározása rögtön készen van, 76 jan. 24-én megírja válaszát.[146] Nem halogatja tovább, a főtitkárságról is leköszön. „Az én lemondó levelem kész: holnap be is adom a nagygyülésen" — írja fiának, külföldre, 76 jún. 6. Később is: „Te ismered állapotomat, és tudod azt is, hogy évről-évre súlyosabban nyom e gondolat, és hogy már physice nem birom, nem vagyok

[145] Ercsey, 187. l.

[146] A levelet gróf Batthyány Ferencné Trefort Edith a Nemzeti Múzeum levéltárának ajándékozta. Kiadta Halász Gábor, *Napkelet*, 1928, 659. l.

képes betölteni kötelességimet" (jún. 21., kiadatlan). Csak azon aggódik, hol találnak lakást, és minőt. Piroska sorsán is gondolkodik. Most tizenegy éves; eddig a jeles tanárnő, Karacs Teréz tanította; 76 tavaszán, elöregedve, felhagy a tanítással. E miatt aggódik a nagyapa Karlsbadban is. „Szegény gyerek, az ő sorsa is összefügg a mi változásunkkal, még azt sem határozhatjuk meg, melyik intézetbe vigyük, hogy mégis közelebb essék hozzánk, és ha lehet, csak a háztól járassuk be. Nem szeretném, hogy bennlakás által elszokjék tőlünk." (76 aug. 1.)

Mégis beadja lemondását. „Erőm hanyatlása mind inkább s napról-napra meggyőz arról, hogy a Tekintetes Akadémia iránt csak az által teljesithetem már legjobban kötelességemet, ha a főtitkári hivatalról... valahára lemondok."[147] Azt kérte, hogy szünidő után, az ülések megnyiltával, helyét már utódja töltse be. Az elnök is, az Akadémia is megkérték, ‚hogy hivatalában továbbra megmaradjon', s munkáján segéderővel kívántak könnyíteni.

77-ben megismételte lemondását. „Azon egészségi okokhoz, melyek miatt a mult évi nagygyülésen lemondásomat benyujtottam, szemeim oly mértékű megromlása járult, hogy már félév óta hivatalom napi teendőit is csak szemeimnek (orvosi tilalom ellenére) folytonos megerőltetésével s mégis tökéletlenül végezhetem."[148] Lemondását most sem fogadják el, hanem egy évre fölmentik s helyettesről gondoskodnak. Ezt 78-ban további egy esztendőre meghosszabítják. 79-ben végre engednek hajthatatlan kívánságának, azzal,

[147] A lemondólevél kézirata az Akadémia levéltárában.
[148] A M. T. Akadémia Értesítője. 1877. 116. l.

hogy az alapszabályok szerint holtig megtartsa fizetését.[149] Arany a mellékszobában várakozott, míg a nagygyűlés az ő ügyét tárgyalta. Egy kijövőtől meghallván a határozatot, bement a terembe s felszólalt, hogy ez a rendelkezés ő reá nem volt értve, s ő a fizetést, mint szabadságolása alatt föl nem vette, ezentúl sem veheti föl. Csengery, Lónyay hiába vitatkoztak vele; másnap az igazgató-tanács küldöttsége kereste föl, b. Vay Miklós koronaőr vezetésével, hogy meglágyítsák, de ő hajthatatlan maradt. „Nem tehetem, nem engedi lelkiismeretem." Majláth György országbíró megilletődve mondotta: „Életemben nem láttam ilyen embert!" Lónyay elnök azután az elegyes ülésen azt ajánlotta, hogy miután Arany „kinyilatkoztatta, hogy fizetését a lefolyt két év alatt sem vette igénybe és ismételten kijelenté, hogy azt végleges visszalépése után sem fogja elfogadni, az Akadémia őt az Akadémia palotájában általa elfoglalt lakásnak további megtartására s egyuttal a tiszteletbeli főtitkár címének elfogadására kérje fel". Az ülés ehhez hozzájárult, s egyben kimondta, — bár eleve foganat nélkül — hogy az alapszabályok értelmében „főtitkári fizetésének élethossziglani élvezetében meghagyatik".[150] Másnap pedig igazgató-taggá választották. Helyét Fraknói Vilmos foglalta el.

Elérte tehát régi vágyát, a ‚független nyugalmat', habár betegen, megtörten. Lelke mégis fölüdült és ki-

---

[149] A régi alapszabályok 58. §-a mondta ki, hogy „azon tisztviselők, kik az alapszabályok 1870-ben történt megváltoztatásakor fizetésben állottak, fizetésöket holtig megtartják". — L. e részre nézve Szily Kálmán idézett emlékezését.

[150] *Akad. Értesítő*, 1879 118., 119. l. máj. 22. és 23-i ülés jegyzőkönyve.

bontotta szárnyát. Mert nem a tétlen pihenés csábította; fáradtan is folyvást él és küzd benne az alkotás vágya. Számadási kis könyvének címlapjára ‚mintegy jeligéül' oda teszi Horatiusnak Apollóhoz írt ódájából a kérelmet: hogy ép erőben, ép lélekkel hadd élhessen fáradsága gyümölcsével: „Frui paratis et velido mihi — Latoë, dones, et precor, integra — Cum mente nec turpem senectam Degere, nec cithara carentem." „Táplálta lelkét a jobb jövő reményével, — mondja Arany László — mikor majd kedve szerint... igazán magának fog dolgozhatni; mondhatni, az tartotta őt fönn. Egész lénye e munka vágyban pontosult össze; talán nem is volt már abban irói ambitio, csak az az önkénytelen vágy,

mely csilingel az égi madárban,
Hogy lerombolt fészkét rakja késő nyárban;
Mely a pók fonalát százszor megfonatja,
Noha füstbe százszor menjen áldozatja;
S mely, hatalmasb szóval, a költőben riad:
Ha későn, ha csonkán, ha senkinek: irjad!"

XII.

Az ‚áldott év', 1877 nyara a Margitszigeten. — Az „Őszikék", az újabb balladák. — Befejezi Toldi szerelmé-t. — — A személyek; a két főalak; az előadás. — Az utolsó évek, nyelvészeti apróságok. — A hún eposz két éneke, 1881. — A halál közelsége; töredékek. — Az utolsó napok. — Összefoglalás.

Csodálatra méltó, mint csüggött Arany évek során át, lelki-testi szenvedések között s folytonos fárasztó elfoglaltság közben, költői tervein, s menynyire bízott, kényszerű elnémulása alatt, testi ereje fogytával is, régi költői erejében. 1876-ban azt írta Jókainak: „... ha némi függetlenségre tehetnék szert, azzal kecsegtetem magamat, hogy ... magányos mélázásim közt tán meglátogatna még olykor a Múzsa". (Márc. 29.) Sisyphusi kín ez: költői nagy alkotásra érezni ihletet s folyvást visszazuhanni a hétköznapok közé, magán hordani a gondok, bajok nyűgét. Nem ok nélkül tört ki belőle a panasz egy töredék versében: „Prometheusz nem vagyok, de kínját érezem".

S mint a búvó-patak, mely egy időre eltűnt a sziklák alatt, egyszerre napvilágra buggyan költészete, a mint 77-ben a hivatal mindennapi terhétől szabadul. Apai fájdalma, több mint egy évtized multán, kezd emlékké hegedni, leánya mintegy visszatér a serdülő

unokában; László megházasodik, Szalay László öccsének, Istvánnak Gisela leányát veszi feleségül;[1] megint népes, vidám család veszi körül. Szalay István fiatalon József nádor és Széchenyi titkára volt; nagyműveltségű, szellemes ember; benne jó barátot nyer, a ki csaknem mindennap meglátogatja.[2] Fia, menye naponként töltenek nála egy-két órát, Gyulai is sokszor; híreket, életet visznek a csöndes házba. A költő régi vágya a ‚munkás, vidám öregségről' betelő-félben.

Karlsbadba nem készül többé; visszariasztja az út fáradalma. A palota-beli rideg lakásból nyaranta a Margitszigetre költözik feleségével és Piroskával. A Felső-szigeten, a nagy szálloda második emeletén bérelnek két szobát, a Dunára néző csendesebb oldalon; a folyosó felől előszoba fogja fel a lármát. Ablakai alatt ősfák lengetik koronájukat, a lombok közt átcsillan a Duna tükre. Ide járnak ezentúl évről-évre. Itt maradnak sokszor késő őszig. A Sziget akkor csöndesebb volt, csak hajó vitt oda, kocsi nem zörgött, kevés ember járta, kevesebb vendéglő zsivaja hangzott. Itt látta a költőt Riedl Frigyes, merengve ‚támlás kerti padon, a Dunának naptól fénylő tükre közelében, ingó lombok árnyékában'. Szemének jót tett fű-fa zöldje, lelkének a magány.

Piroska és a ‚nagymama' a nagy szálloda előtt tanyáznak, a padokon, hol vidám társaság élete zajlik. Többször van körükben Prielle Kornélia, a Nemzeti Színház művésznője, régi ismerősük, ki 1847-ben fölkereste Szalontát, hogy a költőt lássa; mikor be-

[1] Szalay László így íratta, Giselá-nak, első királynénk után.

[2] Ercsey, 197. l.

toppant, Petőfi menyasszonyának nézték. Most betegen, tolókocsiban gyógyult a Szigeten.

A költő nagyokat sétál. Ősz fején széles karimájú puha kalap, kezében könnyű kis bot, hóna alatt egy-egy könyv; a sétálók ha fölismerik, tisztelettel kitérnek előle, nem zavarják köszönésükkel. Bejárja a sziget minden zegét-zugát; emlékezetét próbára téve, tenyérnyi papírra pontosan lerajzolja a kanyargó utakat; kedves padja mellé, honnan tág kilátás nyílik, odaírja: Dichterbank. Szívesen üldögél a tölgyek alatt, szállásához közel, mégis félre a járt utaktól.[3]

Nagy terveinek áhított folytatására gondolni sem lehet; fáradt szeme nem arravaló, hogy töredékeit újra meg újra olvassa, tanulmányokat tegyen, könyvekbe merüljön.

Egyik sétáján, mindjárt nyár elején, szemébe ötlik egy pillangó, a mint az út fölött libeg. Elméláz e benyomáson, a lepke rövid életén, melynek egy lépte véget vetne; szerencse, hogy földre szegzi fénykerülő beteg szemét, szinte sírját keresve. *(A lepke.)* Kész vers-tárgy ez; a közeli padon megszületik a költemény, hosszú idő óta az első. Lévay Burns legszebb versei, *A százszorszép* és a *Kiszántott egér* mellé állítja; a költő itt szintoly parányi élményből tér önmagára s gondolata szintoly messzire száll; a magyar vers még mélyebb, tömörebb.

Így jár-kél a Sziget néptelen útjain, mélázva, ,kezében irón és papír s olykor, egy-két sornak papírra tétele, a mint a gondolat a formába ömlik.[4]

---

[3] E fák alatt állított szobrot a költőnek az ifjabb József főherceg kegyelete.

[4] Gyulainak, 1877 okt. 22.

Séta közben szóba ered a kertésszel *(Semmi természet!)*, mosolyogva hallgatja a kiabáló újság-árust *(Hirlap-áruló)*. Mindez verssé lesz, eleven rajzzá. A nagy vendéglő tornácán, szélmentes sarokban van rendes asztala. Egy kopott öreg pincért szólít magához, mintha éppen az illenék ő hozzá; megfigyeli, lefesti egy genre-képben, melynek abban van humora, hatása — mint Péterfy érezte —, hogy ‚*Toldi* énekese lantjára veszi az öreg pincért', ‚mintha az ő Bencéje volna'.[5]

Hűvös, esős időben szobájában marad, gitárjával űzi unalmát. Magát festi le a *Tamburás öreg ur*-ban, akárcsak valamely megfigyelt és látott idegen személyt. Így nyitott rá egyszer Ercsey Sándor s a költő ‚szelid keserüséggel' ismételte neki a vers mélabús tréfáját: „Látod, öcsém, így mulatja magát az öreg vak koldus".[6]

Napjainak minden mozzanata, minden kis benyomás verssé kerekedik; pihent tehetsége mohón kap minden ihletésen, hangulata önkényt ömlik formába.

E kései verseket *Őszikék*-nek nevezi s begyüjti a ‚kapcsos könyvbe', egy kulccsal zárható, barna bőrkötésű könyvbe, melyet Gyulai Páltól kapott ajándékba.[7]

---

[5] *Arany János Őszikéi.* — Péterfy Jenő összegyüjtött munkái, I.

[6] Ercsey, 205. l.

[7] Gyulai Nádasdy Tamástól, tanítványától kapta, s mindjárt Aranynak adta. Bele is írta: *Arany Jánosnak, Aug. 20. 1856.* ‚Legyen a tied, János; neked szebb írásod van, szebb költeményeket is írsz nálam' — mondotta, s szavai felujultak emlékezetében, midőn e könyvet Arany László özvegyének ajándékából a Kisfaludy-Társaság ereklyéi közé helyezte. Arany még azon évben beleírta néhány versét; 77-ben újra elővette s benne írta össze újabb költeményeit, előbb *Uj folyam* cím alatt, ami mellé később irónnal írta oda: *Őszikék.*

Kedvét leli e játékban.[8] Meglát egy alföldi szekeret az utcán, képzelete tüstént szárnyra kap, kiszáll a mezőre, előtte a boglyák, aratók serege, egész eleven táj; fölélednek gyermekkori emlékei, visszasajgó vágya *(Vásárban)*, mely állandóan ott van leveleiben; a horatiusi verssorhoz, hogy ‚csak a városi boldog' — mostanában írja hozzá „... De én nem mondom ezt".[9]

Így fakadnak versei lépten-nyomon eleven benyomásból; ‚alkalmiak költői értelemben', — mondja Péterfy. Látni, mint lepi meg a költőt egy benyomás, mint rajzanak fel a gondolatok, mint tapadnak egymáshoz, míg az egész vers kigömbölyödik, mint patak sodrában a kavics. Hamar közbevegyülnek emlékei, mint öreg embereknél szokásos. Rég hallgató érzések, töprengések folynak össze a friss benyomással. A tölgyberekben, e hazai lombok alatt, alföldi emlékei lepik meg. *(A tölgyek alatt.) A vándor cipó* a *Bolond Istók*beli önéletrajz folytatása, a fiatalkori nagy vándorlás episodja. Az *Epilogus* zenei futam módjára érint számos élet- s önjellemrajzi vonást, felújuló érzései magukkal hozzák a kifejező régi képeket: az útszéli kis virágét, szerény örömei képét, a Petőfinek írt válaszversből, a családi fészekét az *Itthon*-ból; kertészkedő kedve a *Vágy*-ra mutat vissza, a késő teljesülés képe *A rab gólyá*-ra.

Babits úgy nézi, hogy e vers csak pár sornyi ötletnek indult, de „nem végződvén elég kemény élre, tovább fűződött és társult hozzá az utolsó évek egész egyberagadt eszmetömbje"; a mint verssé nő, három részre tagozódik: az önjellemzés jelen elégületlen-

[8] Kedves életképet rajzol erről Szinnyei Ferenc: *Az öreg Arany*. *Napkelet*, 1933. XIX. köt. 697—702.

[9] *Horatiusból* c. két sornyi töredék.

ségbe foly át, majd vágyai tűnnek fel, — egész életének képe.[10] Szinte összefoglaló benső önéletrajz. A költő maga búcsúversének nézi; azt írja róla: „Rövid vénasszony nyaramra már rá is tettem a punctumot az *Epilogus* c. poemával."[10/a] A váratlan másodvirágzás azonban tovább tart.

Ez ‚áldott év' nyarán — így nevezi Lévay — csaknem minden napot egy-egy új költemény jegyez. Eleinte tréfás maga-kicsinyléssel csak unaloműzőnek, ‚szellemi commotiónak' nézi,[11] s ha egypár nap vers nélkül telik el, már csúfolja magát, hogy, mint a cigány, csak lovát biztatja, a Pegazust. *(Végpont.)* „Akkor nyáron — írja Arany László — a Margitszigeten két hó alatt több költeménye készült el, mint — az 1861—63. éveket kivéve — huszonöt év óta összesen. Kedvvel, kitartással, mondhatni ‚egy lélekzet alatt' megírt egy egész sorozat lyrai verset, balladát, genret." „Mintha valamely titkos sugallat ösztönözte volna gyors munkára, — mondja Lévay — valamely előérzet, mely fülébe súgta, hogy most még nappal vagyon, de közelget az éjszaka, melyen senki sem

---

[10] Babits Mihály: *Arany életéből.* Apró részlet egy biografiai kísérletből. *Nyugat,* 1917, I. 432—437. Babits úgy veszi, hogy az első szak közvetlen benyomásból fakad; pedig a Sziget akkor még sziget volt, nem járta kocsi. Finoman jegyzi meg, hogy a ‚kis virág' a Petőfi válaszversében friss kép volt, a szalontai országúté, ahol ‚holmi tüske' közt nyílt, most csupán idea. A formareminiscentia hozza vissza a régi képet a rab gólyáról. Az első sor háromszori ismétlése tagolja három szakra az egészet. Hasonlóan tagolja a költeményt Szeremley Barna: *A. J. jelleme, Epilogus*-a tükrében. *Uránia,* 1904.

[10/a] Concha Károlynak, 1879 aug. 3. *Magyarország* és a nagyvilág, 1882. 44. sz.

[11] *Az elkésett* c. vers és Gyulainak, 77 okt. 22.

munkálkodhatik."[12] Versei olyan könnyen, önkénytelenül áradnak, mintha egy *numen* súgná fülébe. Érzik rajtok a hivatás kielégülése, a meglepetés öröme, hogy elnémulásának átka megtörött. Csak magának ír, négyszem-közt van a Múzsával, beszélgetésüket a ‚kapcsos könyv' zára őrzi. Múzsája, mint a mesebeli tündér, leskelődő szemtől nem tartva, leejti leplét, kedvtelve játszik a berek tisztásain, önnön mozdulataiban gyönyörködve, vagy mélázva néz a titkos árnyba, a futó habokat hallgatva.

Élete minden korszakában jótékony nemtőjének nézte a költészetet; fiatalon álmokat esengett tőle *(Télben)*, az ötvenes években *Vigasztaló*-nak nevezte; most öregen is az élet megszépítőjének tartja:

A lantot, a lantot
Szoritsd kebeledhez
Ha jő a halál;
Ujjod valamíg azt
Pengetheti: vígaszt
Bús elme talál.

(Mindvégig.)

„Tárgy künn, s temagadban — És érzelem, az van" — biztatja magát; a lantnak „csak hangköre más". Lyrája egészen átmelegül. Régebben félrehúzódott verseiből, önálló életet adott nekik, — most nem rejtőzik, könnyen nyílik meg, tartózkodás nélkül ír magáról, oda rajzolja magát genre-képeibe. „Mintha a beszédesebb agg váratlanul ujra látogató Múzsája iránt bizalmasabb lenne, mint a tartózkodó férfi volt: érzékenységét nem röstelli, szívtitkait nem takargatja,

[12] *Arany lyrája. Akadémiai Értesítő*, 1893 június.

bevall neki mindent, mit előbb rejtegetett, s egy öreg szív költészetének oly megható világát nyitja meg, mely a maga nemében páratlan" — mondja Beöthy Zsolt.[13] Azelőtt jobbára nagy, általános érzéseknek adott hangot, most közvetlen benyomások ihletik, mintha — öreg emberek módjára — csak azt látná, csak az érdekelné, a mi körülte van.

A közélet eseményei, hangulata ritkán érintik. A nemzet megnyugodott a kiegyezésben, a költészetnek nem kell ujját folyvást a hazafias húron tartani. Nestor bölcseségével feddi a *Régi panasz*-ban s egy-egy epigrammal a belső torzsalkodást, túlzást, szájhősködést; egy-egy írói tanács is röppen a papírra. A világ háborgását távolról, általános emberi szempontból nézi. A német-francia háború, az orosz-török mérkőzés, Boszniának ebből következő megszállása — sok magyar véráldozattal — irtózattal tölti el. Az erkölcsöt és a civilisatiót féltette minden háborútól, mint *Gondolatok a békecongressus felől* című költeményében. 1871-ben főtitkári jelentésében iszonyodva nézett a német-francia háború borzalmaira, melyekben ‚a népvándorlás iszonyait' látta ismétlődni. Most egy csodálatos kép tűnik képzelete elé: a háború elvesztette hangját, az öldöklés néma látvány: a szenvedély rivalgása nélkül a gyilkolás még szörnyűbb, még érthetetlenebb. *(Néma háború.)*

Mégis megünnepli a törökök plevnai győzelmét az orosz által felbujtott délszláv vasallusaikon, mert ez nemzetünket érinti. *(Plevna,* 77 szept. 21.) A közhangulat nálunk a török mellett volt. A jeles szerb költő, Zmáj-Jovanovics János, *Toldi* és *Toldi estéje* fordítója,

[13] A *Képes Irodalomtörténet* tanulmányában.

Murány ostroma kész fordításának kiadására kérve a költő engedelmét, jó magyarsággal írt levelében szóvá is teszi ezt, mire Arany megmagyarázza, hogy nemzetünk a keleti népek szabadságharcát is rokonszenvvel kísérné, „ha orosz terjeszkedést nem látna benne, mely első sorban hazánkat fenyegetné végromlással".[14] 1877 november 21-én írta a levelet, — 29-én elesett Plevna, az oroszok segélyére siető oláhok rohama alatt. Ez vonta maga után Bosznia megszállását, azután a berlini congressust, melyen a hatalmak helybenhagyták, hogy — mint Shylock a font hust — Bulgáriát, Montenegrót, Boszniát kitépjék Törökország testéből. Az ily értekezleteket gúnyolja a *Civilisatio* c. vers.

Szeme jobbára környezetére fordul.

Családi körébe új alak lép: a kis unoka, új érzés: a nagyapáé. Piroska már tizenkét éves; egy meghitt vers szól hozzá, nem a Victor Hugo-féle ‚nagyapaság művészete' (l'art d'être grand père) módján, hanem természetes, féltő gyöngédséggel, amint az ember egy virához hajlik. Hangot ad annak a sajátságos érzésnek, a mint távolodást érez kettejök közt az által, ha a gyermek fiatal lánnyá serdül. „Ő kisasszony lett előttem, — Én meg neki óriása." *(Növünk együtt.)* Féltőn figyeli növekedését, szeretné az élettől megóvni. *(Csalfa sugár.)*[15]

A külső világ is megváltozott körülte hosszú hall-

[14] 1877 nov. 21. Mindkét levél kiadatlan. A költemény is csak a *Hátrahagyott Versek* közt látott napvilágot.

[15] Arra int levélben egy másik fiatal lányt is, akit még Kőrösről ismert: „A búbánat eljő idejére, ha időelőtti ábrándjainkkal föl nem idézzük is. A bimbó ... ne akarjon hullatag szirom lenni: eljő a kor, hogy visszaóhajtja bimbó létét." Wohl Janka: *Gyermekéveimből.* — *Pesti Napló*, 1882 október 29.

gatása alatt. Új benyomások tolulnak elébe. Alföldi tájak helyett a föllendülő főváros képei: az épülő Sugár-út romjai s új palotái, a Duna-part, a Margitsziget, az új híd. Új alakok is: a fiatalok közt támolygó öreg pincér, a szabad természet rakoncátlanságára bosszankodó műkertész, a kiabáló újságárus, a rangos kéregető nemzetközi alakja[16] — megannyi tanulmányfej, jellemvázlat a nagy város életéből. Egy almanach lapozása közben évszakonként kipécézi a lábrakapott nagyzolást, nyegle úrhatnámságot.

Ő fordul nálunk először a nagyváros élete, alakjai rajzához. A hallgatag évek hosszú megszokása fölfedte fonákságaikat, fölébök kerül, a józan magyar értelem nevető szemével tekinti. Az érzelmes gúny a mosoly szivárványát ragyogtatja e léha és fonák világ fölött; többre becsüli a régi, egyszerűbb és komolyabb időket; egy kissé laudator temporis acti. Úgy tekint e hangos, tolakodó seregre, mint felnőtt a játékban hevülő gyermekre. Mosollyal bírál, de fájdalmas, hogy mindenen mosolyog. Egy aggastyán nézi így a világot, melytől könnyű neki a megválás; már szinte kívül áll e lihegő életen. E mélabús szemlélődés, szánó megbocsátás, ez életközöny: folytonos búcsú az élettől. Érzésein, hangján állandóan őszi mélabú rezeg. Az öreg-kornak nem volt eddig költészete nálunk, ő szólt először ezen

[16] E typusról Arany *Koszorú*-ja is írt (1863 II. félév, 4. sz., 88. l.) Victor Hugo életrajzát ismertetve (V. H. raconté par un témoin de sa vie); itt van említve az úri kéregetők hada; egy ilyen hölgynek Victor Hugo ezt a választ adta: Voici vos vingt francs, comtesse, — Qui qu'on puisse — en verité Manquer à la charité — Qui manque à la politesse. — Arany első kéziratán élesebb vonások is voltak, pl. egy áthúzott versszakban: „... s hogy beszél! (Pepi báró, Aladár gróf — Tőle jöttem) — mint a szél."

a hangon, a mint költői őszintesége az új környezethez, új tárgyakhoz, új érzésekhez simult.

Lyrája mindíg kivált az egy-érzésű lyra hangköréből, nála mindíg több húr rezdült egyszerre, Négyesy már ötvenes évekbeli lyráján is megérezte, hogy „a tépelődő lelkiállapot, a bonyolult hangulat sok tekintetben közelebb állt a modern lyrához." Császár Elemér kifejtette, hogy „vagy egy félszázaddal megelőzte korát", „egész lelki valója a jelenhez csatolja, a mi enervált, ideges korunkhoz", benne „a ma bonyolult lelki világú embere önmagára ismer."[16/a] Most még több hangulati kísérője van egy-egy benyomásnak, még több mellékzöngéje a hangnak; állandón egybejátszik lemondás és mosoly, szenvedés és megnyugvás, a jelen és az emlékek, a pillanat benyomása s a messzenéző tekintet, mindent megértő ellágyulás harmoniájába olvadva.

Mindenütt az öreg-kor szemlélődése, hangulata, csak művészetén nem érzik a hanyatló kor lankadtsága. Költői ereje még fejlik, az új versek hangulata mélyebb, gondolat- és kép-kapcsolásuk gazdagabb, szerkezetök biztos, mégis szabadabb, könnyebb. Egyik első verse, a *Télben*, külső képekkel járja körül az élet komorságát; a mi igazi magva, a költészet sóvárgása, az csak egy halk sóhajban lebben el; most ugyanez az érzés lyrai hőforrásként csordul ki lelkéből a *Mindvégig* versben; a tücsök énekével egyetlen sorban illusztrálja dala önkénytelenségét s elhangzása resignatióját. Ha kép lebeg előtte, most nem szélesedik el, hamar társul az eszmével, mint *A lepke* rajzában;

16/a Négyesy László *Arany* c. füzetében; Császár Elemér: *Arany és az utókor. Budapesti Szemle*, 1932. 225. köt. 330—364. t. és *Arany János emlékkönyv*, I. köt.

minden vonás a gondolatot árnyalja. A *Gondolatok a béke-congressus felől* hatalmas eszme-sora helyében most egyetlen szemléletes képpel kelt megdöbbenést *A néma háború*. Mennyit nem foglal magában az *Ének a pesti ligetről!* Ott az épülő Sugár-út felemás képe, az elhanyagolt liget, a mulató nép, visszagondolás a szigetre, aztán Szalonta emléke és ott leánya sírja, itt a Toldy Ferencé, s a névtelen sírkő; minden a közeledő halálra fordítja gondolatát, mi ez időtájban szinte rögeszméje. Ily dúsak újabb versei tartalomban, ilyen hajlékony szerkezetök.

Joggal mondhatta Lévay, hogy e későn és bőven sarjadt versek „nemcsak az elsietésnek, vagy a költői erő hanyatlásának jeleit nem mutatják, hanem egyben-másban ... emelkedésről tanuskodnak". Lyrája most a leglyraibb, genreképei a legszínesebbek, egészben legközvetlenebb, mintha e gondtalan nyár napjától fölengedne a hallgatás jege, fölolvadna lelkében a sok elfojtott érzés, gondolat.

Az őszi nap leáldozása ez, mely utolsó melegét ontja végsugaraiban, mézet csöppent az érett gyümölcsbe, bíbor és arany meleg színeivel önti el a ritkuló lombokat, de fénye szomorkás édességgel hat a szívekbe, míg az alkony lehelletétől sóhajtva hullanak a levelek.

A lyrától tovább megy a tárgyas költészetre, balladákra. Tartalom és szövevényes forma dolgában még tovább fejleszti művészetét, magát a műfajt is. Mintha a parlag évek minden elfojtott ereje egyszerre lobbanna föl benne, mintha a látása körére boruló köd egész figyelmét befelé fordítaná, képzeletének világába.

Eleinte három régi töredékét egészíti ki. Ez mu-

tatja tartós lankadtságát, hogy ily rövidebb művet is félbehagyott; mutatja azt is, hogy tervei mégis folyvást éltek benne, megszólalásra várva. Van eset erre másnál is: Goethe fiatal kora óta érlelte magában *A korinthusi ara* tárgyát, éveken át az *Isten és a bajadér*-ét, meg a *Páriá*-t (1783—97; 1816—23.). Aranynál az *Éjféli párbaj* első sorai egy 57-ből való, kézzel írt nagykőrösi színlap hátára vannak odavetve; a *Tengeri-hántás* első megkezdett kézirata szintén az ötvenes évekre vall, akkor *A tengeri fosztók* volt a címe.[17] Riedlnek kedvenc ötlete, hogy ez már akkor is régi tárgy volt, a fiatalkori *Egyszerű beszélyké*-ből alakult át. Valóban rokon a kettőben az elhagyott árva lány szégyene, halála; a csábító önvádja, megőrülése, holdkórsága. — Régebbi kézirás az *Ünneprontók* első három szaka szintén; a *Zabolátlan tánczolók*-ról szóló verses ponyva-históriát még Szilágyi István mutatta Aranynak.[18]

Ballada-tárgyak is seregestől rajzanak körülte. Többnyire átfut rajtuk valami lyrai, subiectiv szál, jó részt emlékeiből fölmerülő népies tárgyak. *Vörös Rébék* jegyzete az első közlés alján *helyi* népmonda foszlányára hivatkozik.[19] *A képmutogató* sátrában, panorámájában Tolnai Vilmos nem ok nélkül keres fiatalkori élményt a debreceni vásárról.[20] A *Tengeri-hántás* falusi kép és falusi történet.

---

[17] Ezt a kéziratot Arany László id. Szinnyei Józsefnek ajándékozta.

[18] Szilágyi maga mondotta Majláthnak. L. Zlinszky Aladár: *Arany balladaforrásai. Irodalomtörténeti Közlemények*, 1900, 383—85. l.

[19] A *Vasárnapi Ujság*-ban, 1878. 25. sz., jún. 23.

[20] Tolnai: *Irodalomtörténet*, 1916 167—179. l.

Merít eleven benyomásból, mint a valódi népballadák szerzői. Ilyen volt régebben *A honvéd özvegye*, *Ágnes asszony*. A benyomás egész üdesége érzik a „Duna vizén lefelé úsz a ladik" kezdetű, népdalba ömlő balladai történeten; szinte látni a part fái közt a figyelő költőt, a mint a lármás csónak után néz s gyors képek villannak fel előtte, egymásba folyva: a csónak előbb a lakodalmas népet viszi, azután az asszony jár rajta piacra, végül a gyilkos szökik benne. A képzelet sebes játéka tartja egységben a változó képeket, külsőleg pedig a csónak képe. Ép így, szemléletből nőtt ki a *Hid-avatás*. 76-ban (ápr. 30.) nyitották meg a Margit-hidat; a költő elnézegette a szigetről kőpilléreit. vas-íveit, alattok a széles Dunát. Képzeletében a megnyitás ünnepélyével ellentétben a híd éjszakája elevenül meg dantei visióban; mintha az elkárhozók csoportját látnánk Michel Angelo *Utolsó ítéletén*.

Hat reá irodalmi forrás is. A *Tetemre hívás* szokásával az ötvenes években foglalkoztak többen, köztük a költő tanártársa, Szilágyi Sándor.[21] Az igazságszolgáltatás e rejtelmes módja már akkor megragadhatta a költő képzeletét.

Történeti tárgyú nincs ez uj balladák között: gyönge szemével nem buvárkodik a krónikákban. Mindent képzeletéből sző; a régiektől elütő tárgyakat keres, különösebbeket, mélyebbeket, uj meg uj bonyolult

---

[21] Zlinszky Balásfy Ferenc értekezését jelöli meg a ballada forrásául: *Székely tanulmányok. Uj Magyar Múzeum*, 1858, a III. cikk: *Tetemrehivás vagy halálujítás*. U. ott: Révész Imre: *Az ordáliák*, 425—57. l. Szilágyi ugyanott, már előbb írt az *istenitéletekről*, 1855-ben, *Adatok a tűzpróba történetéhez Magyarhonban;* ez polémiát is keltett; erről Arany írt is Tompának, 1856 márc. 20.

formáit a feldolgozásnak, változatosságot. Az *Éjféli párbaj*-t ‚kisértetes históriá'-nak mondja a kézirat, *Vörös Rébék* ‚babona', *A képmutogató* ‚énekes história' a dunai ladik története valóságos népdal, a *Hídavatás* ‚városi ballada'.

Régebbi balladáihoz csak a rég megkezdett *Éjféli párbaj* hasonlatos. A szenvedély-szülte bűn sokszor megigézte a romantikusokat, ballada-tárgynak is. Vörösmartynál *Az özvegy* megölte férjét vágytársával, ezt is meg akarja mérgezni, de ez hóhér-kézre adja. Az ismételt bűn a balladát a rém-romantika lejtőjére csaszítja, a büntetés költőietlen. Madách *Wampir*-jában a férj haddal támad felesége szeretőjére, elesik, de az új nász után visszajár, s a nő elhervad ölelésétől. Arany párviadalt vívat, egyik fél orvul dönti el, bűnhödését önvád okozza, látomás gyötri; a nő ártatlan áldozat. — Ez még elbeszélő ballada, több jeleneten át foly; újabban többnyire inkább egy pontba gyüjti az eseményeket, vagy elmondatva a jelenbe vonja s kerettel foglalja szoros egységbe. Ezzel mintegy a maga lábára állítja az eseményt s a mesélő és hallgatósága világához szabja.

Ilyen élő a keret *A képmutogató*-ban: a vásári panoráma kikiáltója egy történetet mond el versekben, s hozzá pálcájával a sátor falára akasztott festett képeket mutogatja, a történetet mindjárt árulja is ponyvafüzetben; ennek hangja felé hajlik, művészien, a költemény előadása. Ez által két képsor, két mozgalom foly össze: a sokadalom képe meg az elmondott történet, melyet a hallgatóság hiedelmével fedez a költő. Hasonló a *Tengeri-hántás* szintén; tanyai jelenet; nemcsak a mesélőt látni, hanem hallgatóit is, sőt a mese hatását rajtok. Az első szak tájképe: az éj homálya,

a lobogó tűz s az elnyujtózó árnyak mindjárt fogékonnyá tesznek a rejtelmes hangulatra. Egy-egy figyelmeztető félreszó mintegy belevonja a mesébe a pusztai éjszaka képeit, hangjait, — ezek rajzolják ki a tájat, mint az *Erl-Königben* az apa szavai; egyúttal fokozzák a hatást a hallgatókra, s az olvasóra is. Mikor a lányt a csábító kerülgeti, — a róka neszét veszik észre, a lefutó csillag a lány elbukását jelképezi, könnyét a harmat, a kuvik a halálmadár, a gulya kolompja temetési harang helyett kondul, a mese végén éjfélt üt a toronyóra. A természet e belejátszásával a mindennapi tárgy rendkívülivé és rejtélyessé válik. A mese megszállja mintegy az egész tájat, meg a hallgatóságot is; a mesélő kétszer is rájuk szól, előbb, hogy kezük ne álljon meg a nagy figyelésben, később az álom ereszkedését látni: ‚Ne aludj, hé! vele álmodsz!' A mese s a sok rejtelmes vonás csakugyan behálózta őket, arról álmodnak, a mivel elaludtak: legényekleányok a Tuba Ferkó furulyája szavát hallják. A történetnek ez az elringása, a hallgatók lelkébe átvitt befejezés illik a babonás tárgyhoz s a mese hatását mutatja.

Van, hogy egész ballada egyetlen kép, egyetlen jelenet. Ilyen az *Ünneprontók:* az Isten házával szemben tivornyázók halálra táncolják magukat s pokolra süllyednek. Veleje szerint legenda ez, Arany annak is mondja a kéziraton. A mese családfáját vallásos intelmekben, példázatokban Katona Lajos a XIII. század elejéig tudta felvezetni, Binder Jenő száz évvel még feljebb; megvan Taxonyi magyar jezsuitánál is.[22]

[22] *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 1899. és XXIV. kötet. U. o. Binder Jenő, 1900. évf. Továbbá: Binder, *Ethnográfia*, I., 343. l. — Katona, u. o. 1900. és 1901. évf.

Prédikációkból búcsújárók hordták el a nép közé. Egyik változatban a misét megzavarók egy álló esztendeig tartó táncra vannak kárhoztatva, másikban bokáig kopik a lábuk. A példázatokban olykor az ördög a felbujtó, hol muzsikus, hol táncos. A mindenkit megtáncoltató varázshegedű is otthonos népmeséinkben, Gaálnál *(Jóért jó,* III. köt. 137. l.); a halálra táncoltatás — mellőzött szerelmes boszújából — balladatárgy Csomor Danyi esetében, Erdélyinél (III. 153. l.), Sallai Katáról Pap Gyulánál,[23] Arany László és Gyulai gyüjteményében is (I. köt. 53. és 54. sz.), s Kálmány Lajos *Vadvirágai* közt.[24] A tárgyat *Haláltánc* címen Szász Károly is feldolgozta balladában, s ezt Arany megbírálta. Tompának is van regéje az *Ünneprontók*ról, csakhogy azok az Úr napját munkával szegik meg; így az ellentét nem éles. Ily mondákban sokszor kővéválás a büntetés. Arany sokat tartott a megrázó következetességre, hogy a bűn önnön büntetésévé válik; Tompa kötetében *A légkő* regéje végén, hol az anyjokhoz hálátlan lányok a tengerbe vesznek, megjegyezte: „A bűnből nem következik épen ez a büntetés." Ő „psychikai, logikai és etikai kapcsolatot teremt bűn, bűntudat és büntetés közt", — ez teszi őt ‚a lelkiismeret költőjévé' — írja Kapi Béla.[24/a] Kiérezte e tárgyból a legendát; nála az ördög a csábító, a mi forrásában, a ponyvahistóriában nincs meg; a büntetésben is ő fokozza a szakadatlan táncot halálossá, míg a föld megnyílik alattok s elnyeli őket. Ez a legenda

---

[23] *Palóc népköltemények*, 10—15. l.

[24] *Vadvirágok*, II. 64. l. — *Szeged népe*, II. köt. 1. sz.

[24/a] *Az etikai elem Arany Jánosnál.* — *Budapesti Szemle*, 1933. 230. kötet.

szellemében van; így mondja a *Scala coeli* példája, melyet Arany nem ösmert, de költői érzéke megpótolja a tárgyat mindazzal, amit a nép vallásos képzelme ráruházott, önerejéből visszaállítja az eredeti alakot.

E balladának egész tömeg a hőse, melyet a közös szenvedély, közös bűn szinte egy személlyé forraszt; „a csoportos őrültség egy faját állítja elénk, — mondja Riedl — minők a középkorban járványosan pusztítottak“;[25] máshol hozzáteszi, hogy ilyen tömeges őrültségre Shakespeare-nél nincsen példa.[26] E tömegballadának sincsen párja, csak magánál Aranynál, a *Híd-avatás*. Roppant látomás ez: egy fiatal ember, mindenét elkártyázva, a hídra támolyog, éjfélkor; tébolyuló szeme előtt öngyilkosok serege rajzik a hídon, kísértet-rajt vet föl a hullám: megelevenül a nagyváros bűne és nyomora, az öngyilkosok statisztikája, egy óriási haláltáncban, minőket középkori festők képzeltek el.

Egyetlen jelenetbe tömörül a *Tetemre hívás* is: a halott dalia sebe megindul, rávall szeretőjére, kinek könnyelmű tréfája okozta halálát. A mese csíráját Riedl itt is a költő fiatalkori beszélyére, *Herminá*-ra vezetné vissza, hol a lány színlelt kacérsága kergeti halálba kedvesét. A mese szinte mellékes e jelenetben, a tragikai igazságszolgáltatás minden; Riedl mondja is, hogy ‚mintegy tűhegyre állitva találjuk a tragikai vétséget'; Beöthy például állítja e balladát arra nézve, hogy „a tragikai egyén akarata csak megindítja s

---

[25] *Arany János*, 3. kiad., 162. l.

[26] *Shakespeare és a magyar irodalom. Magyar Könyvtár*, 40. old.

nem vezeti végig a dolgok folyását".[27] A végzet fonja itt a sorsokat: természetfölötti módon vádol, a büntetést kiveszi az emberi kézből, maga sujt le.

Ez újabb balladák tömöttek személlyel, eseménynyel; zordonak és megrázók; a szerelem- és hősiségnek balsorsukban is fölemelő képei helyett alapjuk komor erkölcsi tévedés. Erősebben indítják meg az olvasó képzelmét, jobban felrázzák érzésvilágát, mint a régebbiek. A büntetés pallosa élesebb. Régebben a költő nem kerülte az eseményekből szövődő epikaibb tragikumot sem, mely váratlanul jő, mint a természet vihara, s épen következetlenségében fenyegető és megrázó. Nem tragikai-e *Zách Klára*, vagy *Bor vitéz* arájának sorsa?[28] Nagyobb részt azonban a jellemekbe rejtette a bűn csíráját, a bűnbe a bünhődést, Shakespeare-i módon. Az újabb balladákban nem annyira a személyekre vetődik rembrandti fény, ezek szinte kevésbbé egyénin jelennek meg, — inkább a vétségre, s ez többnyire általánosabb erkölcsi tévedés. Valóságos sorstragédiák; egy szó, egy tett egész lavinát indít meg, mely mindent elsodor és elzúz. A végzet uralkodik bennök, természetfölötti rejtelmes világrend, a néphit, a babona.

A babonának nagy a költői értéke: a népi mythologiának ma is élő maradványa ez, mely egyaránt nyilatkozik lelkiekben és élettelen tárgyak útján; feltár és büntet rejtett bűnöket; benne természetfölötti erő beavatkozását, magasabb hatalom kezét érezni, a mi megdöbbent, megfélemlít. Ez tetszett Goethének *Az elűzött gróf* balladájában, hogy van benne „etwas

[27] Beöthy Zsolt: *A tragikum*, 422—24. l.
[28] U. a., 19—20. l.

Mysterioses", nem a tárgyban, hanem az előadásban.[29] Aranynak egy balladája mutat hasonlóságot Goethe bölcselmi magvú balladáival: az ünneprontók a *Wandernde Glocke* tárgyával, s az ördögdudás a *Zauberlehrling*-gel. Arany azonban nem képzeletéből merítette a ‚mysteriosus' elemet, hanem a néphitből.

A babona hatalmát a székely népballadákban látta; megrázhatta Kőmíves Kelemenné sorsa, *Kádár Katá*-nál a színét változtató, jelt adó keszkenő, a tóból felszóló hang,[30] a szeretők halóporából kinőtt páros virág. A rejtett gyilkosságot mondában, regében fölfedi valami jel: Csabor úr vérét nem lehet lemosni a templom faláról,[31] szent Gellért vére nem tűnik el a szikláról;[32] az ártatlanul kivégzett Bánffy Dénes vére felbuzog a földből.[33] Rendre tűnnek föl Aranynál a nép babonái: a *Tengeri-hántás*-ban Tuba Ferkó holdkórsága egy magasabb kéz büntetése, a levegőből hallatszó zene szalontai néphit,[34] ott van már *Az elveszett alkotmány*-ban (az V. ének elején). Az *Ünneprontók* merőben néphagyomány: a halálra-táncolás, az ör-

[29] E balladájához írt magyarázatában. Aranyban régebben is keltettek gondolatokat Goethe balladái: *Szondi két apródjá*-ban a jelen olvad át a múltba, mint *Az elűzött gróf történeté*-ben a mult torkollik a jelenbe; mint itt a végsor, úgy illeszkedik az eseményekhez *Ágnes asszony* refrainje; *Bor vitéz*-ben a mágikus világítás, a képzelődés káprázatai az *Erlkönig* vonásaival rokonok; Aranynál több a mese, a lelki élet árnyalása, fokozódása, drámaibb az előadás, hézagosabb és tömörebb, s főként kevésbbé elvont.

[30] Az előbbi az *Ezeregy-éj* meséiben is megvan, a kútból felhangzó szó egy scot balladában.

[31] Erdélyinél, I. 471. l.

[32] Szt. Gellért élete, 20. l. és a Budai Krónika.

[33] Csereinél, 85. l.

[34] Szendrey Zsigmond, *Irodalomtörténet*, 1915. évf. 150. l.

dög, a gyehennába süllyedés. A tetemre-hívás a középkor babonája, hogy a meggyilkolt vére megindul a gyilkos közeledtére. Ezt Temesvári Pelbárt (Quadrag. II. 44.) és Laskai Osvát is prédikálta.[35] E titokzatos tanúbizonyság megragadta a költőket. Shakespeare *III. Richárd*-jában Gloster közeledtére ‚holt Henrik sebei — Megnyitva sebzett szájok, ujra vérzenek' (I. felvonás, 2. szín). A *Nibelung-énekben* így tudódik ki Szigfrid gyilkosa: Hagen jöttére a halott sebe vérzésnek indul (XVII. kaland). Aranyt megragadta e költői mozzanat; a hún-trilogia első terv-vázlatában már élt vele: ‚Midőn Krimhild Etelét siratni lejött volt, sebei vérzettek'. Ez a hit hazánkban is élt, Kállay Ferenc említi,[36] Jókai magyar történetében szintén.[37] Ipolyiból veszi a költő a pap szerepét, a pristaldust (481—82. l.). A balladának tulajdonképpen ez a tárgya: a sors beavatkozása, büntetése. *A képmutogató*-ban az asztaltánc a műveltek babonája (Table moving), mely az ötvenes években divatozott nálunk; a *Szépirodalmi Lapok* ‚asztaljárványról' beszéltek. Arany gyermekei is űzték,[38] a költő sokszor nézte;[39] magyarázó kis cikket is írt a szemek hatásáról.[40] Barátai közül

---

[35] L. Katona Lajos értekezését, *Ethnographia*, 1900, 277—79. l.

[36] *A pogány magyarok vallása.* A Kisfaludy-Társaság által ötven arannyal jutalmazott pályamunka. Pest, 1861.

[37] Jókai: *A magyar nemzet története*, 1851. V. ö.: *A varchoniták*-ban a Zomotort.

[38] Tompának, 53 ápr. 27., Erceynek, 53 máj. 27.

[39] Ágai Adolf írja, aki akkor kőrösi diák volt. — *Por és hamu*, 73. l.

[40] A *Budapesti Hirlap*-ban, 53 ápr. 27. — Tolnai Vilmos akadt rá. A költeményről írt tanulmánya: *Irodalomtörténet*, 1916. évf.

Egressy Gábor volt nagy mester a szellem-idézésben.[41] A külső alak: a vásári kikiáltó előadása, s a beszőtt rejtelmes elem ad színt az egyszerű mesének, mely voltaképpen *A vár és kunyhó* romantikus történetének korszerű realisztikus megfordítása.

Legkülönösebb *Vörös Rébék* balladája; itt szinte tetten érni, mint olvad össze a valósággal a rejtelmes; a babona úgyszólván szemünk előtt születik meg. Egy népi töredék annyit mond: ‚Vörös Rébék által ment a — Keskeny pallón s elrepült'; ebből a magból kél ki a költemény. A banya az életben is rontó, ‚malefica'; boszorkánysággal szerez férjhez egy lányt, azután rosszra csábítja; a dühre gerjedt férj egy varjúra lő s a banya esik le: itt van csomóra kötve a két szál, itt lendül át a valóság a babona-hitbe. Az események tovább megint maguk lábán járnak: a gyilkos elbujdosik, útjába vetődik feleségének csábítója; megöli, törvényfa várja: mindez valószerű, természetes, — de a varjú folyvást kíséri, üldözi, zaklatja, bosszúja hajszolja mintegy az akasztófára; végzete, mint a darvak Ibykusnak. Boszorkányok elváltozása mindennapi a mesében;[42] a varjú halált jelentő gyászmadár; gyülekezésük a krónikákban Kis Károly, Mátyás király halálának előjele. Merényi népmeséi közt *A szárdiniai királyfi* című̈ben egy Kuvik nevű banya boszorkány is, halálmadár is; ‚ott szokott huhogni a haldoklók ablakánál'. A *károg*-ásnak nyelvünkben szinte értelme van,

---

[41] L. Arany levelét hozzá, 54 márc. 19.

[42] Előfordul varjúvá változás is, bár nem boszorkánynál: Merényi *Dunamelléki meséi* közt *A tizenkét fekete varjú*, Pap Gyulánál *Jártár varjú*, — Grimm: *Die sieben Raaben, Die zwölf Brüder.*

mint az Ocskay haláláról szóló énekben, Merényi meséjében is. Erről Arany bírálata megjegyezte, hogy ha a mesélő a mesebeli elváltozást valóhoz köti, pl. ‚azóta kiált így a varjú: Kár! Kár!' — ez ‚népi szellemben történik'; maga is így tesz a ballada végén. A balladában minden mozzanatnál hangzik e baljós szó, rejtélyesen, hol emberi, hol madárszónak; először a férj megbánását jelenti, aztán Rebi néni sopánkodása, most az asszony csapodárságát sajnálja, majd a gyilkos fölött repdeső varjú káröröme szól belőle, végül az asszony szánalma, megbánása. Vele jár a sötét madár népies elhessegetése, eleinte mintha az asszony megtántorodását riogatná el belső hang; később a bujdosó gyilkos szándékát; azután az asszony hajtja vele a varjakat férje holttestéről; olykor szinte a költő rebbentené el a vészes madarat, végül a nép rettegését fejezi ki, mintha költőre és olvasóra átragadt volna a babonás félelem.

Messze háta mögött van már a skót balladák tanulmánya, csak hatásuk ment át vérébe. Visszatér oda, ahonnan elindult: a népballadához. A népi balladaszerzők módjára emlékeiből, eleven benyomásból veszi tárgyát, többnyire népies tárgyat (8-ból 5 ilyen); alászáll a népi képzelődés mélységeibe, a népmesék csodálatosságai, a babonák rejtelmei közé. Most nem csak kísértetek járnak vissza: egész földöntúli világ tárul fel, természetfölötti hatalmak uralma. Ez elemek felhasználásában s a kidolgozásban a költő egyéni művészete érvényesül, most még magasabbra hágva. Egy-egy balladában valóságos tragédiára elegendő alak mozog, néha egész tömegek, mégis sokszor egyetlen jelenetbe szorul az egész. Tárgy, előadás változatos; nincs kettő, amely hasonlítana egymáshoz. „Mindegyik egyet-

len" — mondta Négyesy.[43] Az előadás tömör, egy szó, egy félszó is sokat mond. *Vörös Rébék*-ben az útonállás egész jelenete két szóban elevenül meg: ‚megállj, görög!' A *Tengeri-hántás*-ban Dalos Eszter fejfáján ez a felirat: ‚Itt nyugosz*nak*', — ebből tudni meg, hogy *ketten;* anya és gyermeke. Legtöbbnek elmondására külön leleménye van. Bonyolult versszakokat szerkeszt, mint egy-egy gót egyház oszlopkötegje. Egész költeményen át tud fonni egy szót, egy rímet, mint *Vörös Rébék*-ben, ahol elejétől végig minden versszakban három sor egy rímre pendül. A rhythmus zöngelme néha káprázatos hangfestésbe olvad. Mily harsányan hozza el a folyó visszhangja a csónakról a szerb muzsikaszót, a kolo ütemét, a lakodalmas nép kurjongatását, amint összeolvad az evezők csapásával, s a parti hullámok szabályos csobbanásával. *(Duna vizén . . .)* Az *Ünneprontók* elején tisztán hallani a nagy harang kongását s közbe a kicsinek éles csendülését; e komoly mély hang küzd a tivornya szapora zajával, míg végre a kecskeduda mekegése veszi át a vezérszólamot.

Valóban, a ballada terén Arany nem csak a maga művészetét fejlesztette egyre magasabbra, hanem magát a műfajt is.

A ‚kapcsos könyv' zárát nem volt szándéka megnyitni, titkát nem mutatta még feleségének és fiának sem.[44] „Naiv öröme telt benne — írja Arany László, — nemcsak ez időben, hanem már régebben is, ha egy-egy kész munkával lephette meg azokat, a kikről tudta,

[43] *Arany géniusza.* — *Budapesti Szemle*, 1932, 227. köt. 153. l.

[44] Arany László: Bevezetés a *Hátrahagyott versek* előtt.

hogy az ily meglepetés nekik örömet okoz. Mi pedig azzal igyekeztünk viszonozni e gyöngédséget, hogy nem kérdeztük, mit dolgozik, sőt nem is mutattuk, hogy észrevennők, ha valamin dolgozott. A korai kérdezősködés háborgatta; röstellte, ha valaki figyelemmel kíséri, mivel tölti idejét. E részben is teljes függetlenségre és szabadságra volt szüksége. Várni kellett, a míg ő maga önként mutatja meg a kész művet." A ‚kapcsos könyv'-nél ez sokáig váratott magára. „Már jó sorozat volt lapjain, mikor végre anyámnak fölolvasott belőlök néhányat; az ő kérelmére mutatta aztán meg nekem s kettőnk kértére Gyulainak és Szász Károlynak." Gyulai mindjárt ostromolni kezdte, hogy adjon e kincsekből a *Szemlé*-nek. Arany vonakodott. „Talán gondoltam olyan formát, hogy ha egy kötetkére való gyűl össze, kézirat gyanánt, saját költségemen kiadom vagy száz példányban, s barátaim, rokonaim közt *emlékül* osztom el" — írta később.[45] Ennek Gyulai útját vágta, mikor tréfásan azt mondta: „Te, János, már ide s tova írónak sem akarnád tartani magadat, s úgy beszélsz, mint valami nagyúri dilettáns, a ki kerülni akarja, hogy a közönséges írók közé elegyedjék."[46] Levélben is unszolta; „írásban van bátorságom azt is elmondani, a mit szóval átalltam." Ily érzékeny tudott lenni Gyulai, s ily tisztelettel volt Arany iránt. „Költeményeid közt olyanok is vannak, a melyeknél jobbat legvirágzóbb korodban sem írtál", — így érvel a kritikus. „Ha kiadásuk magadnak nem okoz örömet, ... az egész nemzet örvendene" — mondja a költő csodálója. „Kérésem teljesitésével megjutalmaz-

[45] Gyulainak, 77 okt. 22.

[46] Arany László bevezetésében.

nád hű ragaszkodásomat" — így kér a barát. (77 okt. 20.)

Arany engedett, némi szemrehányással: — „miután te szerkesztői dolgodat a baráti érzelmesség terére vitted." „Megmondtam, mitől félek, ha kérelmedet teljesítem: és az, úgy sejtem, *már is* bekövetkezett. Az a *szűkkörű* nyilvánosság is, melynek eddig átengedtem e versecskéket, ... kétkedővé tett legjobbnak hitt darabjaim értéke iránt. Nem bízom többé magamban, ítéletemben; s ezzel megszűnik a lehetőség, hogy ... csak egy újabb költeményt is írhassak (a mint hogy egész októberben egyet sem írtam); minden sornál, melyet kezdeni akarok, kivont karddal áll előttem: ‚Vigyázz! nagy közönségnek írsz, melynek izlése már nem az, a mi volt anno 48 és te sem vagy az, a ki akkor voltál!' ... *teljes* nyilvánosság csak növelni fogja bennem ez érzetet; s tisztán tudom előre, hogy ha ezek közölve lesznek, két sornyi költeményt sem fogok többé kigondolni, vagy papirra vetni." (Okt. 22.)

Így jelent meg, a költő kedve ellen, a *Szemlé*-ben 1878 januárjában az első hírnök a ‚kapocs könyv'-ből, a *Tölgyek alatt*, a *Magyar Bazár*-ban *A lepke;* ez utóbbit a *Vasárnapi Ujság* s a *Pesti Napló* is átvette. Gyulai nem csalódott: a költő megszólalása nagy visszhangot keltett; a szerkesztők ostromolni kezdték; ha valamelyik régi ismerős szerkesztő, Vadnay, Nagy Miklós, egy-egy költeményhez jutott, előre hirdették ‚az irodalom barátainak'; ha megjelent, végigjárta az újságokat. De a költő sem tévedt sejtelmében, hogy a nyilvánosság meg fogja zavarni nyugalmát. A *Tölgyek alatt* szövegét otromba kéz kivágta a *Pesti Napló*-ból s megküldte a költőnek, kék plajbásszal aláhuzgálva, mint valami iskolai gyakorlaton, a mit hibának nézett,

éppen a festés és kifejezés szépségeit: a lombok közein *áttört* égboltot, a *fényfoltok*-at a mezőn — e szemléletes festői képeket, — a *leapadt* éveket, *szülő* hont, a felhők *szeme rebbenését*, a *meg kelletik adni* bibliás kifejezést. Ezt egy nyikorgó gyatra vers kísérte, olyanokat mondva, hogy a költő ‚lyukat ütött dicső kobozába', ‚lánglisztje közé korpát elegyített' s azt tanácsolta: ‚hagyjon fel a Pindus meredek ormával'.[47] Arany azt írta a vers alá: „Pályám kezdetén is *ebben a formában* kaptam verset. Az névaláírással volt (Petőfi Sándor) . . ." Az eset sokáig bosszantotta, míg bosszuságát tavasszal egy pompás válasz-versben önti ki, mely duzzad a szellemességtől; ízekre tépi a gúnyverset, folyvást ismétlődő sorok kalodájába, tréfa és gúny vesszőcsapásai közé szorítja gáncsait; a rhythmus és rím játszisága elfojthatatlan hahotaként hangzik. E verset a gúnyverssel együtt megmutatta sógorának.[48]

Nem vette nagyon lelkére; 78-ban csak a *Szemlé*-ben öt verse jelent meg, A tiszteletdíj körül tréfás torzsalkodás támadt. Arany nem akart honoráriumot elfogadni; mire Gyulai egy szőnyeget csempészett szobájába; Arany tréfás haraggal követelte a ‚luxuriosus' szőnyeg elvitelét; Gyulai méltóságolva válaszolt: ‚ne tessék luxuriosus költeményeket írni, akkor a szerkesztők sem fognak luxuriosus szőnyegekkel kedveskedni.' — Jutott egy-egy költemény a *Fővárosi Lapok*-nak és a *Vasárnapi Ujság*-nak is. Viszonozni kívánta ezzel a szerkesztők szívességét, kik éveken át küldték lapjukat. Vadnay személyesen járt nála verset kérni. Lapja, a *Fővárosi Lapok*, — szépirodalmi napilap — erősen harcolt a jó ízlés őrzése körül; szívósan küzdött a lábra-

[47] Szerzőjének neve Sárváry Antal, Riedl, 3. kiad., 335. l.

[48] Ercsey, 194. l.

kapó külföldi áramlatok ellen; ezért küldte neki Arany éppen a *Kosmopolita költészet* c. költeményét. ‚Azt hiszem, hogy a költészet nemzetiessége mellett kötelesség s legillőbb felszólalni nekem, ki még ez irány utolsó mohikánjakép a földön járok'.[49] A költemény hitvallás a költészet nemzeti hivatása mellett, mint az ötvenes években *A költő hazája*. Harcos költemény volt;[50] Arany föllépését Gyulai az ősz Toldi bajviadalához hasonlítja, a ki még egyszer kiáll megvédeni az országcímert idegentől.[51]

A Kisfaludy-Társaság is részt kért a költő újabb munkáiból s dicsőségéből. 78 februárjában az ünnepi közülésen olvasta fel Szász Károly a *Tetemre-hívás*-t. „... a hallgatóság riadó tapsokba tört ki — írja a *Pesti Napló* (febr. 11.), — tíz percnyi szünetet kellett tartani..." Azután az egyetemi ifjúság küldöttsége ezüst koszorút adott át az elnöknek, ‚kifejezendők részvételöket a nemzet a feletti örömében, hogy a nagy költő hosszas pihenés után ismét megszólaltatta lantját.'[52] Arany nem volt ott az ülésen; végeztével a Kisfaludy-Társaság tagjai, az ifjúság képviselőivel, lakásán keresték fel. ‚Szűk dolgozó szobája nem bírta befogadni a nagy csoportot.' Akkor volt ott a Petőfi-Társaság küldöttsége is, hogy a tiszteleti tagság oklevelét

---

[49] Levele, 78 márc. 6., kiadatlan; látogatásáról Vadnay l. *Fővárosi Lapok*, 82 okt. 24., a vezércikkben.

[50] Dr. P. J. *Arany János pár év előtti szózata a magyar költőkhöz. Egyetértés*, 1882, 294. l.

[51] Emlékbeszédében.

[52] Arany némi viszonzásul az egyetemi ifjak segélyegyletének alapító tagjai sorába lépett, az alapító-összeget, 50 frtot, a *Szemlé*-től járó honoráriumából Gyulai tette le. (Arany László megjegyzése a szőnyegről váltott levelek mellett.)

átadja; egyikük, Váradi Antal, mindjárt kéziratot is kért egy Szigligeti-album számára. ‚A költő — írja a *Pesti Napló* — íróasztalából egy hosszabb költeményt vett elő (a *Tengeri-hántás*-t) egy kézirat-csomagból, melynek látványa úgy hatott az ottlevőkre, mintha hirtelen egy rejtett bánya kincseire bukkantak volna.' 1880-ban pedig az *Éjféli párbaj*-t szavalta el Szász Károly a Társaság közülésén.

Az otromba gúnyvers tehát nem némította el, a nyilvánosság épp oly kevéssé. Noé galambjai egy-egy babérlevéllel tértek vissza. Tizenkét költeményt bocsátott útjára; a bizalmasabb vonatkozásúak közül, emlékezései, panaszai, genre-képeiből egyet sem; „nem bánom, ha holtom után nyilvánosság elé jutnak, de most azokkal föllépni eszem ágában sem volt" — írja Gyulainak, s *Hagyaték* című versében ismétli: „ne haljak meg, mint koldus, — A ki semmit sem *hagyott.*"

Ősszel nem teltek többé oly gyorsan a kapcsos könyv lapjai. A városban, a szobában el volt zárva új benyomásoktól; emlékei, gondolatai sem szálldostak körülte oly meghitten, mint magányos sétáin. Nem alkotó kedve lohadt le. Váltig bántja a sok töredék, a sok ‚kerített óriás fenek', a félbemaradt *Toldi, Csaba,* ‚jobb része aranyálma'. *(Bolond Istók,* II. — 16—17. vsz.) A Margitszigeten, Toldi első párviadalának színhelyén, hogyne éledt volna meg előtte alakja! A kézirat félig készen hevert íróasztalában, terve kiforrva. Télen Szalay történeti művét lapozgatja s a Budai Krónikát; az újraéledő terv lassanként betölti képzeletét.

Toldi jut eszembe, kiről még ifjonta,
Játszi elmém könnyü énekét elmondta . . .
(T. Sz. I. 2.)

Minő gyászra fordult azóta ez ének, s mily régóta van ‚reá kulcsolva' ajka. ‚Ez egy munkámmal igazán tartoztam' — mondja a kész mű végén, meg Tóth Endrének is: „Ezt az egyet legalább nem akartam töredékben hagyni, mint annyi mást." (79 dec. 9.) E műhöz apai fájdalma közben is visszatért, bevégezni azt a drámai jelenetet, midőn Toldi mint új asszonyt látja viszont Piroskát Tar Lőrinc házánál. 1867 nyarán beigtatta lánya siratását a VI. ének elejére. Talán azért is tudott bánatában tollat fogni, mert ez énekben Rozgonyi lányának halálát, apai fájdalmát következett írni, rokon sorsot a magáéval. Toldi búsulása, fanyar dőzsölése a szalontai várban szülőföldjének emlékeit, mondáit idézi fel, Bethlen hajdúit, a ravasz Varga Mihályt, Győri Jakab cselét, hogy elbúcsúzzék tőlük s a szalontai békés öregség álmát leánya sírjába temesse.

A 47. versszak után megáll; erre mutat, hogy a továbbiak tartalmát röviden följegyzi, emlékeztetőül.[53] Változott írás még négy szakot told hozzá, azután abba marad, hét álló esztendőre.

1874-ben, Karlsbadból hazatérve, vette elő újra,

---

[53] E följegyzés szerint a két rabló csak *utána* lopózik a sírhoz, s Toldi „a csudára becsődülő lakatosoktól izenve, eltávozik". (A Rozgonyi-házhoz üzen t. i.) — A két tolvaj neve György Lajos szerint Genovéva történetéből való, Heinz és Kuntz *(Erdélyi Múzeum*, 1911, 186. l.); megvan e két név Kleist *Michael Kohlhaas*-ában is, Hinz és Kunz, de nem alacsony rendűek. (Császár Elemér Kleistra mutatott rá.) Lehr Albert azt mondja, e két név a németben aljnépet jelent, *(Magyar Nyelv*, 1905, 455. l.). Dobóczki Pál is, *Erdélyi Múzeum*, 1911, 306. l.) — Hihetőbb Ferenczi Zoltán feltevése, hogy e két nevet *Coriolanus* Ortlepp-féle fordításából vette (melyet ismert); Hob és Dick ott Hinz és Kunz. *(Magyar Shakespeare-Tár*, XI., 314. l.)

a VI. ének közepe táján (52. vsz.), augusztus 23-án, pihenten; szept. 18-án az ének végére ér, 30-án a VIII. énekbe fog. (A VII. ének helyére a régi dolgozat III. énekét veszi át.) Itt van elmondva, Tar mint keres oltalmat a királynál; ez most felháborodik a csalárd álharcon, a mit a II. dolgozat nem sokba vett; mindkettejöket kitörli a lovagi rendből. Lőrinc nem örülhet a gyáva biztonságnak, mert Toldi rajta üt, párharcra hurcolja, levágja. Ura holttestének láttán Piroska tetszhalálba ájul.[54] Mindez szorosan egymásból folyik, mint az egész költött mese, a költő leleménye, mégis úgy van irányozva, hogy az utolsó mozzanattal újra Ilosvaihoz térjen. Verses krónikája összefüggés nélkül említ annyit: „Szolgáló leánya királyné asszonynak — Egykoron meghala, mondják herczeg leányának, — Leányt nagy gazdagon eltemették vala." E pár sor volt az alap arra, hogy a költő Piroskát a királyné udvarába adta; ez kelthette benne a gondolatot Piroska tetszhalálához is, a mivel összeolvaszthatta Ilosvai másik adatát, mely alig látszott a Toldi mondába illőnek: „Gazdagsággal való rakott sírt felbonta." Szilády Áron vette észre, hogy ez a két esemény-részlet bizton összetartozik,[55] így vette a költő is, ámbár Ilosvainál e két részt széjjel választja egymástól a nyalka özveggyel való kaland. Fóti József Lajos kiderítette, hogy e két epizód, a szerelmi felsülés meg a sírrablás, idegen eredetű Ilosvaiban, s a kettő igenis egymáshoz

---

[54] A mint a tornácon letett holttestet a feleség meglátja: Tolnait a *Nibelung-ének* XVII. kalandjára emlékezteti. (*Egyet. Phil. Közl.*, 1906, 228. l.) Szigfridet a Krimhild küszöbére teszik le; Krimhild ott látja meg s lerogy.

[55] *Régi M. Költők Tára*, IV. 370. l.

tartozik.[56] Boccaccióból valók, honnan Ilosvai korabeli költők sokat merítettek. Boccaccio egyik novellájában (II. nap 5. elb.) a póruljárt szerelmes ruhátlanul az utcára esik, csavargók rákényszerítik, hogy egy sír kifosztásában segítsen. Ez a mesének burleszk-komikus alakja. Ilosvainál is az özvegynél esett kudarc után, mikor az utcára huppan, vetődik Toldi egy lakatgyártóhoz, s azzal együtt megy, bűntársként, egy sírt kifosztani. Ebből a rablásból formálta a költő a sírbolti jelenetet, mely a holtnak hitt kedves föléledésével Riedlt *Romeo és Juliá*-ra emlékeztette, noha nyilvánvaló, hogy az alapötlethez, a sírlátogatáshoz, Aranyt nem irodalmi példa, hanem Ilosvai s az ‚epikai hitel' vezette. *Romeo és Julia* e mesének regényes-sentimentális ágához tartozik, midőn a holt leányhoz kedvese elmegy a sírboltba s a lány fölocsudik. Toldi is elmegy, igaz, a sírüregbe, öleli a holtat, ki erre föleszmél, de aztán elátkozza Toldit, férjének gyilkosát. Ezzel örökre elszakadnak egymástól, sorsuk meg van pecsételve, Toldi elveszti becsületét is: eltávozta után két tolvaj kirabolja a sírt s a tettet ő rá fogják; az egyház átkot hirdet fejére.

Mindkettőjük további sorsa a középkor lelki világa

---

[56] Fóti József Lajos: *A Toldi monda és két idegen eredetű epizódja*, 1906. Fótit Beöthy Zsolt Bolyai Farkas *Párisiper* színművére figyelmeztette, melyben szintén van hasonló jelenet; rablók feltörik a sírt, mennydörgés elriasztja őket. Louis jő, ölelésére a holt Henriette föleszmél, Louis hívja magával. — Szinnyei Ferencnek is szemébe ötlött ez a hasonlóság, még részletesebben. *Egyetemes Phil. Közl.*, 1911, 302. l. Bolyai *Öt szomorújáték*-át Arany 1856-ban ki is vette a nagykőrösi iskola könyvtárából. L. Huszár György: *Arany János könyvei Nagykőrösön. Irodalomtörténet*, 1913, 550. l.

szerint fejlődik. Piroska felveszi a fátyolt, Toldi beáll vezekelni egy monostorba szolgának. „Klastromban gárgyántól barátruhát vöve“ — mondja Ilosvai, a kinél első bujdostában végez a királyi konyhán efféle alacsony szolgálatot, mint itt: „... vízért küldik vala, Két jó öreg kondért hamar ragad vala.“

Ezzel Ilosvai elhallgat, a monda elnémul.

Ezentúl a történelem pótolja. Nagy Lajos korát nem is lehetne valamely nagy eseménye nélkül rajzolni, s ezekkel Ilosvai adós. Kemény Zsigmond találgatta, a lengyel vagy az olasz hadjáratba viszi-é el hősét a költő, — pedig a választás nem nehéz. Az első dolgozatban amaz úton indult; amit talált, csupa merő forgács; az olasz hadnak alapja Endre királyfi meggyilkolása, ez lelki indíték Lajos királynak a bosszúhadjáratra, s ebben bő része lehet Toldinak. A királyfi végzetét az első dolgozatban Durazzo Károly levele mondta el, krónikás hangon, — itt egy balladás ének, Arany legremekebb alkotásai közé illő. Szalay leírását követi, szinte ízről-ízre; az egész merő szín, mozgalom, dráma.

Endre és felesége közt négy sorban egész jelenet: a színlelt szerelem, Endre vak bizalma, mialatt az álnok asszony az áldozat szeme láttára fonja a hurkot; kész jelenet az Endre és anyja között való szintén: az anya féltése, tanácsa, a varázserejű gyűrű, Endre bizakodása, a mint rögtön megfenyegeti ellenségeit s ezzel kihívja sorsát; aztán a gyilkosság éje, a dulakodás, a nem nyíló ajtó; végül az udvar víg hazatérése Nápolyba: egész tragédiára elég tárgy. A költő kórus módjára jósolja előérzetével a történendőket: a *háló* éles célzásával, a ‚gyanús szeretet‘, ‚bolond bátorság‘,

‚rettenetes éj' jelzőivel. Ez esemény a következőknek alapja, a bosszúló hadjárat indítéka.[57]

A hadi készülődést a régebbi dolgozat III. éneke adta elő, most ide van téve, mint VII. ének; így megnőtt a régihez képest az anyag, a tartalom. Toldi most nincs ott a nagy készülődésben, mint volt Prága előtt. A hős helyett húga Anikó indul el a haddal, Ariosto hősnőinek módján, eltűnt bátyja nyomát keresve; a fiatal Bence kíséri. A hőst ezalatt a klastromból is

---

[57] Szalay, 180—181. l. (VIII. ének, 63—68.) „Erzsébet tanácsosnak látá Endrét magával Magyarországba visszavinni, de e szándékáról lemondott... Endre máris fenyegetődzött bosszúállással, mihelyst a koronával a főhatalmat is elnyerendette." „1345 szeptember 18-án Endre vadászaton volt Aversában... a városon kívül levő kolostorba szokott szállni... a fejedelmi pár alvójába vonult. Éjféltájban... Endrét kamarása által némi ürügy alatt kihívják,... neki rohannak, hogy megfojtsák, tőrt nem használnak ellene, mert híre ment, hogy anyja, midőn taval Magyarországba visszaindult, gyürűt vont az árva fiu ujjára, melly őt vas és méreg ellen biztosítsa. Az erős ifjú védi magát,... visszaügyekszik az alvóba, mellyben fegyverei voltak, de mellynek ajtaját a cinkosok egyike bezárta. Ekkor hurkot vetnek nyakába, megfojtják. S most holt testét kilökik a kertbe... Hajnalban a királyné Nápolyba indult, hová Endre testét is vitték, de az udvar nem gondolt vele, s két nap mulva egy áhitatos lélek eltemettette." — Az asszony szinlelt szerelme s a ‚selyem-arany szál' Fesslerből való, III. k., 197., 212—3.; az is, hogy a királyfi holtteste a kertben hevert: Ysold s a barátok ‚fanden sie den Leichnam in dem Garten mit dem Strick um den Hals'; ezekre rámutatott Tolnai Vilmos, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1902; arra is, hogy Mikes Kelemen az 53. levélben a ballada első szakához hasonló párbeszédet mond el egy ‚neápoliszi királyról'.

Szalay jegyzetben Endlichernek egy közleményére utal; Arany ezt is megnézte, mert a kötetszám sajtóhibáját kijavítja: *Jahrbücher der Literatur*, 34. köt. (Szalaynál: 14.)

tovább riasztja a nyomába érő egyházi átok, pedig a véletlen már kézre adta a két tolvajt, éppen Anikónak, kiderítve Miklós ártatlanságát a sírrablásban.

Itt, ereje teljében tette félre a költő a kéziratot (1874-ben), íróasztalába, a legelső tervek s a régebbi dolgozatok mellé, hogy négy esztendeig megint elő se vegye. Nem ereje fogytán, — mutatja az új rész; nem is terv híján, hiszen minden folyamatban van s könnyen folynék tovább; testi gyöngesége s a hivatal nyűge lankasztja el. A margitszigeti áldott nyár után, mikor munkakedve újraéledt, 78-ban veszi újra kézbe (VIII. én., 69. vsz.-tól), télen; február 20-ára megírja a IX. éneket, hogy 24-én a X.-be fogjon; május elsején bevégzi, belefog a XI.-be, de nyolc versszak után megáll.

Ez énekek már Itáliába kísérik a királyt. A költőnek Ilosvai helyén itt Szalay László a vezére; olvastára fölélednek régebbi tanulmányai. Őt követi a személyek s körülmények megismertetésében, minők Johanna új násza, Durazzó Károly megnyerése Johanna részére a calabriai hercegség által, reménye a trónra Mária kezével, álhűsége Lajoshoz; magyar részen a vajda s fiai, Kont és a nyitrai püspök; a Forliak, Malatesták meghódolása (VIII. én., 69—82, vsz., Szalay, 181., 185., 186—190. l.), a várostromok sora. A költő, mint az előszóban írja, az egység kedvéért egybeolvasztja a két hadjáratot; nagy gonddal, a térképre ügyelve, illeszti össze a két utat. Szulmona, Canosa, Capua, Lucera, Foggia már a második hadjárat során estek; a párbajra hívás, a zsoldosok lázadása, a Szeredai-eset, minde fontosabb episodok, ekkor történt a király haragja Laczfi Apor vajdára (136. l.), (a költő ehhez idézi a Budai Krónikából: „Quod multis dis-

plicuit", s hozzáteszi: *„ezt motiválom én"*). Rienzire is Szalay könyve figyelmeztette, hogy ‚érintkezésbe jött Lajossal'; mikor már „földönfutó volt a mindenható tribunus, s a magyar király tudtával 1348-ban az Apenninekben rejtődzött."[58]

Szalay mellett — úgy látszik — a *Budai Krónika* lapjait pergeti végig újra. Hitelesebben találja meg itt, a miket régen a Polgári Lexiconban és Horváth Mihályban olvasott; ezek nyomán felélednek a régi terv részletei. Megvan itt nevekből, eseményekből egy és más olyan is, mit Szalay nem említ, így János minorita (307. l.; XII. én., 38. vsz.), a zsoldosok lázadása mellett Lesták szenesall érkezte;[59] innen veszi, hogy a királyt hazatérő útján Rienzi fogadja Rómában, mit a költemény egyik jegyzete helyreigazít, de az eposzba jól illik a tribun hálája.[60] Ily gondosan szemügyre vesz minden kis adatot. Aversa ostrománál olvassa, hogy Lajos „sagitta balestre in pede letaliter fuit vulneratus" (305. l.), odajegyzi mellé: *„ez nem puszta nyil"*; két lappal hátrább: „quidam laicus eum sagittavit" — *„ez nyil"*, teszi hozzá. Itt olvassa a Canossa ostroma közben a létrán a királyra hengerített követ: „cum ipse armatus per scalam ascendere festinaret, per ictus lapidum graviter percussus, in fossatum est prolapsus." (303. l., X. 65. vsz.)

---

[58] 193. l., jegyzet.

[59] „Venit Lewstasius Senescallus (Officialis, cui Aulae Regiae cura incumbebat) ... portans secum multa milia marcarum, pondus argenti ...", a lap szélén irónnal: *seneschall.* (X. 47.)

[60] Singulis diebus Tribunus cum potioribus Romanis ipsum visitabant. (308. l.)

A hadjárat végén, hol a krónika (306. l.) adománylevelekről beszél, oda veti: „Ilyen lehet Anikó fiúsítása és Laczfi kiengesztelése Csáktornya és Osztrog által, Toldi cingulusa.“ (XII. 60.; a két helység neve Bud. Chron., 297. l.) A Budai Krónikán alapszik, hogy a király a fölismert Toldinak övet küld, a mivel újra lovaggá avatja: „cingulo insignere seu militem creare“ —; a költő odaírja: *„tehát nem lovaggá csapás.“*

Bár a krónika rendesen hijával van a lelki mozzanatoknak, itt mégis fölemliti a király bánatát, nagy felindulását: „. . . .ultra modum dicendi vehementi dolori cordis sauciatus, condolens et anxius cepit . . . tractare de vindicta.“[61] Az is megragad a költő emlékezetében, hogy a bánatos királynéhoz seregesen gyülnek nemes úri hölgyek: „Convenerunt autem ad ipsam Dominam Reginam, temporis luctus sui, domini et dominae.“ (285. l., VII. én. 24. vsz.) Említi a krónika a királyné vallásosságát, hogy Rómába bűnbánatból zarándokolt, „ut pro lenocinio et caede Feliciani de Zaah, generisque huius exstirpatione, Deum, omnis mali vindicem, placet.“[62] Megtalálta a szűkszavú leírások közt a király intelmét az induló sereghez: „. . . . ut in transitu suo et itinere nemini noceant, nec cuiquam molestiam inferant, et de rapina exercenda caveant; . . . ne nomen suum, regnum dignum et honorificum, per suae malae operationis infamiam macularent.“ (286. l., VII.

---

[61] 283. l. Aláhúzza a dubniczi krónikának jegyzetben közölt szavait is, melyek erről szólnak.

[62] Aláhúzta a költő a *Budai Krónikā*-ban, 269. l., VII. én., 28. vsz. — Erre rámutatott Tolnai Vilmos, *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 1906, 228. s köv. l.

én. 17.)[63] Itt olvassa, hogy a vajda megdorgálja a királyt sebesülése után, merészségéért: „Barones et Milites nimium sibi improperabant, quod ad talia se ingessit, qae non decent Reginam Majestatem"; oda is irja jegyzetbe a kéziraton: „*Chron. Bud. 303. l.*" (X. én., 70. vsz.) Bizonyára azért merte a *Daliás Idők*-ben táncba vonni Lajost, mert e krónikában azt olvasta róla, hogy Verona meghódolásakor „cum Rege et suis Militibus gloriose tripudarunt", a mit Arany meg is jegyez a lap szélén.

Mindez csupán példa, sokat megjegyez és mindent fölhasznál.[64]

---

[63] Ezt már az első dolgozat fölvette, a IV. ének végén, hivatkozva a dubniczi krónikára. Ilyenekben is szivesen támaszkodik történeti hitelességre. Vértesy Jenő mutatott rá *(Egyetemes Philologiai Közlöny*, 1906, 247. l.), hogy a III. ének 57. vsz. esküformulája Hunyadi János esküjének mása, melyre Vértesy Döbrentei *Nyelvemlékei*-ben akadt rá (II. köt. 355. l.); megvan Toldy Ferenc példatárában is, melyet a költő sűrűn forgatott.

[64] *Toldi szerelmé*-nek forrásait először Hoffmann Frigyes kezdte kutatni, a brassói áll. főreáliskola értesítőjében, 1890—91. Riedl Frigyes is több jó megjegyzést tett. Összefoglalta s bőven és rendszeresen kiegészitette ezeket Szinnyei Ferenc: *Arany Toldi Szerelmének forrásai* c. értekezésében, mely a *Magyar Irodalomtörténeti Értekezések* során jelent meg. (Szerk. Dézsi Lajos. — 6. füzet, 44 lap.) E művet újabb adalékokkal egészitette ki Tolnai Vilmos, az *Egyetemes Philologiai Közlöny* 1906. évi folyamában; bebizonyitotta, hogy Nagy Lajos korának főforrását, a Dubniczi Krónikát, Arany csak a Budai Krónikába átvett részeiben ismerte. Tolnai talált rá Budai *Polgári Lexiconá*-ban az ALIO szójátékos jóslatra, melyet a XII. én. 30. versszaka említ; a költő jegyzetet is tesz hozzá, de forrását nem mondja meg. (Tolnai cikke: *Egyet. Philol. Közl.*, 1906, 271. l.) — 1917-ben jelent meg Weber Artúr tanulmánya a *Budapesti Szemlé*-ben (169. köt. 483. sz.): *Irodalmi*

Szalaynak azonban nem csupán adatokat köszön. Szalay eleven írói érzékkel részletezi a fő eseményeket s bele lát az alakok lelkébe; nem tartózkodik erkölcsi ítéletektől. A költő örömest kap ki belőle egy-egy leirni való jelenetet, így azt, a mint Lajos a Silaro vizébe biztat egy közvitézt, s mikor merülni kezd, utána ugrat és kimenti. (Szalay, 198. l., XI. én. 5—10. vsz.); vagy Laczfi Dénes hőstettét Szommánál: „... a lako-

---

hatások Toldi Szerelmében. Weber apróra szétszedné *Toldi Szerelmé*-t. Az álharcot Kisfaludy Károly *Budai harcjáték* c. balladája Mátyás-Holubár viadalából származtatja, Szigligeti vitte volna át *Rózsá*-ban Toldira; az elkésett szerelemre gyúlást Kemény *Özvegy és leánya* regényéből Mikes János alakja sugallta volna, ki bátyjának rabolja el Tarnóczy Sárát, aztán maga szeret bele (erre már Hoffmann Frigyes célzott); tragikus irányba a *Nibelungen* Szigfrid-párbajának mintája hajlította. A Jodowna-epizódot Byron *Kalóz*-ával állítja párhuzamba, hol Gulnára kész meggyilkolni urát, hogy a rab Konrádé lehessen. (Ennyiben akár *Ágnes asszony* meséje is azonos.) Erre László Irma is céloz, a ki általában erősen túlozza az angol költők, főkép Byron hatását Aranyra. *Arany János angol irodalmi kapcsolatai*, Pécs, 1932.

Ily általános motivumok hasonlóságán indulva, minden mű törmelékké zúzható. Weber *Toldi Szerelmé*-nek „majdnem valamennyi vonását" megtalálja Holbein *Kronsteini harczjáték* c. darabjában, melyet a költő diák- és színész-korában láthatott. Ha így volna, ha minden átvétel, miért került annyi fejtörésbe a trilogia középső tagjának kitervelése és megirása? — Az újabb adalékokat saját kutatásaival kibővítve ismét Szinnyei Ferenc foglalta össze, az *Irodalomtörténet* 1919. évi folyamában, 246—259. lapokon. — Szinnyei két dolgozata pontosan összeállitja a történeti forrásokat, irodalmi hatások megjelölésében óvatos; a többiek nagyon vékony szál után is elindulnak, szinte azt a hitet keltve, mintha Arany azt értette volna epikai hitel alatt, hogy egy vonást se merjen maga költeni. — E könyvben csak alaposabbnak tetsző hasonlóságnak, a történelmi forrásokból csak példáknak jut hely.

sok, falaikba bizván, ingerlették az alattuk elvonulókat. A vajda megrohantatta a várost... Dénes bé sem várva a lábtók alkalmazását, egy Hebinger nevü német zsoldos hátán, sürü kő és nyíl esőben gerendába kapaszkodik, honnan egy ugrással a bástya belsejében leszen. ‚Magam szemével láttam, — írja Gravina — hogy száznál több sommai rohant reá, ki láncsával mellvasára, ki szekercéjével sisakára... a sommaiak megdöbbenve hátrálnak kardcsapásai elől... a fehér sárkány végveszélyt hirdet a lakosságnak.“ Szinte szóról-szóra így van ez Aranynál; utána is teszi: „Nem hazudok, mert nem az ujjamból szoptam.“ (Szalay, 199. l., XI. én. 80—82. vsz.) Szalay olykor Fessler módjára közvetlenül, liviusi egyenes beszédben szólaltatja meg alakjait, tömören, erőteljesen; ez néha kapóra jön a költőnek. Szalaynál Lajos így felel Johanna levelére: „Szemtelen életed, a bitorolt országlás, az elmulasztott boszú, a második férj, kivel magadat összeadtad, s a mód, melylyel az elsőnek meggyilkoltatását magadtól el akarod hárítani, ellened bizonyítanak, mint férjgyilkos ellen. Tudd meg, hogy a ki boszút vesz a gonoszokon, a mindenható isten, még él!“ (187—188. l.) Aranynál szinte szóról-szóra:

Szemtelen életed, bitor országlásod,
Elmulasztott boszúd, férjhez szaladásod,
S a hogy első férjed megölése vádját
Tisztázni akartad: mindez tanuság rád,
Mind ellened vall, mint férj-gyilkosa ellen.
Hanem él az erős, bosszuáló Isten,
Tudd meg! (VIII. én. 82.)

Így használja fel Szalay tömören csoportosított adatait akkor is, a mikor a király Taránti Lajos pár-

harcra hívására válaszol (Sz. 197., X. 80—83. vsz.);[65] egészen nyomába szegődik az itélet nagy jelenetében.

A várostromok leirásánál sok leleménynyel segít magán. Az első ostromnál, Szulmona alatt, leirja a bakot, számszeríjat, készültökben, mint Homeros az Achilles pajzsát, ezzel magyarázva használatuk módját; nem mások ezek, mint a római catapulták, balestrák;[66] később a bakoló toronyról, a kos elébe eresztett gyapjus zsákról van szó, aztán a phalanxról. Egész ókori régiség- és hadtudomány van e részben, mint Flaubert *Salammbô*-jában. Egyszer a magyar gyermekjátékot veszi segitségül, az egymás hátára pattanó bakfittyet;[67] máshol a vár alá ásnak.

Ezt a részt némelyek szinte különálló harci eposznak tekintik, átlapozzák, vagy csak szemelgetnek belőle. Még Riedl is ‚kissé fárasztó toldalék-compositiónak' nézi. Csakhogy Nagy Lajos korát nem lehet vala-

---

[65] Megvan a Budai Krónikában is, csakhogy Szalay kidolgozza.

[66] Ezeknél az I. dolgozat (a IV. ének végén) Fesslerre hivatkozik. Van könyvei közt egy jó régiségtan: *Dictionnaire des Antiquités Romaines et Grecques.* (2000 ábrával) par Anthony Rich, traduit de l'anglais sous la direction de M. Chérnel, Paris, 1859. Madáchot ebből figyelmeztette, hogy a rómaiak asztala kerek volt. Szinnyei ugyanezen harci eszközök leirását találta Tassóban (XI. és XVIII. ének); Arany leirása elevenebb, mert készültük vagy használatuk közben mutatja e szerszámokat.

[67] A Budai Króniká-ban is: „Super scalam humanam, id est unus scandendo super scapulas alterius, murum ascenderunt." (304. l. — X. én. 26—28. vsz.) Látta ezt Arany eposzban is, a *Királyudvari kézirat*-ban — melyről eleinte nem tudta, hogy hamisítvány: — „A karókra szállnak a vitézek, ... — másik sorra száll a harmadik sor, — harmadikra a negyedik, — ötödik, mig a vár tetejéig érnek." A *Csesztmir* és *Vlaszlav*-ról szóló énekben.

mely nagy eseménye nélkül rajzolni; máskép, országos dolgok híján, az eposz a verses regény felé hajolna el. Viszont Toldinak e hadban viselt dolgairól sem a történelem, sem a monda nem tud;[68] a költő leleménye álruhában, fölismeretlenül viszi a sereghez; a fő mozzanatokban részes, háromszor megmenti királya életét, csakhogy mindíg nyoma vész.[69] Ott van húga, Anikó is, György bátyja leánya, az ifjabb Bencével, a kik őt keresik; társa is akad a kobzosban, kinek szintén kijut a harctéren a tennivalóból.

Ez alakok folyvást felbukkannak az eposz menetében. A VIII. énekben a véletlen Anikó kezére adja a sírfosztogatókat, Toldi a barátoknál szolgál, majd az egyház átka üldi; a IX. énekben a búcsúsok közt összeakad a kobzossal, elbeszéli neki az álharcot, fellobbant szerelmét, a szándékolt jóvátételt;[70] a X.-ben már Barletta alatt suhog karikása, a lábtón megmenti a királyt; Piroska megírja levelét a királyhoz Toldi mentségére. A XI. énekben egymást éri Szeredai esete, melyből Toldi paripája menti meg a királyt, Toldi szétveri a Lajos útján leselkedőket, megmenti a cseltől a párviadalban. Így van ez mindenütt, sohasem vesztjük szem elől Toldit s a hozzátartozókat. A XII. ének na-

---

[68] A kutatás később abban is igazolta a költőt, hogy Toldi járt Olaszországban, az Alba Societas második tisztje volt a pápa zsoldjában, 1365-ben. Szilády Áron Ilosvai-kiadásában, *Régi Magyar Költők Tára*, IV., 358. l. L. itt I, 131. l. Szerepéből az Alba Societasban többet is kinyomozott Fest Sándor, *Budapesti Szemle*, 1938. márc., 724 sz.

[69] A király csak kettőt említ, mikor a hősnek visszaadja kardját: nem tud a királyfogókról.

[70] A flagellansokról Palackyban olvasta (II. 2., 312.), hogy véresre korbácsolták magukat, meggyóntak egymásnak; később elzüllöttek. — L. Szinnyei füzetében, 27. l.

gyobb része szól Toldiról, amint Piroska levele a királyhoz jut, Lajos visszafogadja kegyelmébe Toldit, hazatérnek.[71] A király és vállalata iránt a költő személyes érdeket is kelt; külön érdeklődés kíséri terveit, sebesüléseit, szerelmét.

Arany szerkesztő ereje ritka művészettel tudja mindezt egybefogni. Egyesíti a két hadjáratot; az elsőnek végét teszi a csúcspontra, mert itt Lajos bosszúvágya betelt. Johanna ugyan kisiklott kezéből, de Károlynak fejét vétette Aversában, a két taránti herceget rabul küldi Visegrádra, Nápolyt megnyargalja. A költő eleve a lakoláshoz szabja a király haragját Durazzo Károlyra: ő szította a pápát Endre ellen (XI. 127, vsz.), ő hívja fel bosszúra a királyt, Akvilánál mégis szembefordul véle, kétszínű levéllel mentegetve tettét (VIII. 73.); ő vette el Lajos szerelmét, Máriát, hogy kezével Nápoly trónját elnyerhesse; tőle félti Lajos Endre kis fiának ezt az örökségét (IX. 33.); — hogy Károlyt kézrekeríthesse, Lajos megfordítja egész haditervét, elfoglalja Nápoly egész királyságát; a költő megjegyzi az első kéziraton (IX. 27.): „Ezért tétetem Lajossal e (megvallom, különös) oldalmozdulatot, és hogy egyszersmind a második hadjárat eseményeit is érintenem lehessen." Ugyane megjegyzés mondja: „. . . alaptervem megköveteli, hogy Lajosnak Durazzo Károly iránti gyülöletét lehetőleg fokozzam, egész a katastropháig." Ő személyesíti tárgyát Lajos boszújának, mely a vérítélettel csúcspontra ér.

Az ítélet-tartást magát elevenen írja le Szalay.

---

[71] Akár számokkal ki lehet mutatni. A VIII. énekben 71 versszak szól Toldiról, 67 a királyról s a hadról; a IX.-ben 41 a harcról, 61 Toldiról; a X.-ben 113-ból 30 jut Toldinak, a XI.-ben 42 a 136-ból; a XII.-nek nagyobb fele, 113-ból 66.

Lajos magához hívja a rabságba esett hercegeket, „Fényes estebédhez ültette őket, *azon teremben*, hol Endrével a gyilkos éj előtt vigadoztak Johanna cinkosai. A víg lakoma éjfélig huzódott el.“ Ekkor Károlyhoz fordult Lajos... ‚*Gaz herczeg* — így szólott —, tudd meg, hogy áruló voltodért meg kell halnod,... mindent elkövettél,... mi Endre testvérünk koronáztatását elhalaszthatá... Tagadod, de íme *kezemben vannak leveleid*, ellened vallanak.[72] Tudtad, hogy Róbert király végrendelete szerint unokája Mária nékünk volt hitvesül *szánva*, te azt gonoszul elraboltad előlünk... *Nápolyba hivtál, s hűségedet felajánlottad nekünk*, és mikor seregeink ide érkeztek, te voltál az első, ki *Aquila városánál fegyvert emeltél ellenünk*, hogy... a mieink romjain épithessed hatalmadat'.... Károly védeni akarta magát... ‚Aquila ellen kellett indulnom, mert *engedelmeskednem kellett Johannának*, de mihelyest hirét vettem érkezésednek, eloszlattam a serget. *Bízom az Ur Jézusban*, hogy *kegyelmet és könyörületességet találok nálad'*. Lajos „az esdeklőt István erdélyi vajdának által adta, és másnap... lenyakaztatta azon helyen, hol Endrét megfojtották, és levettette a kertbe, hová Endre holttestét vetették, és megparancsolta, hogy három nap ott heverjen temetetlenül.“ (189—90. l.)

E leírás Aranynál megrázó drámai jelenet, melynek szavai a felindult szív hevességével lüktetnek. A király fejére olvassa Károlynak a vétkek egész sorát; a testvér-vesztés mellett a kijátszott szerelem is forr szívében. Szalay ezt azon számítással magyarázza, hogy

---

[72] Ezt a *Budai Krónika* idézi a 290. lap jegyzetében: „... hielt ihm ein eigenhändiges Schreiben hin...“

Mária kezével Lajos szintén Nápolyt akarta elnyerni, — Arany ezt mellőzi, de ahol Szalay e szerelmet említi, odaírja: „ez ugyan nem szószerint, de *én* így vehetem.“ Lajos kegyetlen tettét a költő azzal menti, hogy az ítéletet egész tanáccsal szavaztatja meg; jellemző, hogy abban helyet ad az egyenes magyar erkölcsnek és szónak. Laczfi ez ellenzésével indokolja letételét a fővezérségről, minek okául a krónika Aversa második hadjáratbeli ostromának lassúságát mondja.[73] A költőé egyénibb, mélyebb ok; e tett a király felhevültét mutatja, ezzel egyben menti is. Hogy mindez a gyilkosság termében történik, s hogy a testet odavetteti a kertben, a hol Endre feküdt holtan, ez a bosszút a népmesei egyenes igazságszolgáltatás színébe öltözteti. Hogy temetetlen hagyja, ezt a Budai Krónika jegyzetéből is olvassa: „Ludwig verbot ihn ohne seine Erlaubniss zu begraben.“ E mellett irónnal: „Azt kérni jelen meg Durazzo szelleme“, a classikai eposzok felfogásával: „Útra szegény lelkét miért nem ereszted?“ (XII. 29.) Ebből tehát már olvasás közben lelkiismeretfurdalást sző a költő leleménye, s Mária megjelenésével egyszersmind lyrai jelenetet alkot.

Így végződött az első hadjárat, 1348-ban. Azzal, hogy az oka vérbosszú és hogy a király haragja folyvást Durazzo ellen van szegezve, az egésznek némi egyéni szint, az itélettel pedig tragikai árnyalatot ad a költő; e ponton a hadjárat nem is eredménytelen, habár ez eredmény puszta bosszuállás. A valóságban Johanna ujra hadat gyüjtött, Nagy Lajos másodszor is levonult Nápolyba, de nem ért el semmit: a pápa fölmentette Johannát, ‚mert meg volt bűvölve'; a rá-

[73] Budai Krónika, 305. l., Szalay 199. l.

rótt aranyakat Lajos elengedte, mert ‚e pénzben váltságdijt látott Endre véreért'.[74] Endre fiának halála, kinek igényeért küzdött, végkép elszakitja az olasz szálakat. Az Igazság szeme be volt kötve, a nagy tűz füstbe ment. Igy e két had-út valóban nem több ‚pusztán regényes kalandnál', minek Horváth Mihály nevezte, s Arany méltán irta, hogy ‚e történeten a művészet átka fekszik';[75] a költemény végén Lajos is úgy látja, „Igy az egész bosszúm véres buborék volt." (XII. 83.) A költő ezt elleplezte azzal, hogy az ítéletet a csúcspontra tette, a második hadjárat semmibe fúló kimenetelét pedig csak röviden érinti. Abbamaradását külső okokkal is magyarázza, az első had-út eseményeiből, minők a fekete halál, a Vezúv kitörése, a földrengés.

A nápolyi had-út különben nem főcselekmény, csak részlet; eldőltével nincs minden befejezve. A király még kiengeszteli megbántott hőseit, Laczfit úgy mint Toldit, fiúsítja Toldi György fiús leányát, hogy e nemzetségnek magva ne szakadjon. A sereg, amily indulattal zúdult alá a félsziget völgyeire, olyan jókedvvel tér haza. Az első hadjárat végén Szalay megirta, hogy hazatérő fiának a királyné elébe ment, Segesdig; mi természetesebb, mint hogy Toldi anyja s a vén Bencze ott legyenek a kocsisorban. Útközben Buda felé a királynak szabaddá vált szive lángra lobban a boszniai bán leánya, a ‚szép Örzsi'-ért, mint Szalay nevezi; Toldiné szekerébe meg a kobzost veszik fel Anikó mellé. Jegyváltásra jönnek; a boldogságot, mellyel az

---

[74] Szalay, 202. — Aranynál XII. 85.: „Nem kell, öcsém vérét nem fadom el áron".

[75] Tisza Domokosnak; l. e mű II. köt. 226. l.

első ének derűje biztatott, ez a pár örökli. Toldi Piroskának már csak sirját találja.

Ámbár a költemény írása időnként évekre megszakadt, sehol sem látni a forrasztás nyomait. Az események lánca szorosan egybefügg, a lánc-szemek egymásba kapcsolódnak. Az egésznek kiinduló pontja a vitézi torna; a közbejött prágai kaland meg a csehországi fogság gátolja Toldit az álharc fölfedésében és jóvátételében; a késő viszontlátásból foly boldogtalansága, gyűlölete Tar ellen, a párharc, a síri látogatás; ebből bujdosása s hogy csak álmezben lehet ott az olasz hadban.

Az új rész természetesen illeszkedik a két régebbi tag közé. Az első *Toldi*-val összekötik a főalakon kívül a közös személyek: a király, Toldiné, a vén Bencze, a csehországi fogság is hozzá van kapcsolva az első részhez, mert Jodowna a legyőzött cseh vitéz leánya. *Toldi estéjé*-ből előre van vonva néhány szál: az ‚öreg' Bencze, a citerás kapus, Miklós kámzsája, paripája. Az új alakok természetesen vegyülnek közéjök. Anikó keresztlevele Ilosvaiban van: „Idő telvén Tholdi György megházasodék, Miklós húsz esztendős vala, hogy ez esék"; árva leánya most nagyanyjánál él. Dévaj kedvében első láttunkra magára veszi bátyja vértjét, játékból; szinte ilyen játék neki az is, hogy a sereghez álljon. Látszik, Toldi vére; de nem vérengző amazon, mint Tasso Clorindája; mikor a csatába sodródik, elájul; igy ad Arany uj színt a regényes eposzok elcsépelt közhelyeinek. A hosszu kalandból ugy tér haza, mint egy víg szüretről; természetes, hogy a király fiusítsa, bár e mozzanaton, mely bizony ismétlés, a költő sietve halad át, s nyomban ‚vissza alakitja nőnek'.

A kobzos alakja már anyaggyüjtés közben szemébe

ötlött a költőnek, a *Polgári Lexicon*-ban, Korotnoki Lengyel Péter néven; ujra találkozott vele a Budai Krónika egy jegyzetében (301. l.), hol a király oklevele Itáliában tett jó szolgálatáért feloldja a calumnia alól. E rejtélyes alak jó társa a bujdosó Toldinak. Ártatlan vétségét a költő Zách-eredetben látja, — ezzel Lajos királlyal is összekapcsolja.[76] Egyes vonásait Hoffmann Frigyes Kisfaludy Károly *Tihamér* c. beszélyére kivánta visszavezetni; ott a Zách-nemzetség kiirtásából megmentett Róza Itáliában él, lantja a vigasztalója; Lajos király vitézével Tihamérral egymásba szeretnek, a király feloldja a vér-ítéletet; de Tihamér elesik, Róza kolostorba megy.[77] Van ebben egy s más hasonlóság: a Zách-eredet, a lant, az olasz had, a szerelem, a kegyetlen ítélet eltörlése, de minden megváltozik azzal, hogy a költő az alakot férfiúnak teszi. Más szállal is hozzá fűzi a királyhoz: őt teszi meg a Silaróba ugrató Szeredainak.

Ennyi kis mozzanatból rakja össze ízenként alakjait, azért olyan élők, s ennyire szorosan kapcsolja bele a mesébe.

Tar Lőrinc nevét is készen veszi s egész családfát ad neki, a régi család-történetirók módján: némi hamisitással. Tinódi emlékezik *Zsigmond király krónikájá*-ban egy későbbi, Zsigmond korabeli Tarról, ki ‚pokolba bément volt',[78] s ott egy tüzes nyoszolyát látott, melyet Zsigmondnak tartogattak. Ezt emlegetik

[76] Szalayban a Zách-eset mellett a 156—7. l. szélén ott a költő időszámítása: „Zách 1330 ápr. 17.; a nápolyi hadjárat 1348—50; a kobzos 5—6 évesnek tehető".

[77] Hoffmann Frigyes: *Toldi Szerelmének forrásai.* — A brassói állami főreáliskola 1890—91. évi értesítőjében.

[78] Gargantua és Pantagruel meséjében is van egy alak, ki pokoljárásáról beszél. Már Virgilnél van alvilág-járás.

az álharc alatt a szájtátók, mint *ősét*, mikor vértjében a Toldi nagy erejét látják. Címerül a költő tar-varjút ad neki, félszegségéhez illő fakó madarat.

Nehezebb feladat volt a másik két résszel közös alakok jellemzése, hogy sem fiatal-, sem öregkori énjüktől el ne üssenek. Arany jellemző művészetének diadala, hogy ez alakok itt még jobban megélednek. Toldiné a régi, sőt elevenebbé vált. Mikor fia a bajvivás után felgyult szerelmével keserűn vetődik haza Nagyfaluba, már a lódobogásra elébe szalad, látja, hogy valami bántja, kiveszi belőle, s bár váltig biztatta a házasodásra, most azzal csitítja: ‚Nem a világ egy lány, terem az szebbnél szebb.' Az egyszerű asszony s az anyai szív hajlékonysága ez, ki csak fiát nézi. Mikor hírét hallja, hogy fia dőzsölésbe sűlyedt, ott terem Szalontán, rendet csinálni, mintha fia még most is gyermek volna; anyai önérzettel kiparancsolja *fia várából* a mulatozókat s nagy takaritást művel. Miklós számüzetése hirére nem kerekedik-e föl nyomban Budára, összeszedve ősi kösöntyűit, — mint mikor ‚száz aranyat rozstésztába csinált vala' — nem is a királyhoz, hanem a királynéhoz, anya az anyához. Szegény, rosszul számit; bújával az önző fájdalmat találja szemben: „Másénál bizony a te fiad se kárabb." Tüstént indulna tovább a királyhoz, az olasz táborba; ezt mégis Anikóra hagyja, maga beéri azzal, hogy elébe menjen a hazatérőknek. — Ez egyszerű, örök vonásokban egész faj-kép elevenedik meg.

Benczének szinte kettős arcképe van: az apa és fiú. A *vén* Bencze büszke gazdáira, egynek érzi magát velök, maga is méltóságot kölcsönöz uraságától; Toldit büszkén emlékezteti rá, ‚mikor *együtt* mentek a király elébe'. Fiát is szolgálatukra ajánlja; felelősnek érzi

magát érte. Mikor Szalontán a dőzsölők közé toppannak, asszonya felháborodásának láttán az együgyű öreg is fiára támad: „Te, te részeg! korhely! — Jó nemzetes úrnak *elrontója* vagy te.“ (VI. 45.) — A fiatal Bencze mintegy folytatása apjának, csakhogy az apai józanságból kivetkőzteti a kalandos vitézi élet. Prágában kapzsin lim-lomot rabol; elkábultában az idő teltéről sem tud számot adni: Nápoly alatt tavasz multán is a telet várja. Gazdájának Jodokkal való kalandját népmesévé nagyítja. Bárdolatlanságában komikus figura, ez enyhűl rajta *Toldi estéjé*-ben humorossá.

E részben telik meg Lajos király puszta neve élettel. Összeolvadt a magyar néppel, átvette szokásait, de déli vére föl-föl lobban. Kalandvágyó, mint a prágai esetnél. Heves vérü; Mária láttára tántorodást érez, ámbár vér van köztük. Lobbanékony; leghűbb daliáját könnyen elitéli; vezérét is, hogyha ellene szól; nem irtózik a cseltől, a kegyetlenségtől sem, bosszúálló a vérítéletnél. Szalay nem is hagyja ezt megjegyzés nélkül: „A szinlést, melylyel Károlyt hatalmába kerité, megmagyarázhatjuk magunknak, ha gondolóra veszszük, hogy Lajosunkban is volt még egy csepp azok véréből, kik ellen atyjának új hazájából jött“ (II. 190); Arany idézi ezt, jegyzetei során. De hevessége személyes bátorsággal párosul. Ilosvai Lajos királya Prágában a császár előtt „oly igen megíjedett vala, Ijedtében szólni egyet sem tud vala“, azért ‚nyomódja vala' sarkát Toldi; Aranynál az egész vakmerő játéknak a szerzője és lelke a király. Nápoly alatt ostrom közben sokszor első a sorban; Szeredainak is, ha veszélybe küldte, utána ugrat, kimenti; a költő dicsekedve nézi: „Ilyen ember volt a magyarok királya.“ (XI. 10,) Átveszi Szalayból nagylelkü bánását a bujdosó Rienzi-

vel, kinek kiadására (a mit IV. Károly császár később megtett), — mint Szalay irja — „a lovagi Lajos bármint segíthetett volna saját ügyén ez által, nem volt képes." (193. l., IX. 41—48.) Ha néha későn ébred is, erős erkölcsi érzése van, mint Arany hőseinek általában. A véritélet után önvád gyötri; Szalay is irja: ‚a későbbi években egész súlyával nehezedett szivére a boszú művének emléke' (251. l.); a költeményben látomás háborgatja, mely Szinnyeit Rinald véres alakjának megjelenésére emlékezteti, Tassónál. (VIII. 60—62.)

A fatum eszméjét, mely Endre királyfi halálát a végzet megtorlásának fogta fel a Zách-nemzetség véreontásáért, a költő elejtette, mert elfordítaná a figyelmet a hősről;[79] meghagyott belőle, a mennyit lehetett. Ez gyötri gyászában a királynét: „gyermekért gyermeket." (VII. 28.) Lajos is erről hall éneket a tábortűz mellett, mert Istvánffy szerint ‚a cytharaedis ad lyram canitur"';[80] rögtön elrendeli: ‚atyjának vétségeért a fiú sem személyében, de még birtokában vagy vagyonában se károsittassék'. (Szalay, 206. l., XII. 77.) Ezzel kiengeszteli a végzetet, eltörli házának e foltját. Így ruházza szép vonásokkal a költő. Alakja össze van füzve Toldiéval: az ő házasító terve a torna Keszibén, ő itéli el Tar vádjára hű hősét könnyedén, háromszor is neki tartozik életével, meg is engeszteli. Mindenütt ott van az eseményekben, sokban irányító, — szinte második hőse az eposznak. Eszményi lovag; maga említi példaképe gyanánt Cidet.

Mellette Toldi egyszerűbb, természetesebb lélek,

---

[79] II. kötet, 82—83. l.

[80] A *Budai Krónika* jegyzete a 244. lapon.

de egyenesebb is. A magyar faj megtestesitője, sok jó oldalával, kevés hibájával. Vitéz, hű, legbensőbb érzésében gyöngéd, de indulatos, makacs, féktelen is, a mi erejéből folyik. Hetyke magyar legény, a ki körül csak a századok változtak. Érzése mindig betölti egész lelkét: ha harc, ha szerelem, ha búvában dőzsölés. El van találva, mennyi a hűség és nyers erő érdeme országos dolgokban. A királyi udvarban felölti ugyan a lovagi köntöst, a mi szívbeli törvény, abban igazi lovag is: nők oltalmazója (a csalárd lányrablásnál), rablók irtója, klastromban vezekel, ostora a fajtalan vezeklőknek, jó barát s fegyvertárs, de alapjában a puszták fia marad. Prágában bunkót takar a pergamentbe, mint öregen buzogányt a mente-ujjba, s nem éppen lovagi módon üti le a császárhoz igyekvő hírvivőt. A császár szekerét felnyilalja háttal, mint otthonn a pusztán a magukét. Az olasz hadban is karikással csapkod, tereli az ellent, mint csikós a ménest. Az a Toldi ez, aki farkasokat fojtott meg, malomkővel górált. Ebből érthető, ha gáncsolta az udvar olaszos életét, mi öreg korára fejére vonta a király haragját. Ezen fordul meg sorsa is, hogy kevésbe veszi a lovagi szokásokat. Untában áll ki a Tar páncéljában, neki ez csíny, tréfa. Azután egyszerre szerelemre lobban. Riedl hibáztatja, hogy nem leplezte le magát, álharcát ott nyomban. Nem természetes-e, ha vonakodott a csíny bevallásától? Elébb borba akarja fojtani bánatát,[81] azután régi fiui gyöngédségével anyjához megy, kiönteni szivét; így párosul benne az erő mély érzéssel, a szülék tiszteletében, mely azon korban megvolt felnőtt fiaknál is. Azt képzeli, a prágai hadban

[81] Ez is a régi Miklós; még a kifejezések is ugyanazok: *Toldi*, IV. én. végén: — „... haj rá! És az öreg kannát magasan felhajtá". Tsz. II. 63. vsz.

majd elfüstölög érzése. Csakhogy e szerelem fejére nő, csak most veszi észre. Választani szerelem és szégyen közt, kegyetlen dilemma, s Toldinak általában nem való dilemma. Prágai jó szolgálatáért remél kegyelmet, akkor elébe állhat Rozgonyinak. (IV. 96. és IX. 58.) Ez természetes elszánás, csakhogy késlelteti Jodowna s a fogság. Mire Budára ér, Tar boldogságával dicsekszik előtte.

A míg ő harcban és kalandban keresett feledést, Piroska egyre beljebb merült érzésébe, ‚mint gyenge bogár, mely keveredett mézbe'. (V. 105.) Egyszer látta Toldit, álmodozott róla, s mikor Tar vértében kiesik szerepéből s jobbja lendíti a láncsát, „neki megösmerszik".[82] Megalázást érez: „itt volt, megvítt; odadobá csúfra"; — dacos elszántsággal mondja ki végzetét: „Akarok Tar Lőrinc felesége lenni"; hozzá megy „azért is, Toldi boszújára, maga boszújára". A megbántott szív daca ez, Cordelia-vonás. Rettegve gondol a házasságra, mégis alig várja, hogy Budára érjen, hova mátkasága idejére Lajos anyja udvarába adja. Hátha a lovag megbánta a bántást, s szerelemre gyúladt? vagy lássa legalább sorvadni, elhalni, „csak előtte haljon, a lelkire haljon". A lemondás és vágy, önmegadás és dac vegyületét mély lélektannal olvasztja össze a költő.

Az udvarnál Örzse a déli vér hevével rögtön megszereti s megvallja neki gyötrő titkát, hogy Lajosba szerelmes, s nem félne magát a halálnak adni; merő ellentéte Piroskának. Piroska anyátlanul nőve, nem tud ilyen bizalmassá válni, csak nagysokára tesz kér-

[82] *Nál és Damajánti*-t olvasva, Arany kiemeli: „... a hölgy, ki férjének *kocsizörgését* megismeri, ... szépség". Gyulainak, 1854 jan. 21.

19. Tüzes nyári nap volt, mellyen izzó, rekedt
Hőség lázazta a fiatal ereket,
Csillapitva jeges csemegével, borral,
Melly egy perczre hűsít, de azután forral,
Égető a napfény, rekkenő az árnyék,
Fényes fátyolköddel volt fedve a tájék,
Fű, fa, virág fonnyadt, — elalélva várta
Míg fejét a láng nap a tengerbe mártja.

20. Végre a nagy űr test, pirosan, kereken
Megkettőzte magát nyugati vizeken,
Bíborszinüre festé a habot sugara,
Bámulván a világ legszebb városára:
Ott pihent a vizen a tündéri Nápoly,
Mellyet a ringó hab, mint hű dajka, ápol,
Tornyai, árbocai, kertjei félkörben
Csüngöttek alá, a tiszta, mély tengerben.

21. Majd a nyilt tornáczok, a királyi kertek,
Estve a tengerről könnyü szellőt nyertek,
Melly a fasorokat legyezé futtában
S fürdött a virágok fűszer-illatában;
Meglopá a czitront, a narancsok fáit,
Jószagot lehellő, dús aranyalmáit,
És részegitvén annyi édes pára,
Többé a nagy kertnek nem lele nyitjára.

HÁROM KIHAGYOTT VERSSZAK

A „DALIÁS IDŐK"-BŐL.

110. A mi úgy is történt: gyarapodott nérvel
Háromszáz esztendőre át mindenik évvel,
Nem is hagyta Miklóst homályba borulni
A Nagyfalusi és Szalontai Toldi.
Kölgálta királyát, — majd a fejedelmet,
Kinek én ezt írám tört czímere mellett
Zárt s isakon s pajzson kézbe kivont kardú
Nagyfalusi Arany, szalontai hajdú.

111. Egyéb dolgairól hű Toldi Miklósnak
Nem érzem magamat énekkel adósnak,
Könyvbe sem olvastam, nem is tudakoztam;
Csak ez egy munkával igazán tartoztam,
DALIÁS IDŐKről mit még barna hajjal
Kezdtem, s félbe hagyék küzdve kórral, bajjal,
Most mikor agg lettem, hajam is fehériül:
Ímhol a bús ének TOLDI SZERELMÉrül.

Vége 1879 május 15-én

„TOLDI SZERELME“ UTOLSÓ KÉT VERSSZAKA.
AZ ELSŐ FOGALMAZÁS, IRÓNNAL.

dést Toldiról, mintha rokona volna.[83] Örzse átlát rajta, hírt szerez a hősről; Bencze bárgyu tóditása a Jodownakalandról új tőr Piroska szivének: „Él, él, de világát nem *teveled* éli." Örzse kolostori életet tanácsol. Piroska nem tudja elégedett apja örömét megcsalni; „kezdi magát törni a kötelességhez".[84] „S addig erőltette a mosolyt arcára: Szivébe is olykor lehatolt sugára." (V. 75.) Kimondja az esküt; „erejét kölcsönzi ősz atyja hajárul"; azután az eskü neki ‚erős gyámol'; el van szánva elnyomni szerelmét; azt sem türné, „hogy a világ előtt ne legyen ő boldog". A költő még azt is hozzá teszi: a vérnek is lehet ebben egy kis része, ‚nem epe a mézes hetek ifju méze'. (V. 92.)

Sokoldalu és mély lelki elemzés ez, oly világos, pontos, hogy a magyarázat dolga csak idézés.

Kiküzdött megnyugvásának e pontján hívja Tar Lőrincz vacsorára Toldit. Toldi nem tud ellenállani a vágynak, hogy Piroskát lássa, Piroska is fél attól, hogy eljön, — fájna, ha nem jönne. A költő leirja az első pillantást, Lőrincz fecsegését, a közönyös dolgokról megeredő szót; az asztalnál Toldi segíteni akar a szeletelésnél a balog Lőrincznek; fölizgatott hangulatában Piroska ajkán kiszalad egy célzás az álharcra, mikor a jobbkéz lendült meg; talán a viszontlátás szédülete sugja, maga jólérzése, percnyi bátorsága, értésére akarja adni Toldinak, hogy észrevette, hogy mindent tud. Lőrincz haragra lobban, ‚visszacsapja a szót az eredő helyen'. Elrémül tettétől, Toldítól. „Egy férj arczon üti nejét a vacsoránál, ...ki merte volna ezt

[83] A *Családi kör*-ben is igy tudakozza a lány ‚testvérbátyját'.

[84] Erről már az első tervekben ez volt a költő felfogása. (II. k. 78. l.)

a jelenetet komoly hangú és tragikus végű eposba beilleszteni? — kérdezi Riedl. E jelenet jellemzi Arany ragaszkodását a valódisághoz: az egész finom realismustól van áthatva, a nélkül, hogy csorba esnék a költészeten." Toldi átöleli, hívja magával Piroskát; ő tériti magához: a feleség szólal meg: ‚*becsületét* védje meg a *lovag*'. A ballada-költő vonta így össze a szálakat e drámai jelenetben.

Mind a kettőjöket sodorja az örvény. Piroska eleitől fogva érzéseibe merül; most is magát hibáztatja, a mért nem bizott Toldiban, nem várt rá; elrémül, ha apja reményére, anyaságra gondol. Búvában elsorvad.[85] Toldi tettekben él, kedvét, búját kiönti magából, tulajdon hibáját is máson torolja meg. Halálra keresi Lőrincet, — megöli. A holttest láttán felesége tetszhalálba ájul. Itt egy másik kényes helyzet, melynek alapját Ilosvai adta: a hős feltör egy ‚gazdagsággal rakott sirt', bűntársul, egy lakatossal, — ez bajosan illik eposzi hőshöz. Aranynál szerelme, hűsége viszi halott kedveséhez. E jelenetet egyesek *Romeo és Julia* hasonló jelenetéhez mérik. De itt mi történik? A föléledő holt elátkozza az erőszakos vérengzőt, magát is. A hitvesi hűségről ez volt Arany felfogása már az első tervnél. Az is fel volt ott jegyezve, hogy ‚klastromba megy'. Ezzel alakja eltűnik előlünk. Csak egy levelét olvassuk, a király kezében; eloszlatja a sirrablás vádját, menti Toldi ölő viadalát Tarral, kegyelmet kér

[85] Riedl e részben kifogásolta a VI. én. 7. versszakának utolsó sorait, mint ‚csak gondolt és nem látott képet'. Gyulai azt irta oda a maga példányában: „Nem érti a dolgot. Hát szegény gazdagot ki látott szó szerint?" *Gyulai Pál széljegyzetei Riedl Arany Jánosához.* — Közli Csűry Bálint, *Erdélyi Irodalmi Szemle*, 1929, 99. l.

neki; a mellett megnyitja a király szemét Örzse szerelmére. Egy apáca végrendelete ez, a ki jótetteket hagy maga után. A kiért Toldi elvesztette lovagi kardját, hírét, — az szerzi vissza neki; a ki maga boldogtalan volt, szószólója a más titkolt érzésének. Az olasz hadból hazatérve, Toldi már csak sirját találja a Nyulak szigetén. Ott tesz fogadalmat, hogy szive többé asszonyt ne ösmerjen. A mit a lovagiság ellen vétett, jóvá teszi hűségével, a mit Piroska ellen vétett, kiengeszteli egy élet bánatával. Az ő élete is lezárul e sirnál, ezután már csak napjai telnek.

A költő e részben „ritka tapintattal oldott meg egy erős tragikai összeütközést, a nélkül, hogy a megoldás szokott módjához folyamodott volna — mondja Gyulai Pál. — ... A kifejlés nem halál vagy erkölcsi megsemmisülés ... Piroska hervadása, Toldi megtisztulása és sirig tartó csendes bánata oly igazzá és engesztelővé teszik a kifejlést". E csöndes tragédia — ugymond — természetes átmenet Toldi végnapjaihoz.[86]

A Toldi élete deléről tervezett mesének két akadálya volt. Egyik, hogy a nagyerejű hősről a történelem nem tud; ezt a költő megoldotta azzal, hogy névtelenül, álruhában harcol. A másik az első *Toldi* azon sora: ‚nem is lőn asszonnyal tartós barátsága'; ez most egy bonyodalmas mese szép megoldása lett.[87]

---

[86] Emlékbeszédében.

[87] Piroska sorsában a Frithiof-regebeli Ingeborgéval lát hasonlatosságot Szentirmay Gizella (*Bpesti Szemle*, 1917 dec.). Tegnér költeménye ‚mód nélkül tetszett' Aranynak, — így emliti Tisza Domokosnak (54 jan. 21.), Pákhnak (1853 febr. 6.) és több birálatban. Toldihoz hasonló Frithiof testi ereje, farkassal birkózik, leüt egy gúnyolódó testőrt; csakhogy mindez megvan Ilosvaiban. A szerző azt is párhuzamosnak nézi, hogy

E két fő alak egészen szivéhez nőtt a költőnek. Toldi az ő szülőföldjének hőse volt, képzelete haza szállott vele, gyermekkorának emlékei, az atyjától hallott mondák közé, melyek körülrajzották. Hősében fajképet festett: hűsége királyhoz, szerelemben, nyílt szíve, egyenes beszéde, s a mint örömnek-búnak egészen neki adja magát: nem az alföldi magyar ember typusa-e? Épp így Piroska házias lánysága, gyermeki engedelmessége, asszonyi méltósága és néma tűrése nem mindennapi vonások-e nálunk, főkép régibb korban? Méltán irja Riedl, hogy ‚Arany költészetének egész fénye, lelkének egész borúja Piroska alakján van.' Riedl abban a hiszemben volt, hogy Piroska sorsa a költő leányának halálával fordult szomorúra. Igaz, az első két dolgozat derüsebben indul, de már a legelső tervekből s a költő akkori leveleiből látni, hogy szomorú végre volt jelölve. A végleges kidolgozás elejétől fogva komolyabb: elmarad a kedves naív jelenet, mikor a padlás-ablakból lesi meg a tornára gyülekező leventéket; el Toldiné háztűznézése, Piroska tánca a

---

Ingeborgot templomba zárják szerelmese elől, az betör hozzá és szentségtörő hírbe jut, melyből vitézsége tisztázza ki; ennek alapja is megvolt Ilosvaiban.

Ingeborg is máshoz megy férjhez kénytelenségből; erőszakos bátyját Frithiof párbajra kényszeríti; a szerelmesek egy vacsorán látják újra egymást. Némileg hasonló mozzanatok ezek, igaz, csakhogy a hasonlóságnál több a különbség: Tegnernél az egész történet jól végződik. A párhuzamra áll, a mit a költő Pákhnak írt, hogy a Frithiof-rege studiuma ‚nem rí ki' az első *Toldi*-ból. Weber még az olyat is kölcsönzésnek nézi, ha a *Frithiof-rege* lakomáján vadkan van a tálon, alma a szájában; mintha Szalontán nem lehetett volna ilyet látni. Weber Artúr: *Irodalmi hatások Toldi szerelmében*, *Budapesti Szemle*, 1917, 169. köt. 483. sz.

királlyal. (II. dolg.)[88] Érzését, bánatát gyöngéden fedi föl a költő, mintha élő szivet kimélne. Mint Vörösmarty *Szép Ilonká*-ról e névre kereszteltette egyik leányát, hogy — Gyulai szava szerint — „mintegy örökségül hagyja neki költői dicsősége egyik sugarát, a legbájosb női eszményképet, melyről valaha álmodozott", — azonképen Arany is Piroskáról kivánta neveztetni unokáját. Később Rozgonyi Piroska halálán leánya elvesztését élte át ujra, Rozgonyi sorsában apai fájdalmát. Külön, meghatva bucsúzik kedves alakjától.

Alakokban, eseményekben leggazdagabb, hangulatokban legváltozatosabb alkotása e mű költőjének, lélekrajza legmélyebb s a szerelem főmotivumával legközelebb van hozzánk. A mese szövése bátrabb, mint eddig akárhol. Egyes episodok az olasz regényes eposzok kanyargós utjára térnek, de a korrajz és lélekfestés mindig igaz, természetes. Eseményeken és alakok sorsán a középkor erkölcse, levegője érzik: vallásos hit és kegyetlenség, mély érzés és szilajság, önfeláldozás és kalandvágy végletei találkoznak. Mint Gyulai irta: „Ott a király hűbéres táborával, küzdve a német birodalom igényei ellen, hadakozva Olaszországban, mint bosszuálló és hóditó, tanácsot ülve a világi és egyházi főurakkal. — Ott a hatalmas egyház, a kegyelem malasztjával s az átok villámával, kolostorai vezeklő csendjével, bucsújárói fanatismusával és kicsapongásaival, ott a lovagok és hegedősök kalandjai... a megtört szívű nők bánatja, a kik kolostorban keresnek menedéket." — Egyenként véve is: az adományokat osztogató, a hadban is gyöntatójához folyamodó király, kinek szivében e mellett

[88] E kérdést behatóan vizsgálta Vargha Ilonka, a Beöthy-emlékkönyvben: *Arany Rozgonyi Piroskájának keletkezéséről.*

megfér a vérboszú; a gyászában templomokat építtető királyné; a tört szívü apa, ki kincseket temet lánya koporsójába; a király személyes sérelmeért hadba szálló ország; a másik oldalon férjgyilkos feleség, cselvető fejedelmek, érdekhajhászó udvari nép, — nem középkori-e mindez, s a jobb vonásokban nem ismerni-e a magyar előidők képeire, a falusi nemes vendégszeretetében, a bátor beszédű nádorban, Toldiné egyszerű falusi házában, az egész nemzetben, mely lelkesülten áldozza vérét ‚pro rege nostro'?

Mintha a költő, miután fölépitette romjaiból ősi naiv eposzunkat *Buda halálá*-ban, most lovagi hőskölteményünket akarná megalkotni, megcsillogtatva a romantikus eposz kincseit, melyeket *Zrinyi és Tasso* tanulmányából alaposan ismert. Toldi néha szinte emberfölöttivé nő; mikor Prágában ledönti a várkapu sarkát, valóságos Sámson; a mint fölgerjedésében a búcsúsokat veri-vágja: Orlando Furiosóra emlékeztet; maga a költő céloz erre (IX. 71.). Tövestől feltép négy fiatal fűzet, hogy elültesse Piroska sirja mellé, mesebeli fanyüvők módjára, mint Dovecz óriás a *Daliás Idők* első dolgozatában (VI. én.).[89] Mikor Zrinyi Demirhámot komolyan fanyüvő óriásnak festi, ‚azon el kell mosolyodnunk'; ő azzal mérsékli, hogy fiatal fűzet mond. A regényes eposz vonásain többnyire van Aranynál valami egyéni vagy magyar. Anikó vértet ölt, mint az *Aeneis*-ben Camilla, Tasso Chlorindája, Ariostónál Bradamante, de Arany nem harcias amazonokat fest, természetesebb színt ad nekik: az egri leány szerelem-

[89] Ariostónál is olvasott ilyet (XXIII. 135.) „de a mellett, hogy őt erre a lovagkor phantasmái szabaditják, ott ül ajka végén az örökös gúnymosoly, mellyel saját teremtményeit kiséri" — irja *Zrinyi és Tasso* tanulmányában.

ből fog fegyvert, Rozgonyiné férjét követi a csatába; a nőiség uralkodik rajtok, mint Széchy Márián. Anikó csak játszik a fegyverrel, hadban bátortalan; inkább Shakespeare-nek férfi ruhát öltő bájos nőalakjaihoz hasonlatos. Regényes alak a bujdosó kobzos is, ki hangszerével jár-kél a hadakozók közt, de legalább hiteles nevet ruház reá s való eseményekhez kapcsolja. Ilyen eposzba illőnek tartja a ‚női kecs által vetett akadályt';[90] ilyen előbb Eszter, itt Jodowna. Kerüli az antik mythologiát s összevegyitését a keresztény hit jelképeivel, mit Zrinyi is átvett. Valójában csak egy csodálatos van nála: Toldi táltos paripája; az effajta mén Homeros Erichthonius kancájának ivadéka; innen származik Tassónál Rinald Bajardója, Ariostónál Argillan Rabicanja, Zrinyinél Karabul, Amirassen ménje. Otthonos azonban a táltos ló a magyar mesékben is. Toldi és Pejkója szinte centaurrá egyesülnek. A ló kitalálja gazdájának a gondolatát is; a nőrabló Jodok után ‚maga tör mondatlan'; a mint Toldi kiszabadul, — „Csuda volna, ha nem megesett történet" — ott terem szolgálatára; ráakad a monostorban is, s az udvar lábján ‚eltengődik a szeméten'; utoléri Nápoly alatt, „tán repült, mint táltos". Kimenti a királyt a Siralóból; valóságos deus ex machina, mikor Benczét a hátára kapja s hazanyargal véle, — igy lelnek egymásra Toldi Anikóval. Csak hogy meg nem szólal, mint a Rusztem Reks-je. Hazajövet is Segesden ő veszi észre a Toldiné szekerét s oda nyerit az ösmerős lovakhoz. Gazdája méltán dicséri meg azzal, hogy — „Ember vagy"! Az agg hős utolsó diadalánál joggal hullnak virágok ő rá is.

---

[90] A *Zrinyi és Tasso* tanulmányban.

Toldinak csónaka is ilyen hű és engedelmes; mikor Tart levágja a szigetben s menekülni akar: ‚a sekélyre vonúló — Víz kiveré s ott várt csónaka, mint jó ló.' (VI. 69.)

Mese és előadás egyaránt szabadabb, az előszó szerint ‚a költői beszély, vagy, ha tetszik, *verses regény* kevesebb igényü keretében'. A classikai eposz hagyományaiból[91] mindössze az elősorolást (enumeratiót) tartja meg, a hadba vonulók megismertetésére. *Zrinyi és Tasso* vizsgálatában azt írja: „A seregszámla, mint minden költői leirás (descriptio) az által nyer mozgalmas élénkséget, ha azt, a mi *térben* egymás *mellett* áll, úgy adjuk, a mint *időben*, egymás *után* feltűnik, azaz a puszta leírást cselekvéssel kötjük össze; továbbá ... jellemzés, rövid történetkék, egyes episodok iránti figyelemgerjesztés stb. által tesszük változatossá." A homérosi hajó-szemlét is fárasztónak érzi, Zrinyiben ellenben díséri, hogy a drinápolyi tábort „nem úgy vezeti elénk, mint már összegyültet, hanem a gyülekezés mozzanatában; elbeszél, a helyett, hogy pusztán leírna." Ő is így cselekszik; már a második zászlóhoz jövendő-sejtést fűz, Bánfiénál egy kis jelenetet vázol, itt-ott tréfát vagy célzást elegyit; a Forgács-címer egész tündérmese. Még így is hamar átmegy az életbe, a seregek mozgására, új meg új kép, mozdulat éri egymást, föltetszik a király, tollas sisakjában, aztán a rajz átfoly esteledő képbe, s szélről ott áll egy mai, egy örök alföldi kép: a kuncsorgó juhászok.

Az előadás könnyen foly s könnyedén csap új

---

[91] Erről ír Trencsény Károly: *Arany János és az eposzi közvagyon*. Bp. 1928. *Irodalomtörténeti Füzetek*, szerk. Császár Elemér.

útra; ezt nem a szerkezet lazasága teszi, mint Ariostónál, hanem ellenkezően, az énekek zsúfoltsága, a párhuzamosan futó események összekapcsolása. Egy-egy fordulat a játékos kedvű Ariostóra vall, a ki a beszélő szabadságával él. Az I. éneknek Arany így szakasztja végét: „... most egy kicsit elhagyom." Ének közben is így tér más útra: „Hát Miklós ezalatt hol volt?" (III. 7.) „Én pedig elmégyek a messzi keletre, — Követem bús Toldit..." (VI. 16.) „Szegény Toldi Miklós hol lehet azolta?" (VIII. 35.); vagy: „Csak az utjokból még ez egyet említem." (V. 26.) — „Hanem egy kevéssé fogjunk ki, pihenjünk." (VIII. 83.) A népi mesélő szájába illő ilyen bizalmasság rokon az első *Toldi* közvetlen hangjával. Az ilyenekből szinte kicsordul az anyanyelv méze.

Megfigyelés és jellemző erő dolgában meghaladja minden példáját. Egy sorral, egy szóval festeni tud és hangulatot kelt. Minden leírás plastikus, s elég rá egy-két szó. Piroska a királyi udvarban az ablakban nézelődik, hogy meglássa Toldit, — ezt ez a kép festi: „Nyomhatja fejével ablaka keresztjét." (V. 59.) Tar Lőrincet csak külsőleg rajzolja: „Nagy legény volt,... vete nagy árnyékot"; — mennyi becsmérlés van ebben. Rendesen a külső vonás bensővel kapcsolatos. Toldi roppant physicuma lelke megindultságán is érzik, mikor a sírboltban a megdöbbenéstől kalpagja ‚ledagad fejéről'; valósággal látni a kifeszült ereket, fejébe tóduló vért.

Piroska úgy csókol kezet a királynénak, hogy ‚gyűrüi gyémántján ajka lehét hagyta'; érzik a királyné ridegsége, a szertartásosság, a lány elfogódottsága. A királyné háborog a cseh király sértésén, de mikor az ima órája üt: ‚egyszerre buzgóvá esik alá képe'; szem-

léletes és egész jellemrajz. — Ilyen mély művészet van a látszólag könnyed előadás felszíne alatt.

Egy élet megfigyeléseit, emberismeretét, művészi tanulmányait, alkotó vágyát öntötte művébe a költő.

E trilogia a legnagyobb költői mű irodalmunkban; alig találni ilyet a világirodalomban is, a nagy keleti eposzokon kívül, mely így végig kísérné hősét fiatal korától az öregségig. A költő egész életén át írta e hármas művét, s — Gyulai szép szavai szerint — „egy egész élet igaz, állandó, mély benyomásait fejezte ki benne. Mindenki szivéhez szól, legyen ifjú, férfiú vagy öreg. Ki nem érezte ifjúságában azt a nyughatatlan érzést, azt a szívzajlást, mely a családi körből a nagy világba ragadja, hogy felküzdje magát valamire? — Az bizonyára a trilogia első részében sok olyat fog találni, a mi felkölti gyermek- és ifjúkori emlékeit. Ki az, ki a férfikor küszöbén, rossz kedvében, szeszélyből nem sodródott kisebb vagy nagyobb tévedésbe, a ki nem okozott másnak nagy fájdalmat, habár akaratlan... S ha elöregedtünk, ha reményeink emlékekké váltak, vágyaink lángja hamuvá porlott, ha elhaltak mellőlünk szeretteink, ha mintegy kikopunk az életből, ha elfeled a világ, vagy épen gúnnyal tekint reánk az ujabb nemzedék: nem az elvénült Toldihoz hasonlitunk-e?“[92]

---

[92] Angyal Dávid is: „A három *Toldi* együtt véve többet jelent egy középkori mondai hősnek történeténél. Emlékeztet Böcklinnek *Vita somnium breve* (Az élet rövid álom) nevű képére, a melyen ragyogó színekkel és sejtelmes költőiséggel együtt van ábrázolva a gyermekkor, az ifjú szerelme s indulása az életbe, majd az öregkor, a mint nyakát hajlítja a halál pallosa alá. A *Toldi*-trilógia is az emberi élet tragédiájának képe“. *Arany János.* — *Budapesti Szemle*, 1933. 229. köt.

Tennyson azzal teszi változatossá a *Király-idyllek*-et, hogy hátterül az egymást váltó évszakokat festi; Arany művében az életkorok hangulata, hangja természetesen más; ez ad új szint az egyes részeknek, változatosságot az egésznek.

A nagy mű befejezése nem ment olyan símán, mint 78 elején remélte, mikor hamarosan megírt két éneket. Aztán ágynak esett. Tavaszszal ‚hosszabb fekvő betegségből' kelt föl; mellhurut volt, mint sógorának írja; az orvos-szerek nem használtak, folyton fulladozás kínozta.[93] „... tizenhét napig nem fekhetett sem éjjel, sem nappal... senki sem hitte, hogy meglábolja" — írja felesége.[94] Nyáron a szigeten kezdett felépülni. Itt mindíg csupa figyelem vette körül. A sziget ura, József főherceg, a lakást tiszteletből kívánta volna átengedni; erről lebeszélték, mert akkor Arany nem menne oda többé. Azt azonban meghagyta, hogy kedvét keressék. Ablakain becsillant a Duna tükre, bántotta fájó szemét; mire 78 nyarán megint kiköltözött, zöld függönyök voltak ablakain, zöld szőnyeg a szoba padlóján. Az étterem tornáczán széltől védett sarkot tartottak fenn neki. Reggelenként virágokat vittek feleségének és unokájának.[95] Sétáin többször megállította és beszédbe eredt vele a főherceg; egyszer el is mondatta előtte nagyobbik fiával a *Fiamnak* verset; mire a költő térdére vette és megcsókolta érte. A költő a

---

[93] Ercsey Sándor könyvében, 194—199. l.

[94] Gubody Marihoz, Margit-sziget, 1878. Kiadva: *Nyugat*, 1932. 371—76. l.

[95] Gyulai Pál: *‚Toldi szerelme' egy kihagyott versszakáról. Budapesti Szemle*, 1883, 34. köt. 76. sz. 129—133. l. — Újabban: *Kritikai dolgozatainak újabb gyüjteménye* c. kötetben.

XII. énekben, hol Piroska sírját írja le, szentelt is egy verszakot a hálás emlékezésnek.[96]

A sziget áldott csendje és magánya meggyógyítja. Nyáron munkához lát. A XI. ének 9. versszaka mellé oda van írva: „Sok meddő szünet s betegség után júl. 19-én kezdem itt." A 34. versszaknál megint megáll: „Eddig júl. 29." A munka még nem ment. Azzal foglalatoskodott tehát, hogy sajtó alá készítse régebbi tanulmányait s nehány nagyobb birálatát az Akadémia könyvkiadó vállalata számára, *Prózai dolgozatok* címen; 1879-ben jelent meg. Télen azután derekasan nekifog *Toldi*-nak. Bevégzi a XI. éneket, végére odaírja: „Nincs már széna, nincsen abrak, Édes munkám, tűzbe csaplak. — 1879. márc. 26-án." Irónnal írt gyöngybetűs sorai sűrün lepik a lapokat, tíz versszak is elfér egy negyedrét íven. Arany László azt írja ekkortájt Ercsey bátyjának: „... mostanában jó az egészsége, hangulatában sincs fogyatkozás, s úgy veszem észre, naponkint mindig dolgozik az öreg ur egy pár órát, valamelyik nagyobb költői müvén. Éveken át folyvást azt beszélte: ha ő megszabadulna az Akadémia vesződségeitől, dolgozni tudna ismét. S valóban — bár én nem reméltem — ugy látszik, most be-

[96] A négy fűz elárvult sarjai tán élnek
Ma is, oltalmában fejdelmi személynek,
Ki, hogy e szép sziget rászálla idővel,
Beszövé nagy multját virányos jövővel.
S hagyta, hogy a környék agg fülemüléje
Éneke utóját ott elzengicsélje,
Azután hallgatva ott várja halálát...

Nem foglalta bele a szövegbe, nehogy hizelgőnek lássék. Egy papir-szeleten látta meg Gyulai, az íróasztalon. (U. o.) Csak halála után igtatták helyére. (XII. 105.)

váltja föltett szándékát s dolgozgat." (79 máj. 27., kiadatlan.) Ekkor már titokban készen is volt *Toldi szerelme*. Hat hét alatt végére ért a XII. éneknek. „Vége 1879 május 15-én." Már csak javítgatta és tisztába írta.

A kész munkát egy ideig — szokása szerint — nem mutatta senkinek. Kétségei voltak értéke, hatása felől. „Jól tudom, hogy e példátlan hosszu időn át annyiféle benyomás, hangulat stb. alatt keletkezett munka nem lehet egyöntetű" — írja a gratuláló Tóth Endrének. (79 dec. 9.) Aggályoskodik, hogy az új rész talán nem méltó pár a régiekhez; ilyet ír egy rögtönzött kis versben *(Toldi II. részéhez.)*. Az *Őszikék*-ről azt írta Gyulainak: Számot kell vetni azzal, hogy az olvasók ízlése az ő fellépte óta megváltozott; most is „attól tartott, hogy a közönség kevesebb részvéttel fogja fogadni, mint a már régen megjelent két részt."[97] A kik az első részt gyönyörüséggel olvasták, Petőfi, Tompa, Eötvös József, Toldy Ferenc, — ezt már nem érték meg. Megszállja a mélabús emlékezés, mint Goethét, *Faust* bevégzésekor:

Sie hören nicht die folgenden Gesänge,
Die Seelen, denen ich die ersten sang...
Mein Lied ertönt der unbekannten Menge...

Ily hosszantartó munka befejezése szomorgó érzéssel is jár, olyan, mint az elszakadás egy jó baráttól, otthonos vidéktől.

Mégis megmutatta a kéziratot fiának; Lászlónak ‚nem volt bátorsága habozás nélkül a közzétételt javasolni'. Emlékezett rá, mily hatással volt atyjára *Buda*

[97] Gyulai: *Arany életrajza* az *Akadémiai Almanach*-ban, 1887, újabban *Bírálatok* c. kötetében, Arany levele Gyulaihoz, 1877. okt. 22.

halála kiadása után ‚a nyilvánosság hercze-hurczája'. Tartott tőle, hogy a közönséget az uj mű nem ragadja meg úgy, mint a másik kettőnek naiv bája, melancholiája és humora, mert általában elszokott az eposzi előadás hangjától, s e ‚sietős világnak' nem lesz türelme a jellem-rajzolás, nyelv, részletek megfigyelésére. Kétségeit nem is titkolta; atyja pedig maga is „kerülni akarta az izgalmat, melynek ki van téve minden író egy ujabb munkája kiadásakor, s nem kivánt többé részt se dicsőségből, se gáncsból";[98] félretette: „hadd pihenjen".[99] Fia kértére mégis megmutatta Gyulainak. Gyulait megkapta a monda és történelem művészi összeolvasztása, a magyar középkor eleven rajza, cselekvény és jellemrajz egymást emelése, a hangulatok festése.[100] Nem titkolt el egy megjegyzést: hogy ‚midőn Toldi kedvese sirjára borúl, a ‚Piroska' fölkiáltáson kívül egyebet is mondhatna, jól esnék az olvasónak, ha egy pár sorban kifejezné fájdalmát'.[101] A költő megfogadta a tanácsot, s egy levélboriték hátán hozzá irt egy strófát (a 103. szak. végét, a 104. első négy sorát).

A költő nem tartotta őt elfogulatlannak maga és műve iránt. Csendes humorral jegyezte meg: „Ha kiadnám, még azt találnák kérdezni, a mit Ariostótól kérdett az ő nagyúri pártfogója, Hyppolit érsek, mikor *Orlandó*-ját nála bemutatta: „Ugyan, Lodovico, honnan tudtál ennyi képtelenséget összeszedni?"[102] Ezzel a ki-

---

[98] Gyulai, a mű bemutatásakor a Kisfaludy-Társaságban.

[99] Ezt s a következőket maga Arany László írja a levelek bevezetésében.

[100] *Arany János életrajza.*

[101] U. o.

[102] Arany László írja a levelek kiadásának bevezetésében.

adás terve elhallgatott. De a mű elkészültéről Lévay is hallott, mikor nyáron a szigeten járt látogatóban.[103]

Ősszel Csengery Antal, betegségből lábadozva, üdülni a szigetre költözött. A két régi barát sokat volt együtt; Arany odaadta olvasni kéziratát. Csengery otthonos volt a világirodalomban, ítéletére a költő sokat adott. Csengery természetesen Gyulai mellé állt, s véleménye nyomósan esett latba.[104] A költő sem tudta egészen elnyomni azt az érzését, hogy ‚ez egy munkámmal igazán tartoztam'. De „mikor végre engedett barátai sürgetéseinek, valami olyan félig-nyilvános kiadást akart vele próbálni — beszéli Arany László. Nem adta át kiadónak, mert ‚az majd zajt üt vele s nyakára küldi az embereknek, hogy kénytelenek legyenek megvenni, vagy akarják, vagy sem'. Kinyomatta tehát saját költségére s átadta az egész kiadást az Akadémia könyvkiadó boltjába, hogy onnan az vegyen belőle, a kinek kedve van.[105] Így jelent meg a mű 1879 őszén.

Ez év februárjában a Kisfaludy-Társaság Gyulai Pált választotta volt elnökévé. Ő a trilogia befejezését a Társaság ‚családi ügyének' nézte, s ott kívánta bemutatni, hol harminchárom évvel azelőtt az első *Toldi* koszorút nyert. Nem hagyta békén Aranyt, míg az első kinyomatott példányt a Társaságnak nem ajándékozta. November 26-án az ülés előtt mindenkinek feltünt, hogy Gyulai egy papirba takart könyvet szorongat kezében.[106] Az ülés elején egész kis tanulmány kíséretében mutatta be a művet; mutatványképpen felolvasta

[103] Levele, 79. dec. 21.

[104] Arany László, atyja levelezésének bevezetésében.

[105] A *Hátrahagyott Versek* előszavában.

[106] *Egyetértés*, 1879 nov. 27.

a prágai kalandról szóló részt.[107] Szász Károly indítványára a többi tárgyat máskorra halasztották, ‚hogy az űlés Gyulai jelentésének és felolvasásának ünnepi benyomása alatt záruljon'. A Társaság jegyzőkönyvbe igtatta örömét; négyen — Greguss, Lukács Móric, Beöthy, Csiky Gergely — a Társaság nevében tisztelegtek a költőnél. Megköszönte az üdvözlést, de azt kérte, ‚függesszék fel ítéletöket addig, míg az egész művet elolvassák'.[108]

Másnap a lapok nagy cikkekben adnak hírt az eseményről; közlik Gyulai beszédét s hosszú részleteket a költeményből. A *Hon* ismertetője szerint ‚mindenkor a legnagyobb világirodalmi művek mellett fog említtetni'.[109] A *Vasárnapi Ujság* is azt irja, hogy „*nagyobb* (minden tekintetben *nagyobb)* műve a legujabb költői irodalomnak, nemcsak a magyarnak, bizonyára nincsen. Egy ily mű — írja, — bár kisebbként — gazdaggá tette az angol Tennysont, elég-e Magyarországon egy ily mű nyugalmat biztositani a költőnek agg napjaira?"[110] A *Fővárosi Lapok* K. jelű irója[111] már a könyv elolvasása után ir, birálva: „Olyan könyv ez, melylyel a kritikának nem is szabad sietni", — mondja, mégis elhamarkodva számol be az első benyomásról. „... méltó az Arany János nagy

---

[107] III. én. 35. — IV. 83. — A *Kisfaludy-Társaság Évlapjai*, Új folyam, XV. 1879—80; a ‚Jegyzőkönyvi közlemények közt, 35—37. l. — Kéky Lajos: A százéves Kisfaludy-Társaság. 164—166. l. Gyulai sürgetéseiről l. Sebestyén Gyula: *Gyulai Aranyról.* A *Pesti Napló* tárcája, 1893 május 14.

[108] *A Kisfaludy-Társaság* Évlapjai, XV.

[109] Nov. 27., H. Á. aláírással.

[110] 79 nov. 30.

[111] Alkalmasint Vadnay Károly; 1879 nov. 29. és dec. 2.

erejéhez", de „nem tesz oly mély benyomást, mint tett a trilogia másik két része." „Itt a változatosság az egység rovására esett." Elismeri, hogy számos lapja vetekedik a másik két rész szebb rajzaival, sőt itt-ott felül is mulja azokat, de cselekvénye nem oly tömör, kerek, mint ezeké." „Az V. énekben olyan hyperromantikus történet van, melyhez inkább való Hugó Victor felcsigázott pathosza, mint a naiv eposz hangja." A bíráló itt megfeledkezik arról, hogy a költő a regényes eposz szeszélyes útján jár. Kivált a nápolyi hadjárat leírását hibáztatja, bár ‚szebben megírni bizonyára nem lehet.' Rámutat, hogy a költő ‚meglepte a világot' fiatal lányok ‚üde és életteljes rajzaival, mivel eddig nála nem találkoztunk.' Azzal végzi: „Ha a magyar is úgy tudna s szeretne gyönyörködni a maga anyanyelvének szépségeiben és erejében, mint a francia vagy olasz tud: akkor ma már nem volna müvelt ház az országban, a mely ne birná vagy ne várná ezt a ‚bús éneket'.— „A *Magyar Nyelvőr*-ben Simonyi Zsigmond üdvözli a művet, „mely nemzetünk költésének a világirodalomban legnagyobb dicsősége lesz." „Senki sem tudja a magyar élő beszédet, a népies nyelvet annyira, mint ő... senki sem tudja egyuttal a nép kifejezéseit oly csekély változtatással alkalmazni s hajlítani, hogy mintha rég hallott, rég megszeretett szólások csengenének fülünkbe." Ha új szót alkot, alkotása „kifogástalan,... a nemzeti nyelvfejlesztésnek mintegy öntudatlan folytatása".[112]

Jókai levélben üdvözölte a költőt, Bartók költeménnyel.[113] Lévay egy csinos epigrammát küldött,

[112] 1879, XII. füz., dec. 16.

[113] *Fővárosi Lapok*, 1879 dec. 2.

mely azzal végződik: „*Toldi szerelme* örök". Arany tréfával köszönte meg: „... a végét alkalmasint így gondoltad: „*Toldi szerelme öreg.*"[114] Az ifjúság arany babérkoszorúval készült a költőt megtisztelni.[115] Szalonta küldöttsége emlékalbumot kivánt átadni, de ő ‚sajnálta volna, hogy e szibériai hidegben ide törődjenek'. A Kölesér-utcát is róla akarták elnevezni; megköszönte, „bár megvallom, sajnálnám, ha a nép ajkán századok óta meghonosult és onnan nehezen is leszoritható történeti nevét ... elveszitené."[116]

A közönség érdeklődésében sem volt hiány: a könyvet néhány nap alatt elkapkodták. Beöthy Zsolt büszkén hirdethette a Kisfaludy-Társaság 1880. évi közülésén titkári jelentésében, hogy e mű ‚az egész nemzetet általános és kitörő örömre ragadta.' „Mintegy az őszülő Virgil támadt fel előttünk, ki dicsősége székében csendes falujáról álmodozik, s mikor váratlanul az arénába lép, egész Róma feláll és meghajlik előtte."[117]

Mindez elismerést betetőzte az Akadémia nagyjutalma, 1880-ban azzal, hogy „e munka úgy a cselekvény fejlesztése, a jellemrajzok elevensége, mint a nyelv plasztikai ereje és zengzetessége tekintetében a magyar epikai költészet örök díszéül szolgál.[118]

A hatásra nézve sokat tett, hogy egy irodalmilag

---

[114] L. Arany László följegyzését Lévay 79 dec. 21. kelt levelének alján.

[115] *Pesti Hirlap*, 79 nov. 27.

[116] Ercsey könyvében, 200., 201. l.

[117] A *Kisfaludy-Társaság Évlapjai*, Uj folyam, XV. 1879—80., 14—15. l.

[118] *Akad. Értesitő*, 1880, 86. l., május 19-iki ülés.

csöndes korban, mely nagy művektől elszokott, felébresztette a nemzeti büszkeséget.[119]

Bármily visszavonultan élt is a költő, a siker ezelőtt rendesen fokozta munkaerejét és kedvét. 1880-ban azonban mindössze hat verssel gyarapszik a ‚kapcsos könyv' tartalma. Egészsége folyvást romlik. Ujból kínozza tüdőhurutja, asthmája; délutánonként láz lepi meg, melytől ‚szüntelen kábulva aludni kellett.'[120] Ez a lankadtság tétlenségre káhoztatja. Ez év folyamán jelennek meg Aristophanes-fordításai, úgyszólván látatlanba, mert a máskor oly gondos költő most nem gyötörheti beteg szemét szemrontó betűjavitgatással;[121] előre megmondta ezt, mikor a kiadás szóba jött. Szep-

---

[119] Csak évek multán szólalt meg egy ellenző hang. Haraszti Gyula 1881-ben tanulmányt irt Aranyról Bodnár Zsigmond *Magyar Szemlé*-jébe; mint fiatal tanárt elkápráztatta a külföldi költészet varázsa, mely nem rég tárult föl előtte; főkép Tennysont állitja például Arany rovására, pedig szerkesztő és jellemző erőben, élethüségben és változatosságban Arany felülmulja. Az értekezés végéhez a szerkesztő egy lapnyi megjegyzést csatol (234. l.); elismeri az előadás, a genre-képek szépségét, de kifogásolja a népmesei, mondai és történeti elem vegyitését. Gáncsait az I. éneken mutatja meg, hogy Rozgonyi, ‚a kinek falui, pusztái, ménese, gulyái vannak, vacsorára hivja... parasztos vendégét', aztán ‚selyem szunyoghálós ágyba helyezi el', elpanaszolja családi baját s az idegen ad neki tanácsot. Bodnár szerint „a népmese sem így adná elő egy gazdag földesúr vendéglátását". Szász Károlyt is megtámadja, mert a *Daliás Idők*-ben az ilyeneket magasztalta. Bodnár megfeledkezett a népmesék királyairól, az egyszeri királyfiról szóló néprománcról, a Mátyás királyról fennmaradt adomákról, s hogy a nép fia sokszor le is főzi furfangjával a királyt, mint a cinkotai kántor. — Olvasta-e Arany ezeket, nem tudni; baráti köre Harasztival is sokáig éreztette nehezteléséét, elfogultsága miatt.

[120] Erdeynél, 202. l.

[121] Gyulainak, 77 okt. 22.

tember 2-án ‚nyolc havi absolut nem-irás és nem-olvasás után' — írhat sógorának némi javulásról; hívja, látogassák meg őket néhány napra a szigeten; ők sokáig készülnek ott maradni, hogy felüdülhessen.[122] Örömmel nézett e látogatás elé; az érkezőket mégis csak felesége és unokája várták a sétatéren; a költő csak később ment le szobájából. Ercsey jó színben találta s beszédesnek; de ha a kis társaság sétára indult, a ‚nagyapa' a hűvös, esős őszi időben többnyire otthonn maradt, csendesen pipázgatva. Ha jobb időben lement is, a járatlanabb útakat kereste. Került minden találkozást; szokott gyöngédségével félt, hogy megnehezült hallása másoknak talán alkalmatlanságára válik;[123] ha valakivel beszélt, figyelmeztetnie kellett, hogy baloldalára kerüljön, mert ‚az ő jobbik füle már régóta megtagadta a szolgálatot.'[124]

Egyre jobban magába vonúl. Látása meggyöngült. Szemei, melyek nemrégen, a 70-es évek elején még ‚fáradhatlanul olvasták a vékony görög betűket s az angol *Athenaeum* és *Academy* sűrű sorait,' megromlottak. Fiatalkora óta rövidlátó volt; nem veleszületett az, hanem szerzett ‚foglalkozási' baj. Maga is írja, hogy ‚az élet első tíz-tizenhat éve' ment volt e fogyatkozástól, s az apró betűk mohó olvasását okolja érte a *Bolond Istók*-ban (II. 43.). Közelre jól látott, ‚elpusztulhatlan jó miops szemeiről' beszél Tompának (63 dec. 13.). „Nem a látás szünt meg nála, — írja Arany László, — mert egy-két sort a legpiczinyebb betükből is el birt olvasni és írása mindvégig szép és szabályos maradt, de pár percnél tovább nem lehetett olvasnia,

[122] Ercsey könyvében, 203. l.

[123] Arany László a levelek bevezetésében.

[124] Ercsey könyvében, 204. l.

szemidegei megfájdultak s a sorok összefolytak előtte."[125] „A szem elnyűtt" — írta 78-ban sógorának.[126] Sértette szemét minden fény. Orvoshoz nem fordult, nem bízott bennök. Maga megnézett valamilyen orvosi könyvet *(Tanulság)*, bajának természetével a tudomány akkori állása szerint tisztában volt.[127] Nem egyszer ejt egy-egy sóhajban panasz-szót *(Almanachra, Vakságban)*; de megadja magát sorsának: „Türj pihenve; a természet A legjobb útmutató" *(Tanulság)*; s ‚az „örök világosságnak" várja fénylő sugarát'. *(Ex tenebris.)*

Az utolsó években leveleit is sokszor unokájának mondja tollba, ő csak aláirja. Az ujságokból már 77 óta felesége olvas fel neki;[128] de valami komolyabbat „hogy más olvasson fel, arról alig lehetett szó; . . . a mi őt leginkább érdekelte: görögöt, angolt, mástól hallva, meg sem tudta volna érteni. Hiszen ezeket a nyelveket csak a *szeme* által ismerte."[129]

Pihenést nem ösmerő szellemét azzal foglalta el, hogy „egy-egy véletlenül eszébe ötlő verssorból — Horatius, Virgil, Ovidius, Tasso, Byron, vagy a régi ma-

---

[125] Arany László a *Hátrahagyott Versek* bevezetésében.

[126] 78 elején, Erdeynél 193. l.

[127] *Bolond Istók*-ban „az orvosi tudományt e bántalom olyan classikus leirásával ajándékozta meg, a melyet a rövidlátás tüneteinek tanitásakor hálásan veszünk segitségül" — irja Grósz Emil: *Arany János szembajáról. Budapesti Szemle*, 102. kötet. 436—442. l.

[128] Arany Jánosné levele Gubody Marihoz, 77 jan. 19. „Négy hónapja, hogy én olvasok fel neki a napilapokból." — *Nyugat*, 1932, 20. sz.

[129] Arany László a *Hátrahagyott versek* bevezetésében.

gyar költők: Gyöngyösi, Rádai Pál, Amadé, Faludi, Csokonai stb. valamely költeményének egy-egy darabkájából — a félig elfelejtett részeket addig görgesse és csiszolja emlékezetében, míg végre az egészet kikerekítheti." Néha napokig hiába törte fejét egy-egy részen. Fia könnyen kikereshette volna könyvtárából a konok költeményt, de nem engedte; ‚ne rontsa az ő időtöltését:'[130] Egy-egy horatiusi vagy anakreoni töredéket le is fordított így, emlékezetből.

Legtöbbször még a *Magyar Nyelvőr* ritkás szedésű, nagy betűs füzeteit vette kezébe. Helyeselte Szarvas Gábor mozgalmát; mindjárt az első évfolyamba (1872) adott némi hiba-irtogató apróságot, a *Nyelvőr* tévedéseit sem kímélve, *Idegen csemeték, fattyúhajtások* címen, neve aláírásával. A szórendről egy nagyobb értekezése jelent meg. (II. köt.) Szemében a mondattan a fő; a magyar rhythmust is a mondathangsúlyból vezette le.[131] Később megkérte Simonyit, a ki kéziratokért járt nála a szigeten, hogy apróságai alá ne tegyék ki nevét; nagy-élelmesen aztán „Szalontai J." aláírással sejttették a szerzőt,[132] Lassanként elhidegült a *Nyelvőr*-től s javítgató cikkek helyett inkább magát a *Nyelvőr*-t bírálta, a füzetek szélére

---

[130] Arany L. a *Hátrahagyott versek* bevezetésében.

[131] Nyelvészeti munkásságáról irt Riedl Frigyes is: *Arany mint nyelvész. Magyar Nyelv*, 1917, 5—6. füzet.

[132] Simonyi mondja el egy kis cikkben, mely felsorolja Aranynak prózai munkái közé föl nem vett *Nyelvőr*-beli cikkeit. *Arany János és a Nyelvőr. Magyar Nyelvőr* 1917. márc.—ápr. füzet. — Nyelvészeti cikkeinek szómutatóját összeállította Tolnai Vilmos, *Magyar Nyelv*, 1917. máj.—jún. Ugyanitt van közölve egy kiadatlan bírálata, Gyergyai *Magyarosan* c. könyvéről. (1871.)

odavetett jegyzeteiben.[133] Bosszantották a gyakorlatlan gyüjtők hibás lejegyzései, a kik egy-egy nekik új szót vagy kifejezést szinte a felismerhetetlenségig elnyomorítottak; pl. mikor a ‚főtt-részeg', ‚főtt süket' használata felől tudakozódnak (= föld-részeg, föld-süket; VII. 85. l.). Nem győzte helyreigazítani a népi szavak jelentésének helytelen magyarázatát.[134] Bántotta tősgyökeres magyar szavak, szólások félremagyarázása, kiküszöbölése, ezzel a nyelv szegényítése. Jókainál megróják a *szemvillogva* szót, mert ‚szemvillog' ige nincs; Arany odaírja: „Hát szembehunyva? arczapirulva? lélekszakadva?" Szarvas Gábornak egy cikke után, mely kikél az írók ellen, kik ‚az izlés pajzsa alól szórják nyilaikat a nyelvjavítás ellen' — azt jegyzi meg: „Van valami benne. Országútat akarnak, a költő néha az ösvényen jár... Az a baj, hogy az én nyelvérzékemben

---

[133] E széljgyzeteket V. G. adta ki a *Magyar Nyelv* 1917. évi folyamában, az Arany-számban.

[134] VIII. 432. l.: „*csin;* a hordó fenekének befelé való hajlása." Odairja: „nem igaz. Az a berovás, mely a hordó fenekét tartja s a dongának azon kívül eső része. Letört a csinja."

II. k. 199. l. a *kétágu* a. m. páros. *Jóka ördögében* ezt: „A légynek sem ártott, mióta kétágu" — úgy veszik, hogy házas. Különösen bántotta, hogyha hibás szó-értelmezésre az ő munkáiból vettek példát, így mikor Simonyi a *parancsol, meghágy, hágy* mellett például hozza fel a *Nagyidai cigányok* e sorát: ‚Most az ágyú hadd dörögjön, hagyom' — tűröm, engedem. (82. vsz.); odairja a lap szélére: „Tehát: Je l'ordonne..." (*Ny. őr*, III., 353.). Felbosszantotta, mikor Ponori-Thewrewk Emil azt irta (I. 51. l.): a ‚ki van' — es ist aus forditása s annyit tesz: *vége van*, s erre ő belőle is akartak példát idézni; Arany erre ezt az epigrammot pattintotta:

Már ha *ki van* kártyád, sincsen ki a nyelvtudományod.
Nyelvőr! nem nyelv-őr vagy te, ha' nyelvi malheur.

több van meg, mint a Szarvasében." (IV. 354. l.)[135] Kárhoztatja magyar szavak idegenből való származtatásának erőszakolt tulságát. Erre több kis epigrammot pattint; így Munkácsi Bernátnak a *Szláv kölcsönszók*-ról szóló cikkére: „A hogy indult a nyelvészet árja: Árpád nyelve csak ferdített árja." (X. 480.) Szarvas Gábornak egy hasonló cikke végén pedig odajegyzi: „Jó, hogy mindezeket csak most tudom. Mert ha fiatal koromban verték volna fejembe, soha sem lett volna belőlem — tót iró." (X. 166.)

Hosszabb olvasásra képtelenül, annál többször fordul időtöltésül gitárjához. A zene fiatalkora óta érdekelte; sokat köszönt ennek verstani vizsgálódásaiban. A hetvenes évek elején fölemlítette barátai előtt, hogy fiatal korában tudott a gitárral bánni.[136] Esztendőre Salamon Ferenc egy gitárral kedveskedett nevenapjára. A költő annyit szórakozott vele, hogy fia Bartalus segítségével egy jobbat szerzett.[137] Rég hallott népdalok, vallásos énekek újultak föl emlékezetében. Lassanként ebbe is komolyan elmélyedt. Bartalus megajándékozta

---

[135] Az ő nyelvérzéke csalhatatlan. Gyulai elviszi hozzá Somogyi Antal *Régi magyar énekek* (1873.) c. kötetét; Arany csak rápillant, s e ‚magyar Ossian'-ról rögtön látja, hogy ‚vakmerő mystificatio'; azt is, hogy a dalok ‚aesthetikai becse még kevesebb'. Fél lapon meggyőzően irja ezt meg a *Bpesti Szemlében*, 1873, III. 224. l.; e névtelen birálat Szily Kálmán biztos tudomása szerint Aranytól való. Ugyane két vonást bélyegzi meg a könyv boritékán rögtönzött epigrammban. „Bűn, hogy csalni akar; menti, hogy arra silány." Ki van adva Arany *Kisebb költeményei*-nek jegyzetes kiadásában.

[136] Ercsey, 23. l.; említi *Bolond Istók* egy kitörölt sora is, l. az I. kötetben.

[137] Arany Lászlóné a Kisfaludy-Társaság ereklyetárának ajándékozta.

Magyar Orpheus-ának egy példányával; a költő érdekkel forgatta a gyüjteményt s itt-ott megjegyzéseket tett a szövegre, néhol a dallamokra is.[138]

Mikor Bartalus a Kisfaludy-Társaság megbízásából megindította a *Magyar népdalok egyetemes gyüjteményét* (1873), Arany sok régi dalszöveg és dallam lejegyzését adta át neki, gondosan leirva kotta-papirra. A gyüjtemény hét kötetében 46 dal alatt olvashatni a megjegyzést: ‚Arany János után.'[139] Összesen 149 dallamot és szöveget adott Bartalus kezébe.[140] El is ját-

[138] *Magyar Orpheus.* Vegyes tartalmú zenegyüjtemény, XVIII—XIX. század. Összeszedte s a Magy. Tud. Akadémia s Kisfaludy-Társaság pártfogásával kiadja Bartalus István. Pest, Rózsavölgyi s társánál, 1869. — Arany az 1. oldalon *Rabul* nevét kijavítja *Radul* vajdára; a 6. lapon a *Gerliczeként nyögdécselek* kezdetü dal szövege mellé odairja: *Csokonai;* a *Haj! Rákóczi, Bercsényi* mellé: „Lehet a moll is", a *Fut az oláh ...* mellé: *F-dur; Árokszállásnál volt a nagy veszedelem ...* mellé: „G-mollból játszom", stb.

[139] Az I. kötetben: Jó ló volt a fakó ..., Mit ér a pántlikás kalap ..., a II.-ban: Lám megmondtam, Angyal Bandi, Egy leány a hegyek között, Az egri kávésnak, Haja rütyő, Ha meghalok se bánom, A csengeri temetőn, Ha érzed fogad fájását, Még azt mondják, nem illik a tánc a magyarnak, Elmentem én a szőlőbe, Oh te csodálatos német, Trallalárom ...; az V. kötetben (1895.) hat Arany-dallamot jelöl meg Pap Viktor, alább i. h. 207. l. — Tanulmányában egy zenekritikát is közöl Aranytól, melyet az Országos Magyar Daláregyesület által 1869-ben kiirt pályázatra beérkezett művekről irt.

[140] Papp Viktor: *Arany János és a zene.* — *A Kisfaludy-Társaság Évlapjai.* Új folyam. 59. köt. 1933—36. — A tanulmány bevezetése Arany költészetében fejtegeti a zenei elemeket. E zenére termettségből folyik, hogy költeményeiből sokat zenésítettek meg; jegyzéküket összeállitotta Papp Viktor, becses tanulmányának függelékében. — Arany ezen kézirati gyüjteménye Bartalus hagyatékával a budai tanitóképző-intézet birtokába jutott.

szott neki gitárján egy-egy dalt, mert Bartalus tanuságot tesz, hogy ‚alaposan ismerte e hálátlan eszközt', ‚akármelyik népdalunkat eljátszotta mind a tizenkét létra-nemben.' Azt sokáig Bartalus sem tudta, hogy ‚néha egy *új* dalt terem önkint húrja', s le is jegyzi dirib-darab papirosokra, maga húzva meg a kotta-vonalakat, irónnal. 1874 óta tíz költeményt zenésített meg. Ropogósan zendítette meg Amadé toborzóját, a maga népdalai közül *A hegedű száraz fája . . .*, *Kondorosi csárda mellett,* meg az *Igyunk biz azt . . .* kezdetüek élénken fejezik ki a különböző hangulatokat.[141] *Zách Klára* a Bogár Imre népi dallamára zendül, azzal rokon a vers-alak is. Ezek még a hetvenes évek derekáról valók. Míg *Toldi szerelmé*-n dolgozott, munkája egészen lekötötte. Kényszerű pihenésében 1880-ban nyúl megint sűrűbben gitárjához; februárban három Petőfi-költeményt tesz kottára.[142] „A dallamokra megtanította nejét s aztán az énekszót gitárral kisérte" — írja Bartalus.[143] Felesége árulta el a titkot (1882), a költő azután megmutatta szerzeményeit Bartalusnak; egyet-kettőt el is játszott, s arca földerült egy pillanatra, midőn Petőfi *Csokonai*-versét eldúdolva, kezét levette a gitárról s félhangon ismételte az utolsó sort, Csokonai nevét.

Bartalus szerint e dalok „nemcsak mély érzés,

---

[141] A két előbbi 1874-ből való, a harmadik: 1875, jan. 29.; a *Toborzó* 75 jan. 27. *Zách Klára* 76 jan 12.

[142] *A tintás üveg* még 1874 jan. 17. — *A toronyban delet harangoznak* 1880 febr. 3., *Csokonai* febr. 8., *Csillagnak születtél . . .* febr. 27.

[143] Két compositiója még a harmincas évekből való; Bajza: Hős fiad ha él-e? — Bú kel velem. L. Papp Viktornál, 207. l.

hanem szakértelem szüleményi; némely dal legjobbjaink közé sorozandó, némelyik pedig egészen müveletlen tért foglal el." A költő maga is mondta, hogy Petőfi *Csokonai*-románcát s *A tintás üveg*-et főkép azért írta, mert az elbeszélői tér zeneirodalmunkban egészen müveletlen. Ilyen *A tudós macskája* is, utolsó szerzeménye, 1882 áprilisában.[144]

Ilyen komollyá vált nála a puszta szórakozás. Rá is szorul erre az időtöltésre. Télen alig mozdulhat ki szobájából. Felesége azt írja Berzseknének, Rozvány Bettinek: „Jó férjem egy betűt sem képes írni mostanában. Ez egész évben nem irt és olvasott egy betűt sem; különben sincsen jól, elgyengült és ki van fáradva mindig, mintha valami nagy munkát végzett volna . . .

---

144 *Zách Klárá*-hoz és bordalához második dallamot is irt, mondja Bartalus; a *Magyar népdalok* V. kötetében közölve van *A toronyban delet harangoznak . . .* ‚*második eredeti dal*lama'. Kéziratban több verséhez is maradt fenn zeneszerzeménye; így *Az egri leány III. részéhez*, a *Duna vizén lefelé úsz a ladik*, az *Enyhülés*, *Rozgonyiné*, *Pázmán lovag* strófáihoz, sőt a *Chinai dalok*-hoz is.

A költő halála után Bartalus lemásolta e szerzeményeket; a dallamokat változtatás nélkül; kilencet ő harmonizált, a tizediket Bertha Sándor, mert Arany csak dallamokat írt. Meg is jelentek díszes kötetben: *Arany János dalai Petőfi, Amadé és saját költeményeire*, Énekre és önálló zongorára feldolgozta Bartalus István, a képeket rajzolta Gyulai László, 1884. — Bartalus e szerzeményeket be is mutatta a Kisfaludy-Társaságban, 1883 jan. 31. — A dalokat Láng Fülöp és Takács Lajosné énekelték, zongorán Bartalus kisérte. Erről l. Adorján Sándor: *Arany János nótái*, *A Nemzet* tárcája, 1883, jan. 31. — Még előbb bemutatták az egészet az özvegy lakásán neki s meghívott szűk társaságnak; Liszt is ott volt s ‚meg volt lepetve e dalok eredetisége és szépsége által'. — *Vasárnapi Ujság*, 1883, jan. 21. — Idézi Papp Viktor, tanulmányának függelékében.

Egyedüli élvezet a pipa és a gitár." (1880 febr. 18.)[145] Ez években csak Gyulai az, a ki híreket, elevenséget visz körébe, ha az akadémiai ülések előtt benéz hozzá. Fel akarja rázni fásultságából. ‚Sokszor egyenesen azzal a szándékkal lépett be hozzá: ‚Megboszantom Jánost'. — Arany tudta ezt, csöndesen mosolygott bajusza alatt. „Úgy vagyunk mi ketten — mondta egyszer —, mint mikor a szundikáló vén komondor körül enyeleg a kölyök-kuvasz; csipkedi, kapkodja, ugrál körülötte, az öreg meg csak néha-néha vakkant egyet."[146]

Tavasz félen, jobb időben nem szivesen hagyja el sétáját. Egy jelentkező látogatónak azt írja, délután várja, „vagy ha az idő sétára alkalmatlan lesz, délelőtt is; de szép időben az egész téli mulasztást szeretném pótolni."[147] Családja többször elmegy levegőzni az Erzsébet-térre; ha egy kis szél támad, az aggódó nagyapa rögtön cédulát küld utánok, figyelmezteti és hazahívja őket. Maga rendesen a Duna-partra megy ki, vagy Széchenyi szobra körül járkál a kis kertben. Itt nézte őt egyszer csodáló szemmel Jakab Ödön. Egy-egy lelkes diák kipuhatolta olykor a palota portásától, mikor szokott lemenni a költő, s várták, hogy láthassák.[148]

1881 nyarán a szigeten felüdül. Megszállja a munka vágya: a Toldi-trilogia szerencsés bevégzésén felbuzdúlva a hún-mondát veszi elő; a régebbi terv-

---

[145] *Pesti Napló*, 1917, 210. sz. aug. 23., tárca: *Arany Jánosné és Széll Piroska levelei Arany utolsó napjairól;* de csak ez az egy levél szól a költőről.

[146] Arany László a *Levelek* bevezetésében.

[147] 1881, máj. 3. Hasonmásban közli Gyöngyösi könyve a 367. lapon; kinek szólt, nem tudni.

[148] Szántó Menyhért ny. államtitkár úr szives közlése.

vázlat ott nincs kezénél,[149] újra papirra veti. Majdnem két évtizede pihent már töredékeiben a harmadik rész, terve azonban úgy meg volt érlelve, hogy az újabb föl-jegyzés egészen a régi nyomán jár, a kész négy éneken túl is. A középső tag terve még most is bizonytalanabb, az új alaprajzban is ez alkalmazkodik a harmadik taghoz. Pedig az egész terv elejétől fogva abból a jóslatból indult, hogy a széthulló birodalmat Csaba fogja visszaállítani (I. dolg. I. 46. vsz.), ezért időz annyit az első dolgozat Csaba alakjánál. A mint a terv trilogiává nő, Csaba születése és fiatalsága jut a középső tagra, mely Atilla haláláig menne. A második dolgozat kétszer is említi e jövendölést: az I. én. (4. vsz.) mint Krimhild bosszujának okát; a nagy király holtteste mellett pedig Torda ujítja föl, biztatásul (III. 21.). Meg is toldja azzal, hogy ez ‚igét' isten görög földön adta Atillának, egy fiáról, akit még nem ösmer; s tüstént hallják a hírt: Csaba születését.[150] Ezzel kezdődik az új kidolgozás, de elmondás helyett élő jelenettel. A király a bizánci császárt büntetni járt, mert nem küldte adóját. Egy görög jóst hoznak elébe, Apolló vén papját; kezében fehér bot, szalagos babérral; leirása s a jóslás módja görögös rajz. E pap mondja a kettős jóslatot; Etele felháborodva máglyára ítéli, csakhogy

[149] Arany László megjegyzése az utolsó terv-vázlat mellett.

[150] A még nem ösmert fiu mesebeli vonás. Grexa Gyula: *Arany János Csaba királyfi-jának töredékei.* — *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1917, 290. l. Grexa arra a mese-typusra gondol, melyben a tehetős ember úgy szabadul valami bajából, hogy a segítőnek — ki néha az ördög — odaigéri azt a kincsét, melyről nem tud, vagy azt a gyermekét, a kit nem ösmer. Hazaérve látja meg aztán újszülött gyermekét, a kit eladott az ördögnek.

a jóslat első ízén — a születés hírével — nyomban betelik. Megajándékozná, az nem fogadja el; — szabadon bocsátja.[151]

A második ének tömöttebb. Etele Budavárban tartja új fiának ‚a nevezés torját'. Grexa hibáztatja, hogy kőpalotát építtet; pedig Kézai említi, hogy szeretett ura lenni városok- s váraknak; Anonymus azt is elmondja, mint örültek Árpád vitézei a Duna mellett Atilla kőpalotáinak láttára.[152] A névadás ünnepén a király fia pelyhéből az oltár lángjába röpít, (bibliai vonás)[153] s a láng, mint Kainé (régi motivum), földön csúszik; rossz jel. A táltos megnézi rovását: Buda halálának évnapja van épen. Grexa hibáztatja — s nem ok nélkül, — hogy azt ily hamar feledték; de mily jól kapcsolja a vétséghez e baljós jel a sötét jövendőt. Etele agyát nyomja ez a füst s a jóslat rejtélye; másnap megkérdezi Detrét, meddig tiszta a kard, hol műve gyilkosság? A kérdés gyötrő önvádjára mutat, melyet az évforduló napja most még fokoz. — Detre merész válaszra nyitja száját: hadban ép a kard becsülete; de ki bajvívásban ontja vérét másnak, mikor az nem vívhat, — gyilkos. Grexa ezt sem érti: mért kér-

---

151 Ilyen eremitát vittek eléje Catalaunum előtt, a ki jósol neki, a dijat visszautasitja, s a király békén elbocsátja. — Thuróczinál, Caput XV. — A jós beszéde: ‚a balvégzet hever isten térdén' — homérosi.

152 Grexa Gyula: *Arany János Csaba királyfi-jának töredékei.* — *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1917. 294. l. — Anonymus: „Dux Árpád et omnes sui primates intraverunt in civitatem Athilae Regis et viderunt omnia palatia regalia, qaedam destructa... et admirabantur... illa aedificia lapidea..." (Cap. XLVI.)

153 Mózes IV. könyve, VI. 18. — Pollák: *Arany János és a biblia*, 140. l.

dezi épp Detrét? s hogy' mer az ily átlátszón felelni? Szerinte az lehet a költő szándéka, hogy megmutassa: Atillának nincs nyugta a lelkifurdalástól, megnyugtatást várna akárkitől, s felháborultságában észre sem veszi Detre vakmerőségét, a ki az ő benső érzésének ad hangot. Atilla nyugtalansága vétségére mutat s a pusztulás előérzetére.

A költőt régebben inkább a harmadik rész vonzotta, most először fogott a második tag kidolgozásába; sorjában akarja folytatni *Buda halálá*-t, s ha lehet, befejezni a trilogiát. A kézirat elején föl van jegyezve: *„Kezdtem 1881. augusztus 2."* Irónnal írta, csak itt-ott van tintával némi javítása. Három hétbe se telt, készen volt két ének, tisztába is írva. *„Eddig aug. 20. Jöttek Sándorék, aztán beteg lettem."* Ez új énekek hangja nem oly tömör, mint *Buda halálá*-é, lengébb, simábban foly, inkább az első dolgozattal rokon. Tartalmok sem olyan zsúfolt; csak emlékezetéből és képzeletből merít. „Szemem annyira rossz, — irta Gyulainak már évekkel előbb — hogy régibb töredékeimen, melyeket újra meg újra olvasnom, a vezérfonalat, tervet, részleteket újabb-újabb tanulmányok által összekötnöm, kiegészítnem kellene, — nem dolgozhatom." (77 okt. 22.) Talán erre céloz *Sejtelem* kis verse: „Ifjúkori munkát öregen ne végezz, — Mert a keverék *mű a fejedre támad*". E második részre kevés is az anyag: Csaba serdülése, a királynék viszálya. Az első alaprajz mindössze öt énekre teszi; a későbbi tizenkettőre bővíti, de azzal, hogy a három intés egy-egy ének, Csaba nősülése pedig maga három. Az utolsó tervrajzban a költő maga is azt mondja: „E második részt azonban, mint a melyben a *valódi* cselekvény úgy is kevés, be lehetne olvasztani a harmadikba (úgy hogy ennek első néhány fejezetét,

vagy I. énekét tenné), ha ... *volna kinek!*" E szomorú sohajjal örökre leteszi kezéből.

Mégis fel akarja használni fogyó idejét, befejezni valamelyiket legalább a kisebb töredékekből, a melyiknek hamarább érheti végét. Ez időtájt írja *Az utolsó magyar*-hoz a XII. szakaszt.[154] Bámulatos, mennyire épen éltek benne költői tervei, hogy így egyszerre rátalál a régi útra, törés, zökkenő nélkül folytatja a rég abbahagyott munkát. Csakhogy ez is nagy terv, még az elején jár. A rövidebb *Éduá*-hoz fordul, most írja a csodaszép sorokat a szerelmes királyról. Most vázolja fel további tervét is, ezt is lemondóan: „*Kifejlés az lett volna ...*"

A kapcsos könyv is bezárul, ‚mint egy koporsó'. *(Dal fogytán.)* 1880 óta nincs benne új vers. Már régebbi verseiben is sűrűn merül föl a közeli halál gondolata. Háta mögött, mint Böcklin önarcképén, ott a halál, egyhúrú hegedűjével, melynek síró hangja mindenbe bele rezdül. Szigeti sétáin a földre szegzi szemét: pihenő helyét keresi *(A lepke)*; a tölgy-berekben a fák sudarában fejfáját látja *(A tölgyek alatt)*; a pesti ligetből egy lesüppedt sírkő tanítását viszi magával az elmulásról *(Ének a pesti ligetről)*, azt érzi az őszi levélhullásban *(Nem kell dér ...)*. Az akadémiai *Almanach* zöld borítékja arra fordítja gondolatát, hogy az igazi *új-év* fehér halotti lepelben köszönt rá. *(Almanach 1878-ra.)* Fiatalkori ismerősének, Rozvány Andrásnak halála hírére a maga halálára készül; összeírja kortársainak — régi szalontai ismerősöknek, irodalmi férfiaknak — névsorát, a kik előtte haltak el, s a névsor végére gót betűkkel oda jegyzi a Halotti

[154] Arany László, a *Hátrahagyott Versek* bevezetésében.

Melyik talál?

Hogy melyik arczképem válaszszam rajzai közzöl?
Fényképiró úr! a botos és kalaposat.
Mint maradó vendég, ül s áll a többi nyugodtan
Menni csak egy készül: útja azon: ez leszek én!
(30/:: 80)

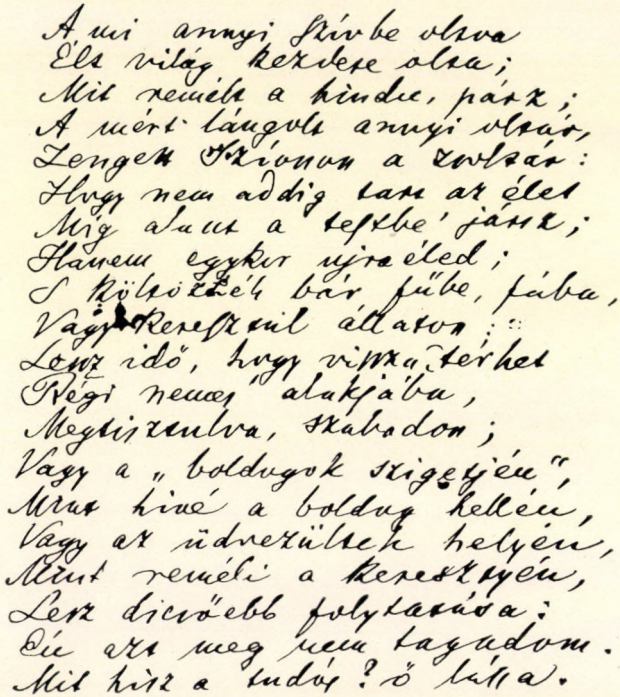

ARANY JÁNOS KÉZIRATA.

A „HONNAN ÉS HOVÁ“ EGY SZAKASZA.

Beszédből: Ysa mend ozchuz iarov vogmuc.[155] Fényképei közül azt tartja találónak, melyen bot és kalap van kezében: menni készül, útja van. *(Melyik talál?)* Mint szélcsendben is az ősz halk sóhaját, úgy érezni költeményein 77-től fogva a halál lehelletét; a rá-gondolás repkény módjára tapad életére és munkáira. 1880-ban kétszer is közel megy el mellette a kaszás csontváz. Tavasszal még meglátogatta hű barátját, Csengeryt, városligeti nyaralójában. Csengery már csak suttogva tudott beszélni, Arany nem értette meg, fiának kellett a szavakat hangosan ismételni. „Nem is nyujtotta hosszúra látogatását, — beszéli Arany László[156] — kezet nyujtott barátjának e szavakkal: ‚Úgy kell búcsúznom tőled, mint az adomabeli kis termetű káplártól búcsúzott a szálas ujonc, mikor azt követelte tőle, tartsa a fejét katonásan magasra s nézzen mindig előre egyenest: Úgy hát, káplár uram, áldja meg az Isten, vegyünk bucsút, mert én káplár urat egyhamar nem látom. — Te sem beszélhetsz velem mostanában, míg a hangod vissza nem tér'. Csengery halovány arca földerült egy pillanatra, megszorította a feléje nyujtott kezet." Többé nem látták egymást; nyáron Csengery meghalt. — Az év végén Lévay Tompáné haláláról értesítette. Hány régi emlék, mennyi veszteség érzése újult fel benne! Egyik versében azt írja:

Reményem — elzárt völgy-fenék,
Nincs onnan út, kivezető;
Emlékezet üdítne még —
De az meg egy nagy temető.
(Kortársam R. A. halálán.)

[155] Arany László, a *Hátrahagyott Versek* bevezetésében.
[156] A levelek bevezetésében.

Nyugodtan néz szembe a nagy rejtélylyel. A földi pályát nem sokba veszi; ellentétben Petőfi ‚fejedelmi önérzetével',[157] a hír-név halhatatlansága dolgában hitetlen; 58-ban írta Tompának: „... szépen elfelednek egy pár év alatt, ... az ujabb nemzedék nevemről is alig ismerend" (júl. 3.); ezt ismételte az *Ének a pesti ligetről*, ezt ismétli most, csaknem szó szerint, a *Honnan és hová?* végsoraiban. De nem a sír mélyébe meríti szemét, hanem az örökkévalóságra emeli. Csokonai nézett így fel az égre, mikor megrendelt halotti búcsúztatót tartott *A lélek halhatatlanságáról*. Tanköltemény ez, a vallásokat s ész-okokat vizsgálja, de átizzik rajta a halál küszöbén álló költő hite a lélek életében, magabiztatása:

hogy mennyből szállt belém a lélek,
S ha elvész is e test, jobb részemmel élek.

Arany is az emberi szív tanuságtételét érzi a vallásokban, de eszmeibb s mélyebben lyrai. Erősen vív a kor anyagi felfogásával, s e harczon önmagát védi. Eleső hős, a ki bízik a győzelemben.

Egyre közelebb érzi a halál szárnyának suhogását. Az orvos Kovács Sebestyén Endre a 70-es évek elején kiejtette előtte az ‚irritatio spinalis' nevét; azóta, hogyha hátfáját érez vagy hamar elfárad, gerinczagysorvadástól retteg, hogy egy karosszékbe kárhoztatva egy lépést sem tehet majd. Csak nagy-nehezen tudják megnyugtatni. Sem az orvosszerekben, sem az orvosokban nem bízott; maga-megfigyeléséből szőttfont megállapításokat; orvosa előtt ‚civakodó autodoctor'-nak nevezte magát. Csak pipájáról hitte, hogy

[157] Beöthy Zsolt érdekesen állította szembe ez ellentétet egy előadásban a Kisfaludy-Társaságban.

old és könnyít köhögésén. Legtöbbet a fulladozástól szenvedett; hajnali két-három órától reggelig köhögési rohamok kínozták. „Sokszor a megfúlás veszélye fenyegette", — beszéli orvosa, dr. Farkas Kálmán.[158] A Margit-sziget e baj enyhitésére nem volt alkalmas; de climatikus gyógyhelyre utazásról hallani sem akart. A karosszék hátára mutatott: „Itt van mögöttem a Kárpát, ez megvéd az északi szelektől, a fenyveseket pedig zöld szemellenzőm pótolja." Ereje szemlátomást fogy; 81-ben már nem tudja körüljárni a szigetet, mint azelőtt; 82-ben a kastélyig is csak egyszer jut el, rendesen a tölgyesig sétálgat.

Figyelte erejének fogyását és várta a halált.

„Mintha összecsapott volna élete fölött a hullám s a gondviselés az ó-testamentom ön-megtagadó alakjainak nehéz megpróbáltatásait akarta volna reá mérni" — írja Arany László. „De ő e megpróbáltatásokat zúgolódás nélkül viselte el ... s kedélyének alaphangulata ... a sorsában való megnyugvás ... s az a csendes humor maradt, a mit nem birt megtörni semmi nyomorúság."

Szellemi ereje ép és eleven volt. Régi szokása szerint pontosan följegyezte minden kiadását, utolsó krajcárig; hiába zsörtölt vele Gyulai, hogy elég ellenőrzés, ha nem ad ki többet, mint a mennyit lehet.[159] „Igyekezett maga körül minden dolgát maga végezni. Úgy élt a fővárosi modern életmód szüksége, kényelme, igényei közepett, hogy remete sem élhetne egyszerűbben" — mondja fia. — Ha a szenvedés egy-egy nyu-

[158] *Arany János betegségéről.* — *A Nemzet* tárcája, 1882 dec. 19. A fentiek és alábbiak e cikken alapulnak.

[159] *„Toldi szerelmé"-nek egy kihagyott versszakáról.* — *Gyulai Pál kritikai dolgozatainak újabb gyüjteményé*-ben.

godtabb percet engedett, keze ügyébe eső papírdarabkákra, meghívók hátlapjára, könyvek borítékára odavetett egy-egy verskezdetet, melyek halála után ‚fiókjai fenekéről, írómappája ráncai közül, ... zsebeiből, a fidibusznak szánt papírdarabok közül kerültek elő'. Bevégezni már nem igen birja; „gyötrő mell-baja néha órákon át nem hagyott neki csak néhány percznyi megnyugvást, néhány szabad lélekzetvételt sem".[160] E töredék versek a halálra, a maga elmulására vonatkoznak. Az *Örökké!* Prometheusz képében a kór bilincsébe vert szellem jajkiáltása; ő *Az agg színész*, a ki körül a lámpák kialusznak, vége a játéknak. Följegyez egy vers-tárgyat az elaggott fülemiléről; gubbaszt, régi dalait elfeledte, a verebek is kicsufolják. Szeme folyvást a halál kapujára van szegezve. Vannak e lyrai sóhajok közt mély gondolati költemények. Egy meghivó hátára van odavetve irónnal: *Melyik a bűnös?* Nagyszerű kezdet: a lélek megjelenik a kiterített test fölött; „Megáll fejénél s néz merőn a Homlokra, hol lakása volt ..." Mi lehetett volna ebből! — *Buga Péter* koporsóját leszögezik, eltemetik, — akkor esik gondolkodóba; ez is ennyiben maradt; kiadatlan. Figyeli, a mint a halál lépésről-lépésre közeledik felé. Megadással írja: „Hatvannégy esztendő — Untig elegendő".

Humora most is meg-meglobban. „Lelkét zúgolódás vagy elfásult önmegadás nem zsibbasztotta el, hanem humoros ötletekben talált szórakozást."[161] Utolsó megjelent verse paródia, csakhogy egy kritikára, mely a költőtől pontos természettani leírást kívánt; megmutatja, mi lesz abból, ha versben minden tudomá-

---

[160] A *Hátrahagyott Versek* bevezetésében.

[161] U. o.

nyos alapossággal van elmondva. *(A reggel).* Csinált rébuszt, betűjátékot. Egymás mellett a hiányjeles görög γ`β (gamma, béta): megfejtése: Gambetta. Rajzolt is talányokat: fa ágon ül egy bakancsos, mellé írva ennyi: -tos; = bakafántos.[162] Ercsey Sándor ezt a találós verset látta meg egy *Szemle*-füzet borítékán:

Fogj össze kettőt, s már többen leszünk,
Más hármat: akkor börtönben veszünk;
Siralmas sóhaj az ott maradó:
Vedd az egészet s olvasd Mi-rab-ó. (Mirabeau.)

A halállal is szinte komázik néha; a magyar faj szokása szerint tréfával teszi túl magát a változhatatlanon. *(Évnapra.)* A neki utolsó *Almanach* egyik lapjára tréfálkozva veti oda: „Minden emberen megtörténik az az iniuria, hogy egyszer aztán neki is meg kell halni, nem egyik vagy másik szomszédjának".[163]

Az *Akadémiai Almanach* halványzöld borítékára följegyezgeti az időjárás és egészsége változásait, parodisztikus nyelvészeti megjegyzéseit, egy tréfás verset az enyhe Vizkereszt (jan. 6) jó terméssel biztató babonájáról. Ez Almanach egyik üres lapjára van följegyezve utolsó kis verse, a *Sejtelem* (82. márc. 2.):

Életem hatvanhatodik évébe'
Köt engemet a jó Isten kévébe,
Betakarít régi rakott csűrébe,
Vet helyemre más gabonát cserébe.

Sik Sándor finoman elemezte, hogy az egész népies

[162] Több ilyet közölt Arany László, a *Hátrahagyott Versek* bevezetéséhez fűzött jegyzetekben.

[163] Arany László, a *Hátrahagyott Versek* bevezetésében.

mezei képek sora, szinte kántáló hangon, de a tartalom mélységes: a *cserébe* szóban az elmulás örök törvénye, a nemzedékek kicserélődése rejlik, s az egésznek alanya: Isten; az ő kezébe adja magát, megnyugvással.[164]

Mikor 82 őszén a szigetről hazaköltöznek, a számlákat egy csomagba kötve, ráírja Goethe módosított sorait (Goethénél: Zeit und *Muth.):*

Wie ich Zeit und Geld verthan,
Zeigt dies Büchlein lustig an.[165]

Magyarul:

Pénzt, időt hogy vertem el,
Arról e kis könyv felel.

Október elején költöztek haza a palotába. Fia, menye mindennap meglátogatják, Gyulai is sokszor benéz hozzá, kivált akadémiai ülések előtt, elevenséget, híreket hoz, s tréfásan kötődik csöndes barátjával.

A város Petőfi szobrának leleplezésére készült. Gyulai most azzal ‚rontott be' Aranyhoz: ‚János! Eljössz-e a leleplezésre? Ha nem jössz, a Petőfisták azt mondják, irígységből maradtál itthonn'. Arany hasonló tréfás hangon felelt: „Hiszen megyek! Már varrja is a szabóm a meggy-szín mentét és a buzavirág-szín nadrágot."[166] Készült is az ünnepélyre, de beteg lett. „Nagyon óvakodnia kellett a széltől — írja fia, — mert

---

164 Sik Sándor: *Arany stílusművészetéről.* — *Szegedi Füzetek.* Szerk. Mészöly Gedeon, 1934. 1—4. füz.

165 E két sort idézi eredetiben az *Elegyes darabok* előszavának végén, 1867-ben.

166 Arany László, a *Levelek* bevezetésében.

baját minden csekély meghülés tetemesen súlyosbíthatta.“

Szobája ablakára, mert a palota oszlopai és díszei közt mélyen esik, kinyuló félrőfnyi drótot erősít, melynek végén egy kis fehér lobogó röpködésén látni a szél járását. Fiának azzal mutatja meg ezt a kis szélmérőt: „Nézd, itt van az én utolsó művem“. — ‚Igazán ez lett az ő utolsó műve‘, — teszi hozzá fia.

Október 10-én hűvös, szeles időben mégis kimegy. A delet akkoriban a budai reáliskolában egy kis ágyú elsütésével szokták jelezni; Arany, hogy zsebóráját megnézze, pontosan jár-e, kigombolja kabátját; a szél átjárja. Másnap nátháról panaszkodik véletlenül meglátogató orvosának, de gyógyszertől huzódozik; „Iam ego aliosque vidi ventos“ mondja. 13-án láza van s maga küld orvosért. Orvosa napról-napra leírja a betegség tüneteit; a láz folyvást 38—39 C° között volt, a légzés nehéz, fulladozó; a beteg ereje szemlátomást hanyatlott. Mégsem engedte, hogy orvosi tanácskozást tartsanak. „Kezelő orvosom háta mögött senkivel nem beszélek, ha meg együtt jönnek, akkor consilium, ez pedig nekem nem kell.“ A láz lassan alább hagyott, de az erő is fogy. 19-étől fogva naponként kétszer tanácskozik háziorvosa Kétlivel. 22-ére virradóra az éjszakát nyugtalanul tölti; fia virraszt mellette.

Az utolsó órákat így írja le orvosa: „Reggel még átment a másik szobába. Leült a diványra: előtte az asztalon ott voltak a reggeli ujságok. Felolvastak belőlük, de nem figyelt rá. Megkérdezte: hány óra; „különben mindegy“. Háromnegyed tizenkét órakor fia segélyével, botra támaszkodva még önerejéből tért vissza kiszellőztetett szobájába. A szobába érve, leült az ágy közelében levő székre; sötétségről panaszko-

dott (mint Goethe: Mehr Licht!); „¾12 után 5 perccel egy erős, mély sóhajtással vagyis légvétellel végkép megszüntek nála az élet minden jelenségei".[167]

Vasárnapi nap volt; egy héttel azelőtt leplezték le Petőfi szobrát, neveik megint egymás nyomában jártak a megilletődött elmékben.

Az élettől félre vonult költőt a halálban körülvette teljes dicsősége.[168]

Az egész ország gyászolta. A király és királyné kifejezték részvétöket. Az özvegynél küldöttség tolmácsolta az Akadémia gyászát, felajánlva élethossziglan a palotabeli lakást. Gondoskodni kívántak a temetésről, de a család ‚kegyeletes érzése erről lemondani nem akart'. Bizottságot küldtek ki emlékszobor felállítására; az Akadémia ezer forinttal kezdte meg az aláirást.[169]

---

[167] Dr. Farkas Kálmán: *Arany János betegségéről.* A *Nemzet tárcája,* 1882 dec. 19. — Némely részletek a *Budapesti Hirlap, Függetlenség* tudósításaiból valók.

[168] Az a néhány iró, a ki bejutott a halottas szobába, leírta a bútorzatot. A szoba belső sarkában állott az ágy, fejjel az ablaknak; e falon a könyvszekrény, előtte íróasztala; szemközt a fal mellett egy kis divány, előtte asztal, fölötte barna rámás tükör, — ennyi az egész butorzat. A *Nemzet,* a *Fővárosi Lapok* tudósítói, okt. 24. Szobájának bútorait több más emlékkel együtt Szalontára küldte a család; emlékszobában őrzik a csonka-torony emeletén, melyet Arany László stílszerűen be akart födetni; özvegye ezt meg is valósította (1907). (Debreczeni István: *A nagyszalontai Arany-emlék egyesület története.)*

[169] A *M. T. Akadémia Értesítője,* 1882., 208—210. l. — A szobrot 1893-ban leplezték le Budapesten, Strobl Alajos alkotását, a Nemzeti Múzeum homlokzata előtt, mert ez az épület ‚nemzeti hagyományaink kincseinek legdusabb tárháza' — mon-

Az első hónapban tizenhatezer forint gyült össze, egy év alatt 69.070 forint.[170]

Az ujságok a temetésig gyászkeretben jelentek meg, emlékezéseket, gyászoló költeményeket közöltek.[171] Az egyetemi ifjúság ajánlkozott díszőrségnek a koporsó mellé, s az önkéntesekkel együtt a rend fenntartására.[172] Vidéken a szószékekről gyászolták el. A nagykőrösi volt tanítványok ösztöndíjat alapítottak emlékére; a debreceni főiskolai ifjúság két hétig gyász viselését határozta el.

A ravatal az Akadémia oszlopcsarnokában állott, honnan Deák Ferencet is temették. A koporsót zöld fűzér övezte a Margit-szigeti tölgyek leveleiből; egy koszorú is a sziget virágaiból; ezeket József fő-

---

dotta avató beszédében Szász Károly. A csonka-torony bejárata fölé a költő ülőszobra van a falba illesztve, Szeszák sikerült műve. Nagy-kőrösön Kozma Ferenc tábornok (az irodalomban Bárd Miklós) felesége buzgólkodott szobor állításán; Arany tanári lakásának helyén áll, Strobl Alajos műve; mellszobor, talapzatán a vén juhász ül. Utolsó éveinek pihenő helyén, a Margit-szigeti tölgyek alatt az ifjabb József főherczeg kegyelete állította föl szobrát.

[170] U. o., 229. l. — Salamon Ferenc a *Nemzet*-ben (okt. 25.) azt javasolta, szobor helyett a festők állítsanak emléket, nagy festményekkel elevenítve meg az epikai műveket, melyek ‚nemzeti muzeumunkban egy külön kis termet töltenének meg'. Ilyenszerű nagy kép csak egy készült, Gyárfás Jenőé, a *Tetemre hívás* végjelenetéről.

[171] A *Pesti Hirlap*-ban (okt. 25.) Reviczky Gyula, a *Fővárosi Lapok*-ban (okt. 24.) Komócsy, a *Függetlenség*-ben (okt. 25.) Inczédy László, a *Budapesti Hirlap*-ban névtelen (okt. 23.). Bécsi lapok is vezércikkekben emlékeztek meg a gyászról, az *Extrablatt*, *Fremdenblatt*.

[172] *Pesti Hirlap*, okt. 25.

herceg küldte.[173] Kedden délután volt a temetés (okt. 24.). Ott volt az egész kormány, a tudomány és irodalom férfiai, a főrendek és képviselők nagy része. A palota előtt a téren 10—12.000 ember hullámzott. A nemzet ki akarta mutatni tiszteletét, mely elől életében a szerény költő elhúzódott. Három órakor kezdődött a szertartás. Török Pál superintendens végezte, a ki rectora volt kisújszállási praeceptor korában; az volt első, ez utolsó találkozásuk. Az Akadémia megbízásából Szász Károly tartott nagy beszédet; azután Gyulai Pál búcsúzott tőle a Kisfaludy-Társaság nevében.

„Óh halhatatlan halott, mielőtt elhagynád e csarnokot, küzdelmeid, szenvedéseid és dicsőséged színhelyét, fogadd bucsúját a Kisfaludy-Társaságnak is, mely először koszorúzta meg lantodat s melynek kebelében zengted el hattyudalod is! Egy nagy költő és egy jó ember hunyt el benned; nagy elmédet csak nagy szived multa felül. A hazafi, férj, atya és barát példányképe voltál. A költő és ember egy volt benned. A képzelet magas röptét s a szív mély érzéseit, a szenvedély erejét s az örök erkölcs igaz cultusát egyesitéd műveidben. A népköltészetből meritéd ihleted, régi hagyományaink lelkesítettek, s az egyszerű népének formájában ki tudtad fejezni az ó- és ujkor remekíróin mívelt szellemed egész gazdagságát. A magyar nyelvművészet felülmulhatatlan mestere, az irodalom méltóságának képviselője s a magyar népjellem valóságos typusa voltál minden erényével, gyöngeségei nélkül. Óh mennyit vesztettünk benned, óh mennyi mindent takar e koporsó. A fájdalom elfojtja a szót, csak könnyeink omlanak. Isten veled! Isten veled! Isten veled!“

[173] *Nemzet*, okt. 24. esti kiadás.

Az utolsó szavaknál elfojtotta hangját a zokogás; szem nem maradt szárazon az egész csarnokban. E vonásokat fejtette ki egy év multán mesteri jellemrajzzá, emlékbeszédében.

A menet útján gyászlobogók lengtek a házakon, az ablakok, gyalogjárók zsúfolva. Hat óra volt, mire a gyászkocsi a temetőbe ért. A sír a főkaputól jobbra, Vörösmarty sírjának közelében, az út belső felén van; környékét a főváros cipruságakkal, fűzérekkel díszítette föl. A megtört özvegy kocsijában maradt; ott érintett meg — régi szokás szerint — egy hantot, melyet azután a sírba ejtettek. Török Pál még egy imát mondott, a koporsót leeresztették, felhantolták a sírt. Az őszi est homályában már a hold derengő fénye terített ezüst fátylat az új sírra, melyet a temetőkert ‚bánatja jelével, behinte lehulló, sárga falevéllel'.[174]

A sírra, mely egy kis téren magában áll, a család állított gránit sarkophágot; Halottak napján ismeretlen kezek ma is behintik virággal. Mint a költő írta egy atya kőrösi fejfájára: ‚Egyedül hogy ne lenne a sírnak mélyiben', sorra begyültek oda családjának

---

[174] Végrendeletében ezer forintot hagyott az Akadémiának, „hálája jeléül"; a Kisfaludy-Társaságnál volt 50 arany alapítványát százra emelte; ezer forintos alapítványt tett a szalontai iskolánál is. (*Akad. Értesítő*, 1882., 236. l. Gyulai Pál: *Arany János életrajza; Fővárosi Lapok*, 82 okt. 25.) Végrendeletén időnként változtatott, Fraknói Vilmost szokta fölkérni tanúnak, ki a palotában, a szomszéd lakásban lakott, — az utolsó nyáron azzal: „Reménylem, többet nem alkalmatlankodom". (*Budapesti Hirlap*, okt. 23.) Hagyatékát Steinbach István közjegyző vette föl, 112.790 frt értékben; a jegyzőkönyv fogalmazványa irodavezetőjéhez került, majd ennek fiához, Jászai Horváth Elemérhez. Közzétette Miklós Jenő a *Magyarság* 1930. évfolyamában, 145. sz.

tagjai. Az özvegy az akadémiai lakást, mint férje emlékének megtisztelését fogadta el, abban a hitben, hogy nem sokáig fogja használni; valóban: 1885 febr. 19-én követte férjét. A Szalontán szerzett földeket az özvegy egy kisdedóvó alapjául hagyta. A kis unoka ekkorra szép és érdekes hajadonná fejlett; László és felesége ‚mintegy leányukká fogadták';[175] bennök ‚apát s anyát — S bizalmas testvéreket is talált — Az árvaságra kétszer jutott árva' — mondja Szász Károly, költői bucsúztatójában. Mert Piroska szép fiatalsága nem volt hosszúra mérve, csak — Lévay költői sora szerint — ‚míg egy liliomnak — Levelkéi a földre omolnak'. 1886 tavaszán meghült; betegágyán verseket szavalt; nagyatyját látta, a mint kézen fogja. Július 5-én eltemették, Szász Károly versbe ömlő bucsúztatójával. Az irodalom gyászversekkel siratta el a ‚költő unokáját'.[176] Később Arany László is oda szállott, 98 nyarán.[177] Ezzel Arany sírja — mint ő írta a Petőfi családéról és Tompáéról —, végképen be van boltozva'. (Lévaynak, 80 dec. 5.)

A költő él tovább.

1883-ban Ráth Mór megindította a költő összes műveinek gyüjteményét. Költészete újult fénnyel ragyogott fel a nemzet előtt.

Folytatta ezt az irodalmi hagyaték kiadása, melyet Arany László a fiu kegyeletével, a műértő gondjá-

---

[175] Gyulai, Arany László munkáinak kiadásában, I. 407. l.

[176] Utolsó napjait leírta s a róla szóló költeményeket összegyüjtötte Arany László: *Piroska és édes anyja emlékeül.* Összegyüjtött munkái I. kötetében.

[177] Költői és prózai munkáit, műfordításait Gyulai Pál adta ki, öt kötetben.

val s a tudós pontosságával rendezett. Így láttak napvilágot az *Őszikék*,[178] néhány régebbi, elrejtett költemény, *Az utolsó magyar* és *Édua* töredékei, a *Daliás Idők* és *Csaba királyfi* homályba vetett szépségei. Az Akadémia még egyszer megkoszorúzhatta nagy jutalmával ‚a költőt, a nyelvművészt, a magyar rhythmus mesterét', ‚a legnagyobb magyar epikus és balladaköltő hátrahagyott műveit és sirját', a mivel ‚nemcsak a kegyelet, hanem a tárgyilagos itélet kötelességét is teljesítette'.[179] A *Hátrahagyott versek*-et prózai dolgozatok töredékei követték, kisebb bírálatok, azután a költő levelezése író-barátaival. Levelei föltárják életének folyását, a kort, aláfestik verseit, elevenebbé teszik arcképét; jobban ismerjük ma, mint — közeli barátait kivéve — kortársai. Mindezek nem csupán egyéni életét színezik, sok megjegyzés vonatkozik művészetére, sok a költészetre általában. Bírálataiból művészi felfogását, elveit, törekvéseit látni; levelei sokat elárulnak alkotásainak lelki történetéből, az alkotó kétségei- és töprengéseiből, vivódásából az anyaggal és alakitással. Nem ismerünk költőt, ki nála mélyebb bepillantást engedne az alkotás titkaiba.

Munkássága egészében a legfőbb fejezet a magyar költészet folytában. Költőinknek hosszú sora igyeke-

---

178 Ezek külön kis kötetben is, ajándékul a jó ismerősöknek, mint a költő gondolta.

179 Az 1894. május hó 2-án felolvasott jelentésből, az 1894. évi *Akadémiai Értesitő* 281. lapján. U. ott az 501. lapon Arany László levele: „Azt hiszem, boldogult atyám gondolkozásának megfelelően cselekszem, ha e dij összegét az ő egykori munkatársai, az akadémiai alsóbb tisztviselők nyugdijalapjának gyarapitására ajánlom fel. Kérem tehát, méltóztassék ezen összeget, mint atyám nevében tett alapitványt, egyenesen a nevezett alap javára utalványozni."

zett ő előtte az Igéret Földje felé, hol a népies-nemzeti elem egybeolvad a tökéletes művészettel. A kik inkább a művészetre szögezték szemöket, többnyire idegen példák után jártak; a kik a magyarságból indultak, nem jutottak magasra a művészet meredekjén. Petőfi szerencsés kezdeménye után Arany fejlesztette a népies-nemzetit a művészet magas fokára. E kettőnek találkozása Petőfinél hevesebb és örvendezőbb volt, Aranynál bensőbb és tartalmasabb; ő terjesztette ki e nagy vivmányt a költészet minden ágára.

Nem talált kincs ez, nagy adományai mellett is sokban egyéni szerzemény.

A mi származásának, magyarságának kész öröksége volt, azt is tanulmányozta, fejlesztette: a nyelvet, a nemzeti versidomot, a népdalokban ismert asszonánczot. Adományait, művészi érzékét senki sem fokozta irodalmunkban annyi elmélyedéssel, vizsgálódással, tanulmánnyal, senki sem élt ezekkel oly öntudatosan, a nélkül, hogy egyéniségét feláldozta volna, ‚eredetiségén' csak csorbát is ejtene. Becsülte a hagyományt, sokban mégis ujító, a mint a kor vagy egyéni izlése kivánta. Ismerte a classikai s a regényes eposz minden érdemét s fogását, de hitregei és képzeleti phantastikus vonásaikat nem habozott a földre leszállitani; csak azt tanulta el, a mi örök művészi bennök. Tanulmányai nem nyomták el egyéniségét, csak fejlesztették, mint a balladánál. Ihlet és tudatosság között oly benső, rejtelmes viszony van nála, mint a zene s a számok világa közt.

Tehetségének Janus-arca van: szinte annyira tudós, mint művész. A nagy alkotók közül talán csak az egy Lionardo hatolt ily öntudatosan művészetének rejtelmeibe; példájával Arany ezért tanítómester is.

Alkotásai a műfajok mintái, s azok természetét elméletben is megmagyarázza. Ő rá hivatkozik a nyelvész, munkáiból veszi példáit a stilisztika, verstan, poétika; megállapitásait hirdeti az irodalomtörténetiró, tanul tőle a műbiráló és aesthetikus, forditásai s erről adott tanitásai leckék a műforditónak. Irodalmunkban a legkiterjedtebb fejezet szól ő róla.

Alkotó erő és tanulmány összhangban vannak szellemében, költői alakján, mint görög szobron az önkénytelennek látszó szépség s a kanon méretei.

Többször hivatkozott arra, hogy a nagy költők tökéletesen kifejezik nemzetök szellemét, természetét. Ő elbeszélő nagy műveiben legbüszkébb hagyományainkat ujította föl, melyeket elfeledni annyi volna, mint megtagadni multunkat, nemzeti érzésünket; epikai alakjaiban népünk vérbő, mégis méltóságteljes természetét rajzolta. Lyrájában sem csak a maga érzelmeit szólaltatta meg, hanem korának mély hazafi érzését, fajunk erkölcsi komolyságát.

A mellett mindenütt megvan nála az általános emberi: az emberi természet megfigyelésében, a lelki mélyrelátásban alakjainál, az érzelmek mélységében; egyéni lyrájában minden időben magára ösmer a családi és hazafi gond kifejezésében a férfi szív, méla humorában az öreg kor.

És megvan benne a génius másik nagy adománya: hogy bár a művészet csúcsain jár, teljesen érthető nemzetének, a nép fiainak is; alkotásai, mint a templomok, nyitva állnak mindenki előtt.

E vonások felül emelik munkáit a mulandóságon: szólanak minden korhoz.

Némelyek azt kivánnák, hogy minden ujabb kor ‚átértékelje' az értékeket, a kor izlése szerint uj és más

oldalról mutassa a költők vonásait. Olyan volna ez, mintha egy Van Dyck arcképet átfestenének mai ruházatba. Nem a szobrot kell koronként ujra önteni, — csak a szemlélők nézik más-más oldalról. Arany különösen ellenállana ennek: irói egyénisége oly világos és határozott, munkássága oly egységes, egy öntésből való, olyan egész és elévületlen. Nála is találhat ujat minden kor, egyik epikai művészetét, másik balladáit vagy lyráját tarthatja magasabbra, a haladó évek szerint ugyanaz az olvasója is más és más érzésében ismerhet magára, más és más költeménynél nyugszik meg. Nagy költőkben mindenki mindig talál olyat, ami egyenest neki szól. Többet vagy kevesebbet látnak és élveznek műveiben hajlamuk s a müveltség foka szerint. Aranyra magára is áll az a remek hasonlat, melylyel Deák Ferenc nagyságát jellemezte:

Egy oly remek könyv mása volt ő,
Minőt — évezredben alig —
Nagy bölcs teremt, vagy égi költő;
Melyből uj eszme foganik
Firól-fira az ember-észben;
Élvezi nem, kor, vegyesen:
Az együgyű is érti részben,
De a tudós sem teljesen.

TARTALOM

IX.

Oldal

Arany életmódja Pesten. — A hatvanas évek elejének hangulata. — A Szépirodalmi Figyelő és a Koszorú. — Arany kritikai és aesthetikai nézetei. — Írói arcképek — A Kisfaludy-Társaság igazgatása. — A Shakespeare-fordítások. — A magyar Molière megindítása 3

X.

Arany elmélete az eposzokról. — Belefog Buda Halálába. — A krónikák adatai s a költő leleménye. — A ‚korszerű epos' és Arany újításai. — Az eposzi csodálatos, a jellemek. — Hasonlatai. — Nyelv, verselés, rím. — Toldi Szerelmének új tervén dolgozik. — Derültebb kilátás a jövőre 108

XI.

Az Akadémia megújuló munkássága. — Aranyt titoknokká választják. — Munkaköre. — Leánya halála. — Fiának írói munkássága. — Az „Összes költemények" megjelenése. — Karlsbadban töltött nyarak. — Újabb munkái: Aristophanes fordítása; Bolond Istók II. éneke. — Folytatja Toldi Szerelmét. — Leköszön a főtitkárságról 173

XII.

Az ‚áldott év', 1877 nyara a Margitszigeten. — Az „Őszikék", az újabb balladák. — Befejezi Toldi Szerelmé-t. — A személyek; a két főalak; az előadás. — Az utolsó évek, nyelvészeti apróságok. — A hún epos két éneke, 1881. — A halál közelsége; töredékek. — Az utolsó napok. — Összefoglalás 252

KÉPEK JEGYZÉKE

	Oldal
Arany János 1865-ben	1
Arany Jánosné és Szél Piroska	192
Arany Juliska, Arany László	193
Tompa utolsó levele Aranyhoz	225
Három kihagyott versszak a „Daliás Idők"-ből	304
Toldi Szerelme utolsó két versszaka	305
Arany János 1880-ban	336
Arany János kézirata, a „Honnan és hová" egy szakasza	337